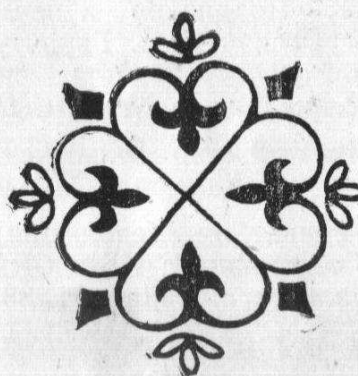

МАЛКЪАР ХАЛКЪ ЖОМАКЪЛА

Жыйгъан эм басмагъа жарашдыргъан —
З. М. Улаков

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА

Ф 9С(Балк)
М 194

БАЛКАРСКИЕ НАРОДНЫЕ СКАЗКИ
Составитель **Зейтун Магометгериевич Улаков**

Редактор **С. М. Моттаева**
Художник **Х. М. Пшихачев**
Художественный редактор **В. Л. Захохов**
Технический редактор **Л. А. Тлупова**
Корректор **З. К. Гуртуева**

ИБ № 2072

Сдано в набор 13.09.88. Подписано к печати 13.01.89. Формат 70×90^{1/16}. Бумага типографская № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 8,19. Усл. кр.-отт. 8,63. Уч.-изд. л. 8,02. Тираж 7000 экз. Заказ № 6061. Цена 35 к.

Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6
Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Госкомиздата КБАССР
Нальчик, пр. Ленина, 33

М 194 Балкарские народные сказки./Сост. З. Улаков; рис. Ю. Пшихачева/ — Нальчик : Эльбрус, 1989,—112 с.

В пер.: 35 к. 7000 экз.

В книгу вошли народные сказки. Собрал и составил книгу З. Улаков, ранее опубликовавший «Балкарские легенды».

Н 4803100000-120
М 125(03)-89 55-89

Ф 9С(Балк)

ISBN 5-7680-0111-5

© «Эльбрус» китап басма, 1989

КЕСЕ БЛА ЖАШЧЫКЪ

Эртде-эртде, бир элде бир жарлы къатынны бир жангыз жашчыгъы болгъанды. Ол къатынны бла жашчыкъны юйлеринде бир гоппан будайдан башха мирзеулери болмагъанды. Ол жашчыкъны анасы, будайчыгъын да берип, жашын тирменнге жибередиди.

— Къайда да, жашым,— дейди ол къатын,— кесе болгъан тирменнге барма.

— Ахшы, анам, бир да кесе болгъан тирменнге кирмем,— деп, сёз бередиди жашчыкъ.

Жашчыкъ будайчыкъны улакъ къапчыкъ бла къолтукъ тюбюне салып, тирменнге жортуп кетди.

Тирменле бойнуна жетип: «Энди бу тирменнге кирейим»,— дегенлей, тирменни аллына бир эрши кесе чыгып къалды.

Жашчыкъ, аны кёргенлей, терк-терк атлап, алайдан озуп тебиреди.

— Жашчыкъ, къайры бараса? — деп сорду биягъы кесе.

— Унуму тирменде тартыргъа,*— деди жашчыкъ.

— Да мени тирменим бош турады, анда нек тартмайса? — деди кесе.

— Угъай, анам кесе болгъан тирменде тартма дегенди,— деп жууаплады жашчыкъ.

Кесе, терк окъуна, къысха жол бла чабып, жашчыкъдан эсе алгъа жетип, экинчи тирменни аллында сюелди.

Жашчыкъ былайда да кесе сюелгенин кёрюп, арлакъгъа озуп тебиреди.

— Жашчыкъ, къайры бараса? — деп сорду биягъы кесе.

— Унуму тирменде тартыргъа,— деди жашчыкъ.

— Мени тирменим бошду, анда тарт,— деди кесе.

— Угъай, анам кесе болгъан тирменде тартма дегенди, сени тирменинге тартырыкъ туююлме,— деди жашчыкъ.

Биягъы кесе, къысха жолну жашчыкъдан алгъа жетип, тирменни аллында сюеледи. Жашчыкъ кесени кёрюп, арлакъгъа кетип тебиреди.

— Жашчыкъ, къайры бараса? — деп сорду кесе.

— Унуму тирменде тартыргъа,— деп жууаплады жашчыкъ.

— Мени тирменим бошду, анда тарт,— деди кесе.

— Угъай, анам Кесе болгъан тирменде тартма дегенди, сени тирменинге тартырыкъ туююлме,— деди жашчыкъ.

* Жашчыкъ «будайымы» дерни орнуна «унуму» дегенди.

— Да, ахшы улан, мында кёсе болмагъан тирмен жокъду сора, сен къайсы тирменде тартырыкъса?

— Алай эсе, ол бек алгъа кёрген тирмениме барайым, баям, бир-силеден ол мажалыракъ болур,— деп, жашчыкъ артха айланып кетди. Биягъы кёсе, жашдан алгъа жетип, тирменини аллында сюелип тура эди.

— Жашчыкъ тирменнгеми келесе? — деди кёсе.

— Хоу, тирменнге келеме.

— Да ананг не айтыр, мени тирменимде тартсанг?

— Айтып, не айтырыкъды? Мында кёсе болмагъан тирмен жокъду сора.

— Алайды, ахшы жаш, алайды. Қел, мени тирменимде тарт,— деп чакъырды кёсе.

Будайчыкъны тирмен кюфге къуйдула, тирмен ташла тыхар-мухур этип, тегерек бурула башладыла, канкурак* да къагъып-къагъып, будай бюртюкчюклени кюфден тирмен ташны тешигине тюшюре башлады.

Кёп бармай, гоппан бла бир будай ариу акъ ун болуп чыкъды, жашчыкъ унну къапчыкъчыгъына къуяргъа умут этгенлей, кёсе: «Тутчу, унунг иги ун болгъан эсе, бир кёрейим»,— деп, ундан ууучуна алып, тюкюрюк мылы этип кёрдю.

— Асыры къаты болду кёре эдим,— деп, суучукъ къуйду.— Асыры хыра болду кёре эдим,— деп, ундан кьошду. Алай эте, битеу унчукъну суу бла къатышдырып, тылы этди да бошады.

— Энди бу тылыны кётюрюпмю айланникъса, ётмек этейик да, былайда сыгын отда биширейик,— деди кёсе. Ол, уллу сыгын от этип, ётмекни табала бла къызыу отха салды. Жашчыкъ тылыны ётмек эте туруп да, ётмекни табала бла отха сала туруп да бир сёз айтмай, къарап турду.

Кёсе ётмек этерге, аны биширирге да уста адам кёре эдим. Аны кьолу аш этерге тап жарашханын, аны усталыгъын жашчыкъ бек жаратды. Аны себепли, ётмек бишгинчи жашчыкъ аузун ачып, сёз айтмазгъа кесине борч алды да, ол борчун бузмай толтурду.

Ётмек бише башлагъаны аны ариу ийисинден билине башлады. Кёсе табаны ачып къарады. Къараса, ётмек къып-къызыл бишип, адам кёзюн алмазча, ариу зат болуп тура эди. Ол ариу бишген, алаамат ийис этген ётмек адамны аууз сууларын келтире эди.

Бишген ётмекни жашчыкъ сермеп алып, кьолтукъгъа уруп, юйге кетерге башлады.

— Тохта, иги жаш,— дегенни айтды кёсе,— бу иги ётмекден мени да юлюшюмю бер.

— Не юлюш берликме мен санга? — деди жаш.

— Да мен санга керексизгеми ётмек этип кюрешгенме?

— Ким тилеген эди сенден ётмек эт деп?

* Канкурак — тирмен къакъгъыч.

— Ахшы, алай эсе, ётмекни былай сал. Экибизден ким тап ётюрюк айталса, ётмек аныкы болургъа,— деди кёсе.

— Болсун. Алгъа сен айт! — деди жашчыкъ.

— Мени,— деди кёсе,— бу сен кёрген тирменимде бир кечеге жюз арба будай тартып чыкыгъан кечелерим болгъанды.

— Оу-у! Ол ётюрюкмюдю? — деп кюлдю жашчыкъ.— Энди кезиу мениди. Жаз башында хар ким акътереклерин ариулагъан заманда, бизни хоншубуз да тереклерини бутакъларын жукъарта тебиреди. Аны кесген бутакъчыкъларындан бирин алдым да, юйге келтирдим. Сора уручукъ къазып, ол акътерек бутакъны орнатдым. Суучукъ къуя, суучукъ къуя, ол терекни ёсдюрюп уллу этдим. Ол ёсе-ёсе кетип, кёкге жетди. Терегими кёкге жетгенин билип, кесими да ары чыгъарыгъым келди. Терек сыйдам эди, не къол бла тутар, не аякъ салыр жери жокъ эди. Не амал этип чыгъаргъа бир да билмедим. Сора, эсеме бир зат тюшдю. Эсеме тюшген а неди десенг, барып, гюрбежиден ат туякъладан чыгъарылгъан нал чюйлени жыйып келип, аланы уруп, терекге алай минерге кереклиси. Ишни болжалгъа салмай, мен гюрбежиге бардым, жерге атылып тургъан эски нал чюйлени хуржунларыма жыйдым да, терегиме келип, чёгючню алып, ишлеп тебиредим. Чюйню ура да, мине, терек бла кёкге чыкъдым. Кёкге чыкыгъан да алай тынч тюйюлдю. Къыйын болса да, мен кёкге чыкъдым. Ой, чыкъсанг, аллайгъа чыкы!

Тёп-тёгерек, кёз тутхан къадарда адамны бастыргъан будай, тенгиз чайкъалгъанча, чайкъала тура эди. Мен биргеме оракъ да ала чыкыгъан эдим да, мычый турмай, будай оруп башладым. Мен да энди арый ушайма деген заманда, аллымдан бир тюлкючюк чыгып, менден къача башлады. Алайлай, оракъны сызып жибердим да, барып арт аягына оракъ сапны бауу чырмашды, жарлы тюлкю, этер амал тапмай, оракъ ора башлады. Ол — оракъ оруп, мен — гысты къысып, кюн ортагъа дери ишледик. Къарап-къарагъынчы, ол уллу ёзен гыстыдан толду. «Энди бу тюлкю да бир солусун»,— деп, тюлкюню солургъа бошладым. Къарасам, тюлкю къачып барады. «Аха, алаймыды этеригинг?» — деп, биягъы оракъны ызындан сызып жибердим да, барып биягъы арт аягына оракъ бау чырмашды. Тюлкю оракъ оруп башлады, мен да, гысты къысып, тюлкюню ызындан къысха барама. Алай бла ол уллу ёзенни хазнасын къоймай бошай кетгенде, тюлкючюкню ичи кюйюп ёлдю. Тюлкюню неден ёлгенин билир ючюн, мен аны ичин жардым. Ичин жарып къарагъанымда, тюлкюню къарнында бир къагъыт. Ма ол къагъытда: «Кёсе, ётмек жашха къалады!» — деп жазылып тура эди. Жашчыкъ ётмекни къолтукыгъа уруп, кетип башлады.

— Шо аллах ючюн, бир къапдыр! — деп тиледи кёсе.

— Жанынг чыкъса да къапдырмаз эдим,— деди жашчыкъ.

— Ананг ёлмесин, шо эки шай багъасы ётмекчик сат,— деп жалынды кёсе.

— Бер эки шайынгы! — деди жашчыкъ.

— Эки шайны юйде берирме, шёндю жанымда ахчам жокъду,— деди биягъы хыйлачы.

Жашчыкъ эки шай багъасы ётмек кесип, кёсеге берди. Къалгъанын а юйге алып келди. Жашчыкъ, къыйырындан кесилген ётмекни юйге алып келгенинде, анасы: «Ётмекни жартысы къайдады? — деп сорду.

— Кёсеге эки шай багъасы сатханма,— деди жашчыкъ.

— Къайдады Кёсе берген эки шайынг? — деди жашчыкъны анасы.

— Кёсе юйде берирге айтханды,— деди жаш.

— Барып, бусагъатдан алып кел! — деп, жашчыкъны кёсени юйюне жиберди анасы. Жашчыкъ кёсени арбазына келгенинде, кёсени къатыны юзгелеле жыя тура эди.

— Кёсе юйдемиди? — деп сорду жашчыкъ.

— Юйдеди. Не этесе Кёсени? — деп сорду къатын.

— Эки шай берлик эди да, аны алыргъа келгенме.

— Ой, харип, Кёсени къайгъысы сени эки шайынг туююлдю. Ол ёле турады,— деди Кёсени къатыны.

— Ай таланган, ёле тура эсе, жарлы Кёсени кёре кетейим,— деп жашчыкъ юйге кирди. Кёсе жатып, жан бере тура эди да, жашчыкъ аны кёюп кеталмады.

Кёсени къатыны жашчыкъгъа: «Бар да, маржа, бу жарлы Кёсе иймансыз жан алып кетгинчи бир эфенди чакъырып кел»,— деп айтды.

— Да сизни манга берирге эки шайыгъыз жокъду сора, эфендиге берирге ахча къайдан табарыкъсыз? — деп сорду жашчыкъ.

— Охо, алай эсе, иймансыз ёлсюн да кетсин,— деди Кёсени къатыны.

Жан бере тургъан Кёсе осуятын эте башлады. «Мен ёлсем,— деди Кёсе,— къабыр къазар адамым жокъду, аны ючюн а мени ёлюгюмю къолан кийизге чулгъап, кешенеге салып кёюгъуз,— деп, жан берди. Кёсе ёлдю, къатыны жиямсырады.

— Энди не этейик? — деп кёлю бла сорду жашчыкъ.

— Да эшек арбаны жегейик да, Кёсени ёлюгюн да къолан кийизге чулгъап, арба бла къабырлагъа элтейик. Сен болушмасанг, манга киши болушурукъ туююлдю. Кёсени сюйген адам жокъду,— деди Кёсени къатыны.

— Мен болушайым, харип, санга,— деп жашчыкъ эшекни арбагъа жекди. Была экиси да, Кёсени ёлюгюн арбагъа салдыла да, къабырлагъа кетдиле. Ёлюкню элтип барып, бир эски кешенеге сукъдула да, Кёсени къатыны арбаны да алып, юйюне кетди. Жашчыкъ а кешенени аллында олтуруп къалды.

Кеч кире башлагъанында, Кёсе башын кётюрюп къарады. Ол сэгъатдан жашчыкъ эки шайын сурап башлады.

— Кёсе, эки шайымы! — деп кычырды жашчыкъ.

Кёсе жангыдан «ёлдю» да, кешенеде тынчайды.

Кеч болуп, тегерек къарангылыкъгъа тумаланганда, Кёсе жангыдан «тирилип», башын кётюрдю.

— Кёсе, эки шайымы! — деди жашчыкъ. Кёсе башын кёлан кийизни тюбуне букъдурду.

Кёсе, жашчыкъны кетерин сакълап, юйуне къайтыргъа ашыгып, жашчыкъ да, Кёсени кёбарын сакълап, экиси да бир бирни марлап турушадыла. Ол заманда юч уручу урлагъан затларын юлеширге къабырлагъа келдиле. Былайда аланы киши кёрмезлигин иги биле эдиле ол аманлыкъчыла.

Уручула тонагъан затларын юлеше тебиредиле. Тоноу юлешуу тюз кешенени къатында бардырыла эди. Уручула урланган затланы юч юлюш этип бошай келгенлей, арада бир алтын бичакъ къалды. Бичакъны юсюнден уручула даулаш болдула.

Даулаша келип, бир бирге сауут бла да темирчилешдиле. Ахырында ол уручуладан бири бичакъны сермеп алып: «Мен бу бичакъ бла бу ёлюкню уруп эки этип къойсам, бичакъны манга беремисиз?» — деп, бичакъ бла кёлан кийизге чулгъанган ёлюкню туураргъа керилди. Бичакъны кесине тиеригин сезгенлей, Кёсе секирип кёопду. «Ёлюкню» кёопханын кёргенлей, уручула, хапчук-хабурларын да кёюп, аямай къачдыла.

— Кёсе, эки шайымы! — деп башлады жашчыкъ.

Кёсе ол къадар ырысхыны эки юлешип тебиреди, жашчыкъ а: «Эки шайымы, эки шайымы», — дегенлей турду.

Уручуланы къоркъгъанлары бир кесек ётгенден сора, ол кешенеде не этилгенни билир умут этдиле. «Сен бар, мен бар!» — болдула. Даулаша келгенде, бир уручу барып къараргъа таукел болду.

Уручу, къоркъа-къоркъа, кешенеге жууукълашды. Ол да кешенени терезесинден къарады, Кёсе да уручуну бёркюн сермеп алып, жашчыкъгъа: «Ма эки шайынг ючюн», — деп, берди.

Уручу къачып келди да, солууун да кючден ала, нёгерлерин болмагъанча къоркъутду.

— Не болду? — деп сордула уручула нёгерлерине.

— Болуп а, не боллукъду? Ол къабырлада битеу ёлюкле кёбуп, ол къадар ырысхыдан адам башындан экишер шай жетдиралмай кю-решедиле. Мени бёркюмю да бирлерине эки шай ючюн бердиле. Биз былайдан терк къурумаса къ, ёлюкле бизни да юлешип къоярыкъдыла, — деди да, уручла алайдан думп болдула.

Кёсе ырысхыны юлешип, эки тёбе этип, бирин — жашчыкъгъа берди, бирсин а — кесине алды.

Алай бла, жашчыкъ, юйуне эки шайын да, аны юсюне башха ырысхычыкъ да алып къайтды.

БИЛГИЧЛЕ

Бир элде юч эгиз къарындаш жашап болгъандыла. Ол юч жаш бир ёгюзню багъып семиртгендиле. Ол ёгюз жылтырап кёз къаматханды. Аны суу ичерге жиберселе, эл анга тамаша эте эди. Аллай семиз ёгюз бу тийреледе да жокъ эди.

Бир кече ёгюз урланып чыгъады. Эртденликде жашла халжаргъа барсала, ёгюзню орунунда тапмай, бушуу-бушман боладыла.

Энди жашла ёгюзню излей жолгъа чыгъадыла. Бир уллу ёзенни ичи бла ызланган жолну тутуп баргъанлай, жашла эртден чыкъда сюзюле тургъан чаллыкъгъа эс бурадыла. Чыкъ бек къалын тюшгенди да, биченликде ызла белгили болуп турадыла. Къарындашладан бири: «Былайтын къадыр озгъанды»,— дейди. Экинчиси: «Ол къадыр чубур кёре эдим»,— дегенни айтады. Ючюнчюсю: «Бир кёзю да сокъур болур эди дейме»,— деп къошулду. Эртден аяз да бетлерин сылай, жан-жанларындан чыпчыкъла жырлай, чибинле да жангы къозгъала келгенлери бла бирге, жолоучула, лахорну тохтатмай, кетип барадыла.

Былагъа жолда биреулен жолугъады:

— Жол болсун, ахшы уланла!

— Ой, сау бол! Жол аллах берсин!

— Жашла, былай хайыуан барып иш кёрюмю эдигиз?

— Сен излеген къадырмы эди? — деди бири.

— Аны къуйругъу уа чубурму эди? — деди экинчи.

— Кёзю да сокъур? — деди ючюнчюсю.

— Тамам алайды. Къалайда кёрдюгюз?

— Биз кёрмегенбиз,— деп жашла бир аууздан жууапладыла.

— Къалай кёрмегенсиз?

— Къалай да кёрмегенбиз.

— Ай, юйюгюзге ахшылыкъ кирликле, къадырмы эди деп соргъанла сиз туююмю эдигиз?

— Биз эдик,— деген жууап шатык эшитилди.

— Алай эсе, къалайда кёргенигизни айтыгъыз,— деди жолоучу.

— Биз сени къадырынгы кёрмегенбиз сора, къалайда кёргенибизни къайдан айталайыкъ? — Даулаш кёпге созулду, жолоучу ишекли болду. «Къадырны была жоюп, энди, тюзюн айтыргъа суймейдиле»,— деп эсине келди да:

— Сиз мени къадырымы не этген эсегиз да, жойгъансыз ансы, кёрмеген малыгъызны сокъур болгъанын да, чубур болгъанын да къайдан биллик эдигиз? Келигиз оноучугъа. Ол бизни ортабызны айырыр,— деп, жолда жолукъгъан киши жолоучулары оноучугъа келтирди. Оноучу жашладан жумушларын айтырларын изледи.

— Бизни бир жумушубуз жокъду оноучугъа,— дедиле жашла.

— Сени уа манга не жумушунг барды, аллахны сюери боллукъ? — деп, ол кишиге айланды.

— Бу ючюсю мени тас болгъан къадырымы кёргендиле да, энди

къайда кѣргенлерин айтыргъа унамайдыла. Быланы бир хаталары жетмесе, нек айтырыкъ туююл эдиле? — деди даучу.

Оноучу жашлагъа сорду:

— Къайда кѣрген эдигиз сиз къадырны?

— Кѣрмегенбиз къайда да,— дедиле жашла.

— Сора аны къадыр болгъанын къалай билдигиз?

— Жибиген жолда хайыуанны ызлары ариу сакъланган эдиле, ол жолда жангыз хайыуанны ызындан башха ыз жокъ эди. Ол туякъ тамгъала ат аякъ ыздан гитчерек, эшек аякъ ыздан уллуракъ эдиле. Алай болса уа, къадырны ызы боллугъун билген къыйын туююл эди,— дедиле жашла.

— Ол болсун. Сокъур болгъанын а неден билдигиз?

— Жолда отлай баргъан хайыуан, эки жанына да айланып отлайды. Аны ким да биледи. Жалан, хайыуан сокъур болса, ол кѣрген кѣзю айланган жанын отлап барады ансы, сокъур кѣзю болгъан жанында отламайды. Ма ол къадыр да жалан бир жанына айланып отлагъанды ансы, бирси жанында отлагъан ызы жокъ эди.

— Ол да хайыр. Чубур болгъанын а къалай билдигиз?

— Чыкъда баргъан хайыуанны тѣрт аягъы тѣрт ыз къояды, къуйругъу да сюйрелип, ыз этип барыргъа керекди. Бу жолда уа бешинчи ыз кѣрюнмей эди. Ма аны ючюн биз ол къадыр чубур болур эди деп ойлагъанбыз.

— Тюз айтасыз, жашла, барыгъыз жолугъузгъа,— деп, оноучу бу жашланы бошлап къойду.

Жашла ёгюзню излей кетип бара, жолда бир чыпчыкъчыкъ былай жилягъанын эшитип, къулакъ салдыла:

Жашай эдиле бир элде юч эгиз,
Багъа эдиле ала бир ёгюз.
Болгъан эди ол хайыуан бек семиз,
Хайырланалмадыла андан юч эгиз.

«Бу хайырсыз чыпчыкъ да бизни масхарайды. Не ёлюрбюз, не да ёгюзюбюзню табарбыз, алайсыз юйге къайтыу жокъду,— деп оноулашдыла къарындашла.— Алгъа таукел!»

Жашла бара-барып, бир уллу элни къыйырындан кирдиле. Сора кѣп да бармай, арбазы адамдан толуп тургъан бир ариу межгитни кѣрдюле.

— Бизни ёгюзню урлагъан киши былайда болур,— деп, жашла бир аууздан къычырдыла.

— Бизни ёгюзню урлагъан кишини эки кѣзю кѣк болур,— деди бир жаш.

— Аны эки кѣзю кѣк болса, сакъалы сары болмай амалы жокъду,— дегенни экинчи жаш айтды.

— Эки кѣзю кѣк болса, сакъалы сары болса, аны аты да Сосурукъа болмай амалы жокъду,— деди ючюнчю эгиз.

Жашла жамауатха жууукъ келдиле да, салам бердиле. Жамауат

жашланы саламларын алды. Межгит аллында узун шинтикде олтурган намыслы кьартланы ортасында юсю-башы да ушагыулу бир кёккёз, сарысакьал киши барды. Жашладан бири ол кишиге жууугьуракь барып: «Сосурукьа, былай бир келсенг эди, сени бла бир кенгешир ишчигибиз бар эди»,— дегенлей, ол кёккёз киши секирип кьобуп, жашланы алларына келди. Бир кесек бир жанлы туруп, жашла Сосурукьаны ортагьа алдыла.

— Бизни ёгюзюбюзню не этгенсе? — деп сордула жашла.

— Мен сизни ёгюзюгюзню кёрмегенме.

— Биз жалгьан сёзлю адамладан туююлбюз, ишни тюзюн билмей, адамны керексиз сёз бла жанын кыйнамаучубуз. Ёгюзню бусагьатдан кьолубузгьа берип кьоймасанг, иш аманнга кетерге болур,— дедиле эгизле.

— Жашла,— деди жумушагыракь ауаз бла Сосурукьа,— энди былайда дауур этмегиз да, юйге жууукь болугьуз! Ёгюзню юсюнден да юйде сёлеширбиз. Сосурукьа эгизлени юйге элтип, хан кьонакьлача кьубултду. Кьонакьлыкьгьа кьой сойду. Жашланы кеслерин бир энчи отоуда олтуртдула да, эшик юсюне бир сынчы салдыла.

Эт бишип, тепсиге хант салгьанда, эгизле этге, гыржыннга, Сосурукьаны кесине да бирер чурум тапдыла:

— Бу гыржын кьабырлада битген будайны унундан этилгенди,— деди бир эгиз.

— Бу эт итле бла ёсген кьойну этиди,— деди экинчи эгиз.

— Бу киши кеси да некахсыз туугьанды,— деди ючюнчю эгиз.

Эшик аллында жашырын тынгылап турган сынчы бу хапарны Сосурукьагьа айтды. Ол кесини тирменчисин чакьырып:

— Бу бусагьатда тартылган унубуз кьайда битген будайданды? — деп сорду.

— Ол а кьабырлада битген будайданды,— деди тирменчи.

Терк окьуна кьойчуну да чакьыртды Сосурукьа.

— Ол кьонакьлыкьгьа союлган кьой кьайда ёсген эди?

— Ол а,— деди кьойчу,— анасындан ёксюз кьалып, итле бла аш ашап ёсген эди.

Мычымай анасын излеп, Сосурукьа былай сорду:

— Анам мени атам бармы эди?

— Атанг болмай а, атанг бар эди, алай сен некахсыз туугьан эдинг ансы. Бизни бийибиз неках этдирирге унамай, биз кёп кьыйналган эдик.

Сосурукьа жашланы билгичле болганларын ангылады. Ол жашла олтурган отоугьа келип, былай айтды: «Жашла, мен сизни билгичле болгьаныгьызны билеме. Энди бир сынап кёрейим да, ол сынаугьа чыдасагьыз, таза билгичлесиз. Андан кьутулсагьыз, ёгюзню да берип жибереме.

— Сына, сына! Биз хазырбыз!

— Мени кьолумдагьы не затды?

— Сени кьолунгдагьы — тегерек затды,— деди эгизледен бири.

— Ол төгөрөк болса, аны тышы кьаты болур,— деди эгизлени экин-чиси.

— Ол төгөрөк болса, аны тышы да кьаты болса, аны ичи да татлы болур,— деди эгизлени ючюнчюсю.

— Билдигиз, деди Сосурукъа, кьолун ачып, анда жашырып турган кьозну кьргюзте.— Энди, жашла, бу ёгюз сизни халал хакъыгъыз болгъанына мен толугу ийналдым.

— Ёгюзюгюзню сюрюп, ахшы жолгъа, кьууанч жерге барыгъыз!— деп билгич жашланы жолларына ашырдыла.

ЖАШЧЫКЪ БЛА КЪОЧХАРЧЫКЪ

Элде хар ким да таныгъан бир киши, кьатыны ёлгенден сора, жашчыгъы бла кеси кьалгъан эди. Юйде аш-суугъа да, кир-кипчикге да тиширууча эр киши хазна болмайды. «Жашчыкыгъа бир иги кьарагъан тишируу келтирейим»,— деп, ол киши хоншу элге кетди.

Кёп да турмай, ол бир кёккёз кьатынны келтирди. Ол кьатын, кесине сабий туугъунчу, жашчыкыгъа аман туююл эди. Кесине жаш туугъанлай, жашчыкыны не юсюне, не кьарнына кьарамай, сансыз этип кьойду. Жашчык хар кюн сайын сюрюу ызындан кете эди. Юсюнде-башында — жокъ, кьарны — ач.

Бир кюн ёксюз жашчык сууукъдан жиляй тургъанлай, бир кьарт кьочхар сюрюуден айырылып, жашчыкыны кьатына келип, былай сорду:

— Жашчык, нек жиляйса?

— Сууукъдан,— деп жууаплады жашчык.

— Мени сол мюйюзюмю онг жанына бир бурчу,— деди кьочхар.

Жашчык секирип кьопду да, кьочхарны сол мюйюзюн онг жанына бурду. Мюйюз чыгып келеди. Аны ызындан кьарагъа боялгъан чарыкъла, жылы шалбар, ышымла, ич кийимле, башлыкычык бла жамычы, жылы тон, кьаптал, бёрк дегенча ахшы кийимле чыкдыла.

— Энди мюйюзню онг жанына буруп, жерине орнат, ашхы улан,— деди кьочхар.— Ол кийимлени уа бусагъатдан юсюнге кий,— деп кьошду да кьочхар, айланып сюрюуге кетди.

Жашчык кьууанып, аягъы туюнде чёп сынмай жюрюйдю. Энди аны юсю-башы жылы, ушагъыулу, кирсиз. «Менден насыплы хазна жаш болмаз»,— деп ойлайды жашчык. Ингирде юйге келсе, ёге анасы жашчыкыгъа кынгыр кьарайды. Аллына гыржын да салмайды. Атасы келгенлей, жашчыкдан эсе ёге анасы алгъа тарыгъады: «Кёремисе муну, бу жапысы бла бу ёсмезлик омакъ кийинирге кюрешеди. Къайдан тапды бу быллай кийимлени? Баям, кьойладан окъуна сата болур».

Атасы ол сагъатдан барып, орунда кьойланы санады. Кьойланы санлары тюз чыкды. Болса да, жашчык ушхуурсуз жатды.

Эртденликде эртде кьобуп, биягъы жашчык сюрюуге кетди. Ач-

дан амалсыз болуп, жашчыкъ төрт бюкленип, жерге ауду да, аяусуз жияп башлады. Ол заманда биягы кьочхар келип, таза тау тилде былай селешди:

— Энди уа, шуэхум, санга не болганды? Юсюнг-башынг жылы, аякъ кийимлеринг да аман туююлдюле. Бир айтчы, неге жияйса?

— Ач болганма. Ачдан жияйма.

— Мени онг муююзюмю сол жанына буруп бир керчу,— деди кьочхар.

Кепмю мычий эди жашчыкъ? Эрляй муююзню онгуна бурду да, аны ичинден исси жермеле, бауур, сохта, орта илик, хычинле, кьалачла, конфетле да куюулуп кьалдыла. Жашчыкъ ашхы тойду да, кесинден кьалгьанын кьайтарып, муююзню ичине жыйды. Муююзню онг жанына буруп, биягы жерине орнатды. Кьочхар да кьайтып, суююуге кьошулуп кьалды.

Ол кюнден сора, жашчыкъга кюн тууду. Ол энди не ач, не жалангач болмайды. Жюрекчиги куюуанып, жашчыкъ жырлап, суююукютеди. Ёге анасы уа муну бети неден жарыкъ болгьанын билирге, сынчылап айланады.

Бир кюн марлап туруп, кьочхар бла жашчыкъ селеше тургьанларын кердю. Ол кюн ёге ана эрине: «Эй киши, юйде эт жокьду. Суююучюге, сабийге да эт керекди. Бир кьой сой»,— деп кьысады. «Да кесер кьой жокьду»,— дейди эри.

— Кьалай жокьду? Ма ол семиз кьочхарны сойчу, киши, ол суююуню бузуп жуююйдю.

— Кьочхар суююуню кьалай бузар?

— Сен не билесе? Мен кергенме аны не этгенин. Аны соймасанг, ма керюрге, бизни ыстауатыбыз тую болур.

— Да алай эсе, сен айтханны этейик. Ингирде суююу келгенлей, ол сен айтхан кьочхарны кесерме.

Бу ушакьны жашчыкъ эшитген эди. Ол мудах болуп, сагышха кьалгьанын керюп, кьочхар жортуп жетеди. «Не болганды, мени багьалы шуэхум?» — деди кьочхар. Жашчыкъ жашырын тынгылап ёге анасы атасын кьочхарны кесерге амалсыз этгенин айтады.

— Болсун. Аны ючюн сагыш этме.

— Кьалай сагыш этмейим мен, сенсиз мен кьалай жашарма?

— Алай эсе, ашхы улан, мен айтханны эсингде тут. «Хайт» де!

— Айт. Тынгылайым.

— Ингирде суююуню орунга ургьанлай, атанг санга: «Бар, жаш, ол кьочхарны тутуп кел!» — десе, сен эки хуржунунгу да кюнден толтуруп келирсе да, мени тутуп элтирсе. Ашыкъгьан а этме, ингирни кьарангы болургьа кьой, мени жыгып, санга уа аякъларымы тутаргьа буюрса, сен иги хазыр болуп тур. Ёге ананг чыракьны тутар. Атанг бычакьны мени бойнума бургьанынлай, кезлерине кюню кьуй. Ёге анангы кезлерине да алай эт, чыракьны сындыр да, мени аякъларымы бошла. Кесинг да секирип мени сыртыма мин. Андан кьалгьан ишни мен кесим этерме,— деп юйретди кьочхар жашха.

Ингир болуп, жашчыкъ да сюрюуюн элге сюрдю, ол, хар кюнде-ча, кьойланы орунга жыйды. Жашчыкъны атасы чакъырып, былай буйрукъ берди: «Бар да, ол кьочхарны тутуп, бери алып кел. Юйде эт жокъду, мал кесмесек». Ол сагъатдан жашчыкъ эки хуржунун кюлден толтурду да, ашыкъмай, кьочхарны тутуп, атасыны аллына алып келди. Ала экиси да кьочхарны жыкъдыла. Жаш аякъларын тутду, ёге анасы чыракъны алып келди да, эрини аллында сюелди. Жашчыкъны атасы бичакъгъа къара билеу этип, кьочхарны бойнуна жанлатханлай, жашчыкъ онг кьолунда ууучуна кысып тургъан кюлюн атасыны кёзлерине къуйду. Экинчи хуржунуна узалып, ууучун толтуруп алды да, кюлюн ёге анасыны кёзлерине чачды. Эри бла къатыны кёзлери къайгылы болгъан сагъатда, жашчыкъ чыракъны да ууатып, кьочхарны сыртына секирди. Ол кьочхарны узун тюклеринден къаты тутду да, кьочхар сыртдан сыртха, таудан таугъа секире, къачып кьутулду.

Кьочхар жашчыкъны бир бийик къалагъа келтирип, аны башында кьоркъуусуз жашарча этди.

— Энди,— деди кьочхар жашчыкъгъа,— былайда ашынг, сууунг, жатар жеринг. Бу къаладан энишге тюшсенг, эшигинг жабыллыгъын бил. Энишге тюшерге керек болса, ма бу сырыйначыкъны сокъ. Ол сагъатдан мен жетерме. Энди уа, кёрюшгюнчю, сау къал! Мен тау башында отлап семирirme кетдим,— деп кьочхар саламлашып, таугъа ёрлеп кетди.

Ашы-сууу эркин, жатар жери — жылы, жашауу — тынч. Эриксе, къаланы башындан тегерекке къарайды. Бир жол бёлек аскерчи айлана келип, кеч болгъанда, эски къаланы къатында тохтайдыла. Былайда ариу шауданчыкъдан да суу алып, аскерчиле аш биширип, ашап-ичип жатадыла.

Эртден бла жолоучула бет жууаргъа шауданнга баргъанлай, къала башында жашчыкъны кёредиле.

— Жашчыкъ, бери тюш! — деп кычырадыла аскерчиле.

— Алай бир сакълагъыз,— деген жууапны аладыла.

Аскер къалагъа ёрлерге гынтды этеди. Ол заманда жашчыкъ шу-ёхун чакъырады — сырыйнаны сокъгъанлай, кьочхар жетеди. Согъуш башланады. Кьочхар мюйюзге жетгенни къаплап башлайды. Жыгъылгъан аскерчи экинчи аякъ юсюне сюелмейди. Алай бла кьочхар аскерни алайдан къуады. Ол аскер бёлекчикден сау къалгъан хуртдаклары патчахха келип, болгъан ишлени башдан аякъ санап береди.

Патчах аскерден жангы жыйын къурап: «Ол жашчыкъны тутуп келигиз!» — деп жибереди. Аскер бёлекле бири-бири ызындан хорланып къайтадыла. Аскер кюч бла жашчыкъны тутуп келтирирге онг табылмайды. Ол кьочхарны хорлар кюч а жокъду. Кюч жетмеген жерде акъыл болушады. Патчах амал излейди. Аллай амалны патчахны ёзюрлеринден бири табады. Элде къуртхала болуучудула, аллай бир къуртханы табып, аны бла кенгеширге керекди. Къуртха табылды. Ол жашчыкъны тутуп келирге сёз береди.

— Манга бир гыбытны аракъыдан толтуруп келтиригиз да, кьой

да беригиз. Чанагъа эки ёгюз жегип келтиригиз да, кьойну, гыбытны да аркъан бла чанагъа байлагъыз. Ол затла бла мен жашны келтирirme.

Къуртха айтханча этдиле. Анга чана, аракъы, кьой да берип, ёгюзлени жегип бердиле. Къуртха жолгъа чыгып, хыйлалыкъ этерге кетди.

Къалада жашагъан жашчыкъ къаланы башындан тегерекге къарай келип, шауданны къатында ёгюзле жегилген чананы кёрдю. Андан узакъ бармай, бир къарт къатын кьойну сыртындан салып, быдырына бичакъ чанча тургъанын кёрюп, ачыуу башына чабады.

— Эй, нечикле этесе сен! Адам алай этемиди? Халал хайыуанны аллайла этип кыйнаргъа гюнях туюлюмюdü? — деп жашчыкъ хахай этди.

— Кенгден хахай этме да, жанынг ауруй эсе, келип хайыуанны халал эт. Мен билгенимча этеме, сен аллай бир акъыллы эсенг, ма бичакъ, ал да — кес.

Жашчыкъ, кьочхарны аманатын унутуп, тигелеп барып, кьойну кыбылагъа айландырып, атасы этиучюсюча этип, кесди.

— Энди, ахшы улан, кесе билгенингча, соя да бил. Мен къарт болгъанма, сер да болгъан болурма. Иги жашымча, манга бир болуш, сени ол кыйыныннг тас болмаз, жанынга, ёлген ананга да сууапды.

Жашчыкъ кьойну, адетле болгъаныча, сойду, жарашдырды да, санлап, къазаннга салды. Ол кетип тебирегенде, къуртха жиберирге унамады.

— Энди, жашым, сен манга бек болушдунг. Санга аллах ыразы болсун! Энди этген ахшылыгъыннг тас этме, мени бла эртден азыкъчыкъ ашай кет.— Ол эригип тургъан адам, къарт къатынны хыйласын эслеялмай, аны бла азыкъ ашаргъа ыразы болду.

Къуртха жарыкъ болуп, жашчыкъгъа эт, ётмек, къалачла да салды.

— Жашым, ма бу алапат суучукъдан да бир ич. Бу бек алапат затды,— деп, аракъыдан тартдырды.

Ёмюрюнде аузуна тиймеген суу, жашчыкъны ичин от этип кьойду. Къуртха, кьоймай, дагъыда бир кере ичирди. Жашны башы тегерек айлана кетип, жукъусу келди да, кырдыкга тёнгереди. Жашчыкъ къаты жукълагъанлай, къуртха муну кётюрюп, чанагъа салды да, кьолун, аягъын да байлап, ёгюзлерин жегип, юйюне айланды.

Жолда жашчыкъ кёзлерин ачады. Къараса, кьоллары-аякълары байланып, чана бла кетип барады.

— Ой, маржа, мени кьолуму, аягъымы да бошла. Мени битеу санларым кьурушхандыла.

— Къайгъырмаз, ахшы жаш, къайгъырмаз, Энди сени къала башында ойнагъанынг боллукъду,— деп, обур ынхыл кюлюуюн этди.

— Мени кишиге хатам тиймейди, мени къайры элтесе?

— Сен патчахха бек керекли адамса. Ол аскерин кыргъанынг ючюн санга саугъа берирге излейди.

— Акъ чачларынг бла тилейме, мени бошла, анам.

— Мен сени кибиклени сыртларындан кёп салгъан къатынма. Эи-

ди сен мени кѡлумдан ычхынмазса,— деп, эриши тишлерин да ачып кюлдю.

Не тиледи, не жалынды эсе да, ол уубет кѡатынны жүреги жумушамады. Чананы башында бир кѣгюрчюнле жашны ашыра келгенлерин кѣрюп, жашчыкѡ кѣгюрчюнледен: «Ай, мени сырыйнамы алып келигиз да, мен сизни ол ахшылыгыгызыны бир заманда да унутмаз эдим»,— деп тиледи.

Кѣгюрчюнле учуп барып, кѡалада сырыйнаны алып келип, жашчыкѡны башындан энишге атдыла. Жашчыкѡ сырыйнаны эринлерине жетдирип «ду» — деп бир этдиргенлей, кѡуртха чабып келип, сырыйнаны муру-чуру этип ташлады.

Болса да, кѡочхар ишни тап болмагыанын сизди. Ол тюзюнлей кѡалагѡа келди. Кѡалада жашны кѣрмей дыгаласха кѡалады. Сора чана ызыны ызлап, жолну энишге айланды.

Кѡуртха ѣгюзлени да ашыкѡдырып, кѡыстау бара кетди да, ахырында элге жетди. Былайда патчахны мыртазакѡлары жашны чанадан алып, кѡара жыяу этип, тутмакѡ юйге сюрдюле да, аллындан уллу кирит такѡдыла. Ол тутмакѡ юйню тогѡуз темир эшиги бар эди. Ала-ны барысын да бегитип, жарлы жашчыкѡны башын ѣмюрге эркинликке чыкѡмаз кибик бегитдиле.

Алайлай кѡочхар жетип келип, секирди да, урду — эшик чартлады да, ачылды, алай эте, жигит кѡочхар сегиз темир эшикни, сегиз темир кѡатны бузду. Эм ахырында бек кючлю бир темир эшик кѡалгѡан эди да, бу эшикни кѡочхар бузаргѡа мурат этди. Ол не кючюн да жыйып, ол эшикге кенгден чабып келип, башын урду. Эшик чыкѡырдады, кѡалтырады. Экинчи да чабып урду кѡочхар — эшик хыбыж болду. Ючюнчю секирип урду кѡочхар — эшикни пара-чара этип атды, алай, не медет, кѡочхарны башы да чачылып кѡалды. Жанындан суюген кѡочхары аллында сойланып жатханын кѣргенинде, жаш сарнап жиляды. Кѡочхарны кѡучакѡлады, ийнакѡлады, алай кѡочхар солумай жатхан болмаса, жашчыкѡгѡа эс бурмады.

Былайда андан кѣп кѡалыргѡа амал жокѡ эди. Ол мыртазакѡла жетип кѡаллыкѡ эдиле да, жашчыкѡ кѡачмай амал тапмады. Алай бла жанын ачлыкѡдан, жаланнгачлыкѡдан кѡутхаргѡан халал тенги — кѡочхар ахыр кюнюнде жашчыкѡны эркинлиги ючюн жанын да аямады. Кесини жанын харам этип, жашчыкѡны эркинликке бошлады.

Жашчыкѡ уллу болуп, жашауу да иги болгѡандан сора, ол кѡочхаргѡа сын таш ишлетип, ол тутмакѡ юй бузулгѡан жерде орнатхан эди. Ол сын ташха былай жазуу жаздыргѡан эди: «Эркинлик эм тюзлюк ючюн кюреше, жигит кѡочхар былайда жан бергенди. Эй, жолоучу, бу сын ташха бѣркюнго алып, баш ура кет!»

ЮЧ АЯКЪЛЫ АТНЫ ИЕСИ

Эртде-эртде бир ханны жангыз жашчыгы болганды. Ол жашчык атасындан ёксюз кьалгъанында, анга жалан эки жыл да толмагъан эди. Жашчык ёксюз кьалса да, аны атасыны кьуллары, кьарауашлары кёп болгъаны себепли, жашчыкны жунчутмай ёсдюрдюле. Юч жылы толгъанлай, жашчыкны атха минерге юйрете башладыла.

Бир жол эки кьарауаш жюгенни эки билекликден тутуп, ханны юч аякълы кьара атына да миндирип, жашчыкны элден чыгъардыла. Тёгерекде кёз тутхан тюппе-тюздю. Мында гаккы тёнгерер жер да жокъду. Ол уллу тюзде айлана тургъанлай, жашчык бир кьачып баргъан кьоянны кёрдю. «Жюгенни кесими кьолума берчигиз, мен ол кьоянчыкны бир кьууайым»,— деди жашчык.

— Угъай, сен атны жюрюталлыкъ туююлсе,— дедиле кьарауаш кьатынла.

— Жюрюталлыкъма, берчигиз, атамы хатери ючюн,— деп тиледи жашчык.

— Берейик жюгенни жашчыкыгъа, ол атха минерге эртдеден юйреннгенди,— деди кьарауашладан бири.

— Жашчык атдан жыгъылса, биз бетибизни кьалай кёргюзтюрюкбюз? — деди экинчи кьарауаш.

— Сиз мени кьарауашларымсыз, манга жюгенни бермезге не ишигиз барды? — деп жашчык жюгенни тартып алыргъа умут этди, алай алыкъа кючю этген муратына жетдиралмады.

Болса да, кьарауашла жашчыкдан кьоркъдула. Ала жашчыкыгъа ариу айтып кёп кюрешдиле, алай жашчык тохтаргъа унамады.

— Не да болсун, атха «уч» деп айтма,— деп тиледиле кьарауашла.

— Айтмам,— деп сёз берди жашчык.

Кьатынла жашчыкыгъа жюгенни бердиле. Жашчык атны теркирек атлатып, кьоянны ызындан барыргъа кюрешди эсе да, ат артыкъ атларгъа унамады. Кьоян а аямай кьачып барады. Ол узайып кетеди деген акъылда, жашчык атха кьатылады. Ол а дагыда тепмейди.

— Ай, бош кьалгъын, бир атласанг, уч, аман бёрю азыгы боллукъ! — деди жашчык. Олсагъатдан, ат учуп тебиреди.

Уча барып, жел кьаты юфгюргенден, жашчык атны сыртында чыдаялмай, «топ» деп жол жанына тюшдю, ат а баргъанын бёлмей, учуп кетди.

Жашчык жол жанында жангыз кеси кьалып, не этерин билмей тургъанлай, бир ат арбаны жолну букъу этдирип келгенин кёрдю.

Ат арба жашчык бла тенг болгъанда, арбадан узалып, аны юсюнде олтургъанладан бири, кьамичи бла кётюрюп, жашчыкны арбагъа атды да, атланы ашыкъдырды.

Арба да баралгъанын барады, аны аллында экеулен олтуруп, атланы кезиу-кезиу сюредиле. Арбаны ортасында, башы да гетен жабыу бла жабылгъан, бир кёпген зат барды, алай ол не зат болгъанын жаш-

чыкъ билялмайды. Ачып къараргъа уа, жыжым бла къаты кысылыпды да, ачалмайды.

Жолоучула иги кесек баргъандан сора, атланы тохтатдыла.

Арбаны жолдан бир жанына бурдула да, атланы кишенлеп, отларгъа бошладыла. Кеслери, тюплерине бир жабыуну жайдыла да, ашап башладыла. Ашагъанлары жашчыкъ ёмюрюнде кёрмеген, бир кызыл зат эди. Жашчыкъ ач болгъан эди да, не зат болса да, кёлуна тийгенни ашаргъа хазыр эди. Арбачыла жашчыкъны чакъырып, ол кызыл затдан эки кесек бердиле. Аланы бирин кесине, экинчисин а — ол жыжым бла байланып тургъаннга деп бердиле.

«Ол байланып тургъан а не зат болур?» — деп, жашчыкъ жыжым аркъанны тешди, жабыуну ачып къарагъанында, бир ариу кызыны кёлу, аягъы байланып тургъанын кёрдю.

— Ма, бу кесекни санга ашаргъа бергендиле, — деди жашчыкъ.

— Кесинг аша, харипчик. Мен аны ашагъынчы, аланы аман ауруу ашагъы эди, — деди ол кызы.

Ашап бошап, эки арбачы да жатып, жукъладыла. Ол эки адамны солугъанлары сайын, бурун тешиклеринден жилтинле чыгъа эдиле. Алгъа жашчыкъ ол адамладан кьоркъуп, аланы къатларына бармай турду. Тура кетгенде, жашчыкъ, эригип, ол жукълагъанланы къатларына барып, ойнай башлады. Эрикмей не этсин жашчыкъ? Ол сёлеширге адам тапмайды. Кызы киши бла сёлешмейди, ол кишиле уянмайдыла. Не этерин билмей, эрикген жашчыкъ ол кишилени бичакъларын чыгъарды. Аланы бирини уллу бичагъы, экинчисини гитче бичагъы бар эди.

Жашчыкъ ол бичакъ бла ойнай кетип, уруп, гитче бичакъ бла уллу бичакъны юздюрюп жиберди. Аны кёргенде, кьоркъуп, бичакъланы ктынларына салды.

Арбачыла уяныргъа ушамайдыла. Биягъы жашчыкъ айлана келип, гитче бичакъчыкъны чыгъарды.

— Мен бу гитче бичакъчыкъ бла былай сермегенлей, бу эки кишини башларын кетерсем эди, — деп, жашчыкъ, бичакъ бла сермеп, эки арбачыны да башларын кетерди. Аны кёргенлей, байланып тургъан кызы, жашчыкъны къатына чакъырып: «Мени кьолларымы бошла!» — деди. Жашчыкъ кызыны кьолларын бошлады да, кызы терк окъуна атланы арбагъа жегип, жашчыкъны да миндирип, артха, арбаны келген жанына буруп, аяусуз сюрюп башлады. Кызы атланы будуман этдирип сюреди. Ол кече-кюн демей барады. Эртденликде кызы арбаны тохтатды. Атладан бирин кишенледди, бирине жашчыкъны миндирди да, былай айтды: «Ма бу жолну тутуп, тюзюнлей бар. Жолда бир уллу аскер келе кёрсенг, онг жанынгы бермей, алда келген экеуленден ётерге, аланы ызларындан ючеулен, ортадагъы байракъ тутуп келе болур, аланы ызларындан жангыз акъсакълал, иги ишлеую болгъан киши, бир кьолун да жан сюегине салып келе кёрюрсен. Аны ызындан уллу аскер тизилип келир. Сен, ма ол жангыз келген акъсакълалны аллына бар да: «Хан, адрухайлыла урлагъан кызынгы сыйыргъанма, суююнчюсю — мени» — де. Не айтханын, аскерден алгъа келип, манга билдир».

Жашчыкъ атны мукъут этдирип, жолну тюз ортасы бла чапханлай, кёзден ташайды. Бара кетип, бир уллу ёзенни ичи бла баргъан кенг жолну толтуруп келген уллу аскерни кёрдю. Алайда, атны аузун тартып, акъырын атлатды да, тюз ол къыз юйретгенча, онг жанын бермей, алда келген эки атлыдан да, аланы ызларындан келген ючеуленден да ётюп, жангыз келген акъ сакъаллы келбетли кишиге айланып: «Хан, адрухайлыла урлагъан къызынгы сыйыргъанма. Сюйюнчюсю — мени», — деди.

«Не сюйюнчюлюк керекди санга? Кеси — сени», — деди Хан. Ол сёзлени эшитгенлей, жашчыкъ ызына бурулуп, аямай, атны бардыралгъаны къадар чапдырып кетди. Ол аскерден алгъа жетип, къызгъа халпар айтды. Къыз жашны келгенин кёргенлей окъуна аллына чабып: «Сюйюнчюге не берди?» — деп сорду.

— «Санга не сюйюнчю керекди? Кеси — сени», — деди.

Къыз жашчыкъны атдан сермеп алып, къаты къучакълады, ийнакълады, бек эркелетди.

— Сен жаш болсанг да, жигитсе, — деди къыз.

Хан къызын юйюне къууанч бла элтди. Бир ыйыкъны ичинде ханны юйю той-оюндан, къурманлыкъдан бошамады. Хан къызына энчи тохана* ишледи. Ол тоханагъа къулла, къарауашла да берди. Къыз жашчыкъны кеси къолуна алып, багъа башлады. Ол жашчыкъ жылла бла ёсмей, сагъатла, кюнле бла ёседи. Жаш чырайлы, къарыулу, хунерли эм хурметли адам болуп ёсдю. Акъыл-балыкъ болгъанынлай, аны ёсдюрген къыз аны кеси эрге сайлады. Бу экиси бир бирни сюйюп, эр бла къатын болургъа ыразы болгъанларын ханга билдиргенде, хан жангыдан той этип, эки жаш адамны бир юйюрлю этди. Жаш къатынына жортууулгъа чыгъаргъа сюйгенин билдиргенде, къатыны артыкъ ыразы болмады. Алай эри алай айтды: «Жортууулгъа чыкъмагъан эр кишимиди? Мен ханны жашы ушайма да, бир жортууулгъа чыкъмай, бетими халкъгъа къалай кёргюзтюрюкме?»

— Да, керти айтаса, жаным. Атлан. Мен да жол азыгъынгы, кийер кийиминги хазырлайым, — деди къатыны.

Алай бла жаш жортууулгъа къуралды.

Ол адрухайлыладан сыйыргъан эки атны бирин азыкъдан, кийимден жюклеп, бирине да кеси минип, жаш атланып жолгъа чыкъды. Бу жолда кетип бара, аллындан бир акъсакъ къара атха минип келген биреу жолукъду. Жаш ол атны кёргенлей таныды.

— Жол болсун, ахшы улан! — деди жаш.

— Сау бол, жол аллах берсин! — деди жолоучу.

— Кел, атланы алышайыкъ! — деди жаш.

— Да мени атым — ючаякъ, акъсакъ, кеси да аман арыкъ. Аны сен не этериксе?

— Мен санга бу эки семиз атны да берейим сени жангыз акъсакъ атынга. Ыразымыса?

* Тохана — уллу, къалача, бек юй.

— Ыразы болмай а? Акъсакъ атынга сау ат тапсанг.— Эрляй, жаш атыны иерин алады, ол бирси атны жүгюн да туюшюрдю да, эки атын да жолоучугъа берди. Кеси уа, ашыкъмай, жубанган кибик эте, жолоучуну озма къойду. Ол кёзден ташайгъанлай, ючаякъ къара атны сылап, сыйпап кирден тазалады. Ат орта эт алды. Иерин, жүгенин салып, айылларын къысханлай, ючаякъ ат семиз жылтырауукъ ат болуп къалды. Азыгъын, хапчугун да къанжыгъагъа къысып, жаш атына минди да, «уч» деп, атны къамичи бла урду. Ат учуп башлады. «Энди уа алгъынча жыгъып къачалмазса»,— деп, жаш кесин атха иги бегитди. Ат учуп барып, бир кенг ёзенде, бир уллу элни къатында тохтады. Жаш ол элге кирип, кесине жыйын жыя башлады. Ол жыйын бла элден элге бара, жыйынына жангы адамла къоша кетип, бек уллу жыйын къурады. Бу жаш энди уллу жыйын къурап, аны башында жыл жортууулгъа атланды.

Бир жылны ичинде ол уллу жыйын бла элле тонап, малла, жылкыла сюрюп, кёп палахлы иш этип айланды.

Бу жортууулгъа тебиреген кюн, аны къатыны былай аманат этген эди: «Жылны ичинде къалай сюйсенг айлан, алай жылынг жетген кече, къайда да жатып жукълама, атынгы къолунгдан ийме». Ол сёзлени бу жаш бир заманда да эсинден кетермегенди.

Сау жылны айланып, жүрюп, уллу жыйын жыл кечени белгилерге бир уллу сууну жагъасында тохтады. Былайда малла союп, къазанла асдыла, уллу отла этип, аланы къайнатадыла. Жыйып, тамата жыйынына былай сёлешди: «Мени ахшы тенглерим! Бу кече атларыгъызны иерлерин алмагъыз. Жүгенлеригизни къолугъыздан ычхындырмагъыз! Мени ол айтханымы этмесеги, артда менден айып кёрмеги»,— деди.

— Сени оноуунг бла бир жыл жүрюдюк, бюгече уа кеси оноуубуз бла да бир кечинейик,— деди жыйын.

— Да мен айтханны этмесеги, от тёбеси болугъуз! — деп, жаш атыны башындан тутханлай турду.

Кечени эки тенги болады деген заманда, атыны бурун тешиклеринден да жилтинле чыгъа, юч аякълы тор аты бла бир адам, къычырыкъ этип, жыйыннга чапды. Ол къычырыкъ адамны чач туюклерин ёрге къобара эди. Жыйында ким жукълап, ким от жанында лахор эте тура эди. Адамла жунчудула. Къачаргъа кюрешген да болду, жеринден тебалмай, сын болуп къалгъан да болду. Жаш, секирип, атына минди да, аямай къачды. Нёгерлери, бири да къалмай, сын болуп, къаты ташлагъа айландыла. Кеси уа къутулду. Ол адам да къуугъанлай, бу да къачханлай, юч кюн бла юч кече айландыла. Ахырында, арыгъан да этип, жаш бир кёп жылкыны къатында, атын да кишенлеп, кеси да бир солуюм деп, ат иерин башына салып жатды да, татлы жукълады. Иги да жукълап, уянып къарагъанында, кишенлеп къойгъан аты — жокъ. «Ай таланган, кишени бла ат къайры кетерик эди»,— деп, къайгъы эте, жаш жылкылагъа жууукълашды. Барса, атны кишени да алынып, кеси да жылкыгъа къошулуп.

— Ой, маржа, бу ючаякъ атны тутаргъа бир болуш! — деп жаш жылкычыгъа кычырды.

— Да, харип, мен ол атны тутуп санга берсем, аны жылкыгъа кыошхан адам мени жыйындан айырыр, — деди жылкычы.

— Бу мени атымды, аны кишенин да ким алгъанды?

— Ат кимни болгъанын мен билмейме, алай аны кишенин да алып, жылкыгъа бу жылкыны иеси кыошханды. Аны оноуу болмай, мен атны санга бераллыкъ туююлме.

— Ол кеси кыайдады?

— Кеси уа юйюнде болур, мен аны жалчысыма. Аны юйю, узакъ болмай, ма ол кёрюне тургъан элдеди. Бар да, кесинден эркинлик алып кел. Алайсыз атны берирге эркин туююлме, — деди жылкычы.

— Ол кеси кыаллай адамды?

— Бек огъурсузду. Кыаллайын барсанг кёрюрсе.

Ат иерин да аркыасына кётюрюп, жаш элге кетди. Элни кыыйырында бир юйге кыонакыгъа туюшуп, жылкы иесини хапарын сорду. Бу юйню иеси кыазла кютген бир кыарт кыатын эди. Ол жылкыны иесини эмчек анасы болгъанды.

— Мен, — деди кыарт кыатын, — сени келгенинги билдирейим, не айтыргынын а эшитирсе.

Кыарт кыатын жылкыны иесине барып, атны иеси келип, атын сурагъанын билдирди.

Кыарт кыатын жашха: «Малгъа чыгъаргъа кыурала турама да, келсин, сёлеширбиз, дегенди», — деп келди.

Жаш барып, жылкы иесини юй аллындан сёлешди.

— Барчыгъыз, эшикте итми юреди, ол дауур неди? — деп, кыарауашын жиберди юйню иеси.

— Жюйюсхан юйдемиди? Атымы аллыкъ эдим. Аны бар да, бир билдир, — деди жаш кыарауашха. Кыарауаш келип, жаш айтханны бийине билдиргенлей, ол кычырыкъ этип, жашны кыууду, жаш да кыачып, кыонакыбайына келип, тохтады.

Кыонакыбай кыатын экинчи да барып тиледи да: «Келсин дегенди», — деп кыайтды. Жаш экинчи кере да барып, жылкы иесини эшик аллындан сёлешди. Аны тауушун эшитип, биягъы келепен: «Итми юреди? Ол эшик аллында таууш неди? Барчы, кыарауаш, бир кыара», — деп энтда да бир кыарауашын жибереди.

Жаш кыарауашха нек келгенин ангылатханда, ол барып бийине: «Атымы берсин деп, бир адам келгенди, ансы ит юрген да жокъду», — дегенлей, келепен секирип кыобуп, ачы кычырып, жашны кыууду, жаш да кыачып, кыонакыбайыны юйюне ташайды. Кыонакыбай кыатын ючюнчю да барды. «Мени бла андан кёп ойнамай, атымы берсе — берсин, бермесе да этерими кесим билеме, деп айтханды атны иеси», — деп, кыазла кютюучю кыатын келепенни акылын башына жыйдырды.

— Келсин, сёлешейик, — деп келепен чорт кесди. Биягъы жаш, ючюнчю кере, бий эшик аллына келип: «Эй, юйде ким барды?» — деп сёлешди. Юйден бир тишируу чыгып: «Кел аурунг алайым, кыурма-

нынг болайым, кел! Бийибиз да ашаргъа олтуруп турады. Кел, жууукъ бол!» — деди. Жаш юйге кирди, юй иеси да ёрге къобуп саламлашды, жарыкъ болду. Экиси да олтуруп, хант къангада ауузландыла да, жолгъа тебиредиле.

— Сен энди ат иеринги кётюрюп айланма да, санга да бир ат жерлейик, — деп, жылкыы иеси жашха бир ат, кесиле да бир ат хазырлатды. Была экиси да атлыла болуп, жолгъа чыкъдыла. Ол кюн ингирге бир къойчу къошха жетдиле. Къойчула бек жарыкъ болдула, къонакълыкъгъа семиз къой сойдула.

Эт да энди бише болур деген сагъатда гебен тенгли бир уллу къара эмеген кирип келди да, къазанны сермеп алып, аузуна къаплап, мулжаргъа ауду да, хурулдап башлады. Ачыу тийип, хар ким бушуу болду. Алайлай, жаш, ол чубур бичагъын суууруп алып, эмегенни башын кесди. Малчыла къууандыла, алай ачлай жатдыла.

Экинчи кюн кеч ала, жолоучула тууарчы къошха жетдиле.

— Хайда, маржала, бир мажал мал тутуп союгъуз! Къонагъым, кесим да ачбыз. Тюнене кече къойчулада къалгъан эдик. Ол хайырсызладан бири келгенди да, бизге аш къоймагъанды. Терк болугъуз! — деди мал иеси сюрюучюлеге.

— Бусагъат мажарайыкъ, — деп, сюрюучюле бир кысыр къунажинни жыкъдыла. Этни къазаннга уруп, энди къайнай башлады деген заманда, ол алгъыннгыдан да уллу бир къара налат къошха кирип келди да, къазанны аузуна баш тёбен айландырып, къаплап бошады.

Биягъы жаш чубур бичакъ бла эмегенни башын тайдырды. Аны батырлыгъына малчыла бек сейирсиндиле.

Эртден бла, биягъы эки атлы жолгъа чыкъдыла, кеч кирирге, ала жылкычы къошха жетдиле.

— Жашла, — деди мал иеси, — энди сизден не хайыр ансы, биз не къойчулада, не тууарчылада доюн болмагъанбыз, ол хайырсызла келип, бизге аш къоймагъандыла. Къонагъым, кесим да ачбыз. Кесерча ат бар эсе, мычымай союгъуз! — деп буйрукъ берди.

Къошчула жылкыдан бир кысыр байталны тутуп, союп, къазаннга салгъанлай, эт иги да жылыннгынчы, ол алгъыннгы экисинден да уллу бир къара эмеген къошха кирип келди да, арсарсыз къазанны сермеп алып, кесини аузуна къаплады. Бир жолгъа къазанны ичиндегин аузуна бошатып, къазанны да алай бир жанына быргъап, уллу мулжаргъа аууп, жукълай башлайды.

— Сиз а не бек оздугъуз. Андан кёп мен тёзалмайма, — деп, жаш чубур бичакъ бла эмегенни сермейди. Ол хайырсызны бойну белинден базыкъ туююл эсе, инчге туююл эди. Бичакъ эмегенни бойнун юздюрюп къоялмайды, жарты кесген этип, эмегенни элгендиргенлей, ол жашны сермеп алып, тюз тюбюне салады да, юсюне аууп ёледи. Къошчула кюреше кетип, жашны эмегенни тюбюнден чыгъарадыла. Чыгъарсала, жаш солуусуз болуп.

Бир заманда жаш кёзлерин ачып къарайды. Къараса уа, бир сарычач кыыз жашны башын къойнуна кысып жиляй тура эди.

Кеси да: «Ай, байтамал! Биз кьаллай жашны кьапдыкь, кьалай ажымлы жоюлду»,— деп сарнай эди. «Бу кьайдан чыкьгъан тиширыуду, экен?» — деп, иги ышанлап кьараса, ол а эки кюнде биргесине жүюген атлы. Жашны кёзлери ачылгъанын кёргенлей, кьызгъа да жан кирди. Къош уллу кьууанчха кьалды. Кеч болса да, дагъыда бир туу байталны союп, иги биширип, тойгъунчу ашадыла да кьыз жашха былай айтды: «Энди юч аякълы кьара атынгы угъай, битеу жылкьыны, тууар эм кьой кьошланы да оноулары сени кьолунга тюшеди. Сюйсенг — сюр, сюйсенг — былайда кьой. Мал угъай эсе, мен кесим да сени болдум». Жаш малны кьалдырмай кесини журту таба сюрдюрюге буйрукъ берип, кеси уа, кьызны да алып, кьыз жашагъан жерге кетди. Анда болгъан ырысхыны арбалагъа жүклетип, жолгъа атландырды.

Жылкьыны, кьойну, тууарны да, жалчыла-малчыла сюрдюле, хакет-хапчук дегенни арбалагъа жүклеп, аудуруп-жаудуруп, келинни да киеу нёгер бла, адетде болгъаныча, келтирип, тоханаларына олтуртдула. Ханни киеую жортууулдан кьайтханына кьурманлыкъла этдиле.

Энди юч аякълы кьара атны иеси эки кьатынны ортасында сюйгенича жашайды, сюйген ашын ашайды. Жерни жапхан малы-мюлкю. Арбаз толу кьулу-кьарауашы. Халкьгъа айтылгъан жигит.

Бир уллу ныгъышда адам кёп жыйылгъан кюн жашла жигитлени санай келдиле. Ол жигитлени ичинде юч аякълы кьара атны иесин да сагъындыла.

— Ол менден жигит болса, мен аны атын айтхан жашха бир ажир ююш берирме. Алай болмай, мен андан жигит болсам а, сени башынгы кетерирме,— деди алайгъа жыйылгъанладан бир жаш.

Даулаша-ёчеше келгенде, жашла барып, юч аякълы кьара атны иесини жылкьысын сюрюрге оноулашдыла. Уллу жыйын болуп, юч аякълы атны иесини жылкьычы кьошуна бардыла.

— Биз жылкьыны сюрюрге келгенбиз, аны иеси аллай айтылгъан жигит эсе, бизден жылкьысын сыйырыр,— дедиле келгенле.

— Сиз алыкъа ол кишини танымайсыз, ол сизге жылкьысын сюрдюремез. Сурсегиз да, сокъуранысыз,— дедиле жылкьычыла.

— Биригиз барыгъыз да, жылкьы иесине жылкьынгы сюрюрге келгендиле деп билдиригиз. Эталлыгъын бир кёрейик,— деп, юйге адам ийдиле. Жылкьычы мюлк иесине жылкьычы кьошха жау аскерле келгенлерин айтды.

Юч аякълы атны иеси былай айтды: «Бар да, ол мени жылкьымы сюрюрге келген жыйыннга алай айт: мени жаулугъуму сюе эсегиз, жылкьыны сюрюгюз, мени дослугъуму сюе эсегиз а, мени юйюме, жашагъан жериме келигиз да, кьалай жашагъанымы кёрюгюз, деп айтханды, деп бар. «Жылкьыны сюрербиз»,— деселе, сюрме кьой». Ол жууап бла жылкьычы кьошха кьайтды. Жылкьычы келгенден сора, жыйын даулаш болду. Бирле дослукъну сайлап, жигитни юйюне кьонакь-

гъа барыргъа таукел болдула. Бирле уа жаулугъун изледице. «Не эте-рикди ол бизге, жылкыны сюрейик!» — дегенле да болдула, алай ол къауум жыйынны азырагъы болгъаны себепли, айтханлары болмады. Аслам жаны дослукъну сайлап, ханнга къонакъгъа барыргъа оноулашдыла. Алай бла, жыйын ханны юйюне келди. Хан къонакъланы ариу кёрюп, сыйлы жерлеге олтуртуп, ахшы сыйлады. Муну эки къатыны эки отоудан аллай аш-суу жүрютүп башладыла, алай сыйлай башладыла, ярабий, дуняда былача аш жарашдыра билген жер юсюнде болурму деп айтдырдыла. Ичгини мында табылмагъан тюрлюсю бир жерде болмаз эди, бек багъалы эм сыйлы ичгиле салдыла.

Къонакъла ашап-ичип бошагъандан сора, ханны этген жигитликлерин айтдырдыла. Хан хапарын, къошмай-къоратмай, къоянны ызындан къуугъанындан башлап, бююнню кюнюне дери башдан-аякъ санап берди.

Жыйын ханны жигитлигине ийнанды. Ханны жигитлиги, байлыгъы, ахшылыгъы хар жерге жетди, узакъ элге, халкълагъа белгили болду. Аны кёрмеген кибик, ауруу-талау да кёрмей къалайыкъ.

ЭРЛИК КИЧИДЕН ЧЫГЪАДЫ

Бир элде бир огъурсуз бай жашап болгъанды. Ол адам хыйла бла адамланы хакъларын ашап, аны бла бай болгъан эди. Ол жалчыны ишлетип, хакъын бермей, сыртындан къайишлик алып жиберип тургъанды.

Бир жарлы кишини юч жашы болгъанды. Ол асыры жарлыдан, сабийлерин кечиндиралмай, кимге болса да жалчыгъа берип ишлете эди.

Уллу жашы иш излей барып, ол огъурсуз байгъа жалчы болады. Беш жылны ишлетип, ол жалчы жашны сыртындан къайишлик алып жибереди. Жарлы кишини экинчи жашы да ол байгъа жалчы болады. Бай, аны да беш жыл жегип, сыртындан къайишлик алып жибереди.

Ючюнчюге бек кичи жаш келеди. Ол байгъа былай айтады: «Мени жаным кибик кёрген байым! Мени эки уллу къарындашым да сени къолунгда ишлегендиле. Сен болмасанг, бизге иш табып, болушхан адам болмагъанды. Сен мени къарындашларымы ишлерге, башларын тутаргъа юйретгенсе. Энди кезиу манга жетгенди. Ол къарындашларымча, мен да сени оноунг бла ишлерге сюеме».

— Ахшы,— деди бай,— сен да, къарындашларынгча, эринчек болсанг, сени да сыртынгдан къайишлик алып жиберирме.

— Болсун,— деди кичи жаш,— алай экибиз сёз тауусайыкъ. Ол тауусумда хар кимни этер иши, этер заты, берлиги, аллыгъы шарт кесамат этилсин. Артда бир бирге кёлкъалды-кёлалды болмасын. «Кёшулгъанда — шинжича тауусайыкъ, айырылгъанда — мамукъча айырылайыкъ».

— Ахшы, сен айтханча этейик,— деди бай.

— Сен айтханны — мен этерге, жалан да сен айтханынгдан къайт-мазгъа. Мен да тюз ол сен айтханча этерге. Ол тауусумну ким бузса, ол жууап берирге. Мен бузсам — сыртымдан къайишлик алыргъа, сен бузсанг — эки къарындашымы хакъларын да, кесиме беш жылгъа чыгъарыкъ хакъны да, заманы жетмегенликге, толу берип жиберирге.

— Ол айтханынга ыразыма, — деди бай. Бу сёзю эки жаны да къаты тутаргъа толу ыразы болдула. Алай бла кичи жаш огъурсуз байгъа ишлеп башлады. Байны айтханын жерге жетдирмей тамамлайды. Бай жашны бек жаратды. Не кыйын ишни да ол алапат терк эм тынгылы тындырады. Аз заманны ичинде бу жаш кесин байгъа суюдюрдю, ол бай бир кишиге ышанмагъан ишлерин кичи жашха ышанып башлады.

Энди кичи жашны огъурсуз бай кеси юйюне алып, юйде ишлетеди. Сатыу-алыугъа дери да, ол мынга этдирмеген иш жокъду. Кичи жаш байны юйюнде кеси адамыча жүрюйдю ансы, жалчыча жүрюмейди. Бай тауусумну да унутханды. «Былай ишчиге не тауусум керекди? Ол кеси ишлеп турады. Бир айтсанг — эки жумуш тындырады».

Бир кече, юйдеги жатып, ырахат жукълагъан заманда, байны жангыз жашчыгъы жиляп уянды. Аны жилягъанына атасы, анасы да уяндыла. Кичи жаш да байны юйюнде жата эди. Энди ол да уянды.

Бай жашына: «Не болгъанды, нек жиляйса? — деп сорду.

— Къарным ауруйду. Эшикке чыгъарыгъым келгенди, — деди жашчыкъ.

— Жалчы, элт, маржа, муну эшикке, не этерик эсе да, этмеге къой! — деди бай.

Жалчы жашчыкъны эшикке чыгъарды, алай къоркъутуп, этер ишин этерге къоймады. Эшикден къайтдыла, жашчыкъ да орнуна жатды. Бир кесекден биягъы жашчыкъ жиляп башлады.

— Не этесе, не болгъанды? — деди бай.

— Эшикке чыгъарыкъ эдим, — деди жашчыкъ.

— Элт, жалчы, муну эшикке, — деди бай.

Жалчы секирип туруп, жашчыкъны эшикке элти, алай, сабийни къоркъутуп, этеригин этдирмей, къайтарып келди. Жашчыкъ акъырын барып жерине жатды. Ол, жазыкъ, кёпге чыдаалмады, жангыдан жиляй башлады.

— Энди уа не болгъанды, нек жиляйса? — деп сорду жашчыкъгъа атасы.

— Эшикке барлыкъ эдим, — деди жашчыкъ.

— Элт, маржа, жалчы. Муну къарнын жарып, ичин тёгюп кел! — деди бай.

— Бусагъат! — деди жалчы. Ол бичагъын да кёлуна алып, жашчыкъны эшикке алып чыкъды да, бичакъ бла жашны къарнын жырды, чегилерин тёкдю. Сора жашчыкъны мыллыгын алып келип, юй тюбюне атды.

— Ичин тёкдюнгмю, жалчы? — деп сорду бай.

— Тюз ол сен айтханча этгенме, — деп жууаплады жалчы.

— Ёлтюрюпмю кьойдунг жангыз баламмы? — деп жүрексинди бай.

— Сокъураннганмы этесе? — деп сорду жалчы.

Бай тауусумну эсине тюзюрюп, аузун кысды. Сабийни ёлгенин ангылап, анасы сарнап башлады. Эри кьатынын жапсарыргъа кюрешди, алай, аны бир да сабыр эталмады.

— Жалчы, бу кьатынны аузун бир жыртчы, алайсыз тохтарыкъ туююлдо, — деди, ачыуланып, не этерин билмеген бай.

Жалчы бичакъ бла кьатынны аузун жарды. Бай, эслемей, тапсыз сёлешгенин кеч ангылады. Эртденликке байны кьатыны да ёлдо. Аны кьаны кёп кетип ёлген болур эди. Эки ёлюкню да асырап бошап, бай, жалчысын кьатына чакъырып айтды: «Энди сен кесиме да бир палах этгинчи, эки кьарындашынга да, кесинге да жетер малны ал да, арбазымдан думп бол!»

— Угъай, мени беш жылым жетгинчи кетерик туююлме, мен алыкъа сокъуранмагъанма, — деди жалчы.

— Беш жыл, төрт жыл кереги жокъду. Хайда, малынгы ал да, жолунга бар! — деп жууаплады огъурсуз бай.

Бай энди арсарсыз малны берлигин кёрюп, жалчы да ичинден кьуанды.

Алай бла кичи жаш, эки кьарындашыны да, кесини да хакъларын толу алып, дертин да жетдирип, жигитча, юйюне кьайтды.

АЙКЪЫЗ

Жайгъыда уллу жербаш юйню жатмасы адамдан, малдан да кьуру болмаучу эди. Малла былайгъа кьадалып чибинледен кьачып келиучу эдиле. Тауукъла да бу жатманы туююнде жашай эдиле. Алай, кьатынла кьалайдан да бек суюген жерлери — жатма туюю болуучу эди. Былайда чепкен сокъгъан да, урчукъ ийирген да, жүн тарагъан да бирге жыйылып, лахор эте, ишлеучу эдиле.

Кяхарбатны жалан эки сабийи бар эди, аланы да тюз атларын айтып киши эшитмегенди. Къызына «Ай, кыыз», жашына да «Ай, жаш», деп кычырыучу эди. Аны себепли кызыны аты да «Айкыыз» болуп кьалгъан эди. Ол кыызчыкъ гитче заманчыгъындан окъуна, кьатынланы араларына кирип, ала айтхан сейирлик таурухлагъа тынгыларгъа бек суююучу эди. Артыгъыракъ да бек, Айны ашаргъа чапхан Желмауузну таурухуна сейирсиниучу эди. «Желмаууз да кыыз болгъанды, ол Айгъа чабаргъа базыннган, мен а Айгъа чыгъаргъа нек базыналмазлыкъма?» — деген оюмла Айкызыны башына терк-терк келе эдиле. Бир күн эртденликде Айкыыз терезеден күн чыкъгъан жанына кьарап, олтуруп тургъанлай, күн аны кёзюне эки болуп кёрюндю.

— Бу мени кёзюме былай нек кёрюнеди? — деп, Айкыыз кёзчюк-

лерин иги сюртюп къарады. Кюн адам сыфатлы болуп, Айкъызгъа ышарды. Иги эс жыйып къараса, кюн бек къызылдан алтын бетлиге айланып, таудан иги да ёрге кётюрюлюп, терезени мияласын жылытып тура эди. «Мен былайда олтургъанлы кюн иги кётюрюлдю кёреме»,— деди Айкъыз кеси кесине.

Кёп да бармай, Кюн кёзю Айкъызгъа саугъа узата башлады. Кюн Айкъызгъа алтын сынжыр узатды. Ол алтын сынжыр созула келип, Айкъызны терезесини аллына жетди. Энди сынжырла эки да болдула. Ол алтын сынжырланы бирер кыйырлары Кюнню кесине бегитилип, бирси кыйырларына да алтын тегенекчик тагъылып тура эди. Алтын тегенекчик Айкъыз кеси ишлетген кыйллаучаны кеси кирик эди. Тегенекчик терезе аллында ары-бери чайкъалып, Айкъызны учаргъа чакъыра башлады. Айкъыз терезеден тегенекчикге атлап, ариу кесин жарашдырып олтурду.

Быллай чууакъ кюн, ариу хауада кыйллаучада учханны не хатасы барды? Жатма тубюнде чибинле ашай тургъандан эсе, алтын сынжырлы кыйллаучада учхан кёп да игиди.

Сынжырла Айкъызны учура-учура, бийикден бийикге алып барадыла. Анда, тауладан да ёргеде, къалай игиди! Тёп-тёгерек, кёз тутханда: сахарла, элле, ёзенле, суула, таула, агъачла — барысы къалай ариу кёрюнедиле! Быллай тамашаны Айкъыз ёмюрюнде да кёрмегенди. Ол эки къолу бла да сынжырладан къаты тутуп, тегенекчикге тап олтуруп, төгерекге сейирсинип къарайды.

Энди аны кёз аллында ол анасы Айгъа учхан кызычыкъны юсюнден айтычу хапарлары, ол учхан кызычыкъны сыфаты сюелип турадыла. Сынжырла уа Айкъызны бийикден бийикге чыгъарып барадыла. Айкъызны төгерегинде алтын жулдузла, аланы арасында уа, алтын сыргъача, кынгыр айланып, Ай да тура эди. Айкъыз кёууанып учады. «Ой, къалай хычыуунду быллай бийикде кыйллауча бла учхан!» — деп келеди кызыны кёлюне. Алай не зауукълу болса да, оюнну ахыры болмай амалы жокъду. Нелляй бир учаргъа боллукъду? Айкъыз учхандан эриге башлады. Алай ол ариу алтын Айны къолу бла бир тутуп кёрлюгю келди. Сынжырла Айкъызны Айгъа жууукъ элтдиле. Ол сермеп къолу бла Айны кыйырындан тутуп, секирип аны юсюне тюшдю. Алтын Айны юсюнде, чыкай-чыкай этип ойнай башлады.

Айкъыз да чыкай-чыкай этип ойнай тургъанлай, аллына бир алтын топчукъ төнгерепп чыкъды. Энди кызычыкъ топ бла ойнаргъа тебиреди, ол топчукъну кызычыкъ аягъы бла урса, барып Айны алтын кюзгюлерине тие эди. Алай эте кетип, ол кюзгюледен бирин сындырды. Ол сынган кюзгюню ичинден, жатмадан чыкъмаучу гурт тауукъ алтын жюжекчиклери бла «гурт-гурт» эте чыгъып келди. Айкъыз ол ариу жюжекчикледен бирин тутаргъа тебирегенлей, гурт тауукъ юсюне айланды. Гурт да кёуууп, Айкъыз да къачып келе тургъанлай, Айкъыз абынып жыгъылды. Жыгъыла башлагъанында, Айкъыз сермеп: «Неден болса да, бир затдан тутайым»,— дегенлей, къолу Айны терезесине тийди. Эслеп къарагъанында, Айкъыз, къолу бла уруп, терезени да сындырып, бармакъ-

чыкълары да къанай, кеси да биягъы терезе аллында олтуруп тура эди. Кюн а тюшге жууукъ окъуна бола болур эди.

Айкъыз ол хапарын айтса, жатмада къатынла уа: «Кяхарбатны къызы «шыйых» болгъанды, ол кёкге да учады»,— деп шыбырдаша эдиле. Айкъыз а кесин керти да Айгъа чыкыгъаннга санай эди. Алай, ол алтын сынжырлы кыллаучасы энди бир да кёрюнмейди.

ИШ КЁЛЛЮ ЖАШ

Эртден бла эртде къопсанг,
Эркек атынг тай табар.

Жюже бий жашына къатын тилерге эртдеден айланады. Жашын къыз кёре жиберир ючюн бир иги нёгер керек болгъанды. Аллай нёгер жаш излей, Жюже эл сайын барып айланыганды. Алай айлана келип, бир уллу базаргъа киреди. Ол базарда Жюже бир жаш адамгъа кёз жетдиреди.

— Ай, ахшы улан, сен манга жалчыгъа келмезми эдинг?

— Ол а къаллай иш берлигинге кёре болур,— деди жаш адам.

— Артыкъ къыйын иш берлик туююлме,— деди Жюже.

— Хакъы уа къалай боллукъду?

— Бек ыразы этерикме.

— Жарашайыкъ: этдирлик ишинги да белгили эт, берлик хакъынгы да туура эт,— деп тохтады жаш.

— Мени бир жангыз жашым барды,— деп башлады Жюже,— ол артыкъ ариу юйреннген жаш адамладан туююлдю. Хар нени да хазырлай табаргъа юйреннгени ючюн, ол кеси акъылы бла жукъну мажаралмайды. Энди ол акъылбалыкъ болгъанды. Аны кесин юйдегили этерге умут этеме. Аны бир къыз бла танышдырыр ючюн, мени жашыма ахшы нёгер керекди. Мен сени, ахшы улан, ма ол мурат бла жалчы этеме. Хакъынга — бир къунажин берирме, ишни тынгылы этип, кёлюме жеталсанг, анга да къошаргъа болурма.

— Болсун! Мен хазырма,— деп, жаш бий бла жолгъа атланды.

Бий базардан бир харбыз, бир сау ётмек да алып, артмакъларына салды да, юйюне кете тебиреди. Бий юйюне келгенлей, жалчыны этер иши бла шагъырей этди. Минер атларын, аланы иер-жюгенлерин кёргюзтдю. Жол азыкъларын кёлуна тутдурду. Ол базардан алгъан ётмегин, харбызын да жалчыгъа берди.

— Энди,— деди Жюже,— тамбла сиз жолгъа атланырыкъсыз. Элден танг къарангысы бла чыгъаргъа керексиз. Аны ючюн а, атыгъызны, кесигизни да иги тынгылы хазырлагъыз! — деп, бий кетип къалды.

Бий алайдан ташайгъанлай, жалчы бла жаш олтуруп, ётмекни, харбызны да ашадыла. Сора жумушакъ тёшекледе хурулдап жукъладыла.

Тынгысыз бий, жашланы не эте тургъанларын сынчылай, бир-эки кере да келеди, алай жашланы къатыдан къаты жукълай баргъан болмаса, уяныр халларын эслемеди.

Кюн къушлукъгъа келгенде, жашла кериле-созула башладыла. Кёзлерин ууа, эсней келип, жашла жолоучу боллукъларын сагъына тебиредиле. Ол кезиуде бий быланы юслерине кирип келди да, жалчыгъа былай сорду: «Ахшы улан, жолгъа къачан чыгъар умутунг барды?»

— Да алыкъа кечми болгъанды? Бусагъат кетебиз.

— Сен бир жары да бараллыкъ туйюлсе, хакъынгы ал да, арбазымдан думп бол,— деди.

Экинчи жалчысы да ол халлы этди да, бий аны да кыстады. Бир ахшы жалчы излей, Жюже элlege айлана келип, бир уллу элге келди. Кышны бек сууукъ кезиую. Тёгерекни бузкъаудан, туман басып, орамла учхалауукъ, кымылдап къарыу жокъду. Элде уллу той барады, уллу-гитче да басынып къарайдыла. Бюгюн бери келмеген хазна адам къалгъан болмаз.

Тюз ол той этилген жерден узакъ болмай, бир бахча ичинде эки ёгюзню сакълап бир жаш сюеле эди.

— Салам алейкум! — деп, салам береди бий.

— Алейкум салам! — деп, жууап береди жаш.

— Алан, сен бу уллу тойгъа нек бармайса? — деп сорады бий.

— Мен тойгъа кетсем, бу бузкъаудан кюн ёгюзлерим учуп жыгылсала, манга тойдан не хайыр келликди?

— Сен манга жалчы болмазмы эдинг? — деп сорду бий.

— Хакъын жаратсам, жалчы болургъа угъайым жокъду,— деди жаш.

Хакъына да жарашып, жашны бий биргесине алып, юйюне келтирди. Этиучюсюча, бий жашны иши бла шагъырей этеди. Харбызны бла ётмекни хант къангагъа салып кетди.

Жалчы, эки билегин да жингирикге дери артха къайырып, шапалыкъ этип башлады. Ол харбызны кесип, ич жумушагъын башха табакъгъа салды. Ётмекни кесип, ич жумушагъын айырып, ол харбызны ич жумушагъы болгъан табакъгъа салды. Сора ол табакъны кётюрюп барып, бийни аллына салды. «Биз, жашла, кыйыр къатыларын ашасакъ да жетер. Уллу адам тишден да хазна болмайды, сен жумушагъын аша»,— деди.

Эртденликде бий: «Жашла не эте тура эселе да, бир къарайым»,— деп келгенинде, жалчы эки атны да ариу жуууп, иерлерине жау сюртюп, жим-жим жылтыратып тура эди.

Танг тюбюнден жарыгъынчы жалчы хар затны жолгъа хазыр этди. Жашла атланып, жолгъа чыкыгъанда, бий былай айтды: «Не да болсун, уллу агъачда кече къалмагъыз». «Бек ахшы»,— дедиле жашла. Алай бла узакъ жолоучулукъ башланды. Эки атлы, баралгъанлары къадар бара кетип, бир уллу агъачха жетдиле. Агъачдан чыкыгъынчы бек кеч болду. Бийни жашы артха къала башлады, жалчы нёгерин, не кюрешди эсе да, артыкъ атлаталмады. Жолоучула бир кенг талагъа

жетгенлей, бий улу: «Былайда жатабыз»,— деди. «Бий уллу агъачда кече кьалмагъыз дегени уа?» — деди жалчы.

— Бий анда жаншай турады, мен мындан ары бараллыкъ туююлме,— деп тохтады бийни жашы.

Не этерик эди жалчы, бий айтханны этмей? Талада атланы кишен-леди. Жаш кырдык жыртп, бийге мулжар этди. Аны жатдырып, кеси уа отунчукъла жыйды. Къургъакъ отунладан отчукъ тиргизип, отха чоюнчукъну асды. Сора челек бла шауданнга суу алыргъа кетди. Ол суу алып къайтханда, бир уллу эмеген чоюнчукъну да бир жанына сызып, отчукъну да аякълары бла малтап, кете тебирегенин кёрдю. Жалчы эмегеннге ачыуланып, аны ызындан барады. Эмеген бара кетип, бир уллу журтха жетеди. Ол журтну жашау юйлерини арбазлары тёртгюл буруу бла бегитилип эдиле. Ол тёртгюл арбазны тёрт муююшюнде тёрт чыракъ жана эди.

Эмеген, къабакъ эшикден арбазгъа киргенлей, хахай этип, арбазгъа битеу эмегенлени жыйды.

— Бизни жерибизни жиргенчли адамла малтап, кирли этип турадыла. Ала от этип, жерибизни кюйдюредиле. Жюрюгюз, аланы жерибизден къурутуп келейик!

Эмегенле тишлерин къыжыратып, «душманланы» жокъ этерге къу-раладыла. Ала бир бири ызындан тизиледиле.

Бек алгъа жангызбаш эмеген сюеледи, аны ызындан экибаш, юч-баш, тёртбаш, эм ахырында тогъуз башлы эмеген сюеледи.

Эмегенле тизиле тургъунчу, бийни жалчысы эмегенлени къабакъ эшиклерини аллында терен уру къазады. Ол уру асыры теренден, кеси аллына урудан чыгъалмайды. Ол урудан къалай чыгъаргъа билмей тургъанлай, эмегенлени алларында келген уругъа ташайды. Жалчы секирип, эмегенни имбашына минди, ол да алай тургъанлай, уругъа экинчи эмеген жыгъылды. Жалчы секирип экинчи эмегенни имбашына минди. Алай эте, ол урудан чартлап чыкъды. Жалчы эмегенлени уру-дан башын къаратханын ёлтюре барады. Кюреше кетип, жалчы эме-генлени барын да къырып, къошчугъуна къайтып келгенинде, бий ху-рулдап жукълай эди. Ол эмеген да кёрмей, хата-хайыр да сезмей, хар-зат да тургъанлай тургъан суна эди.

Жалчы от да тиргизди, аш да этди, бийни да уятып, аллына ушху-уур салды.

Энди жолоучула жатып, ырахат тынчайдыла. Танг атханлай, жал-чы секирип къопду да, аш жылытып, атланы жерлерин салып, жолгъа хазырлады. Бий улу уа хазыргъа кесин къошду.

Ашап-ичип, атланып кете бардыла да, бир элге жетдиле. Былай-да бир ариу къызы кёрюп, бек жаратдыла. Ол къыз бир бай кишини къызы эди. Ол бай юйге жолоучула къонакъ болуп тюшдюле. Къонакъ-бай бек жарыкъ болуп къонакъ алды. Ол, элни жашын-къызын жый-ып, уллу той этди. Къонакъла келген жумушларын айтханда, къонакъ-бай былай айтды: «Киеулюкге биз, кесибиз суюгенча, төше-мёше жатар жер этип жатдырайыкъ. Ол иги татлы жукълагъан кезиуде тилеген къы-

зыгъыз жаш жатхан отоугъа кирип, жашыгъыз олсагъатда уянса, къыз — сизниди; уяналмаса уа — жашны башын кесербиз». Жалчы ол оноугъа былай кьошду: «Бир жолгъа сынау бла иш битерге жарамаз. Юч кере сынамай жарарыкъ туююлдю».

Къонакъбай ол оноугъа угъай демеди. «Болсун, жаным, сен айтхан», — деди къонакъбай. Алай бла юч кечени сынау бардырыргъа тохташдырдыла.

Биринчи кече, жашны жумушакъ къуу тешекге жатдырдыла. Ол къаты тешекде да уяналмаучу эди, жумушакъ тешекде уа къайдан уяналлыкъ эди. Жаш энди татлы жукълагъан болур деген заманда отоугъа байны къызы кирип келди. Отоуда ол ары-бери айланды, жаш уянмады. Сора, къыз чыгып кетди да, терек бахчадан эки чий алма юзюп келип, жашны хуржунуна салып: «Сен, харип, ма была кирик, чий адамса», — деп, кетди.

Экинчи кюн жалчы бийге урушду: «Сен къаллай адамса, алай жукълап турсанг, сени башынгы кесериклерин нек унутаса?».

— Ант этеме, кёз къысмагъанма. Мен жатхан отоугъа чибин да кирмегенди, — деди бий улу.

— **Была недиле?** — деп, жалчы жашны хуржунундан чий алмаланы чыгъарып кёргюзтдю.

Экинчи кече да жетди. Биягъыча жумушакъ жер этип, бий улуну жатдырдыла. Ол татлы жукътуда болгъан кезиуде байны къызы отоугъа кирип келди. Ол, этиуюн этип, тегерек айланды, алай жаш уянмады. Чыгып кетип, терек бахчадан эки чий алманы алып келди да, къыз жашны жан хуржунларындан бирине салып: «Сен, харип, ма былача, чий адамса», — деп, чыгып кетди.

Жалчы, биягъыча, бийине къаты урушду. Ол а ант этип, кёкге чыкъды, жерге тюшдю. «Бюгече, — деди бий улу, — кёз къысмагъанма». «Да алай эсе, была не затладыла?» — деп жалчы жашны жан хуржунларындан чий алмаланы чыгъарды. «Энди бир келсин, мен аны чийин кёзюне кёргюзтюрме!» — деди бийни жашы.

Жалчыны башын къайгъы басды. «Энди муну ёлтюртюр, элге не айтып къайтайым?» Болса да, жалчы амал тапды. Ол жашны тырнакъларын кесген сылтау бла бир бармагъын бичакъ бла иги кесди да, аны жарасын а туз бла байлады, жаш, жиляй-улуй кетип, кече ортасына, кючден къалкъыды. Ол къалкъыгъанлай, жалчы ол кесилген бармакъны узун чарх халы бла къаты къысды. Халыны кыйырын а тереже бла чыгъарып, юйден тышында кеси тутуп тохтады. Кёп да бармай, къыз отоугъа кирип келди. Олсагъатдан жалчы халыны хыны тартды, жарасы ачып, жаш секирип къопду. Алай бла къонакъла къыз къоллу болдула. Эртденликде байны жуукълары жыйылып: «Келтир, жашны башын кесебиз», — деп сюелдиле. Жалчы жашны келтирирни орнуна, къызын жаулугъун чыгъарып келди.

«Энди къыз сизники болду», — деп, бай той-оюн этип башлады. Адетде болгъаныча, той этип бошагъанлай, къонакъла ызларына къайтыргъа тебиредиле. Бай къызыны биргесине арбалагъа жүклеп, киеу

нёгерле кѳурап, кѳызын ашыртады. Жалчы бир тѳрт-беш арба тиледи. «Мени жолда ырысхым кѳалгѳанды, аны жюклей кетерик эдим»,— деди. Бай беш арба да берип, аланы жюрюютюрге адамла да берди.

Жолда жалчы ол эмегенле жашагѳан журтха кѳайтды, ол уллу арбазда харакет-хабур дегенинг толу эди. Ма ол ырысхыны беш ѳгюз арбагѳа жюклеп, жалчы киеу нёгерни ызындан жетди.

Келинни, ырысхыны да жалчы бийни юйюне алып келди. Бий бек ыразы болду жалчысына.

— Алгѳын бир жашым бар эди эсе, энди эки жашым болду,— деди бий. Ол жалчысыны хакѳын да толу берип, келген ырысхыны да эки тенг этди. Ол кюнден сора бий жалчыны кесини жашын кѳргенча кѳрюп жюрюдю.

ДЕРТ

Бир ханны болмагѳанча ариу кѳызы болгѳанды. Ол кѳызны эки жаш тилей болгѳандыла. Ала экиси да эки ханны жашлары эдиле. Жашладан бирин хан кеси жарата эди, бирин а кѳызы сюе эди.

Кѳалай-алай болса да, кѳызны кеси сюйген жашха бермей, атасы жаратхан жашха бердиле. Была жашай келгенде, бир жашчыкѳлары болду. Ол жашчыкѳгѳа Баба атадыла. Кѳыз эрге кеси сюймеген адамгѳа баргѳаны себепли, ол кѳызны жюреги бир да тынчаймайды. Ол тиширыу алгѳын сюйген адамы бла байламлыкѳны юзалмай, жашырын кѳагѳыт жюрюютюп тура эди.

Бир жол хан, кѳатыны, жашчыгѳы бла да саламлашып, узакѳ жолгѳа кетди. Ол анда уугѳа айланырыкѳ эди, жортууулгѳа барлыкѳ эди. Кѳатын ол ишге бек кѳууанды. Аны юсюнден сюйген жашына кѳагѳыт ийди. Эри кетгенлей, сюйген жашы аскер да алып келди. Ханны ырысхысын ханиеси этип, ашап, ичип, урлап, халек этди. Баба аскерчилеге урушуп, анасына уа кѳашын-башын тюйюп кѳарай башлады.

— Муну тутуп тутмакѳгѳа салыргѳа керекди,— деди ол кѳатыны тос эри. Жашчыкѳны анасы угѳай демеди. Жашчыкѳны тутуп, ат орунга атып, аллындан кирит салдыла.

Бир жол ханны кѳатыны ат орунну аллы бла терек бахчагѳа озуп баргѳанлай, жашчыкѳ эшикни жеписинден кѳарап, анасын кѳрдю.

— Ай, анам, сен мени ачдан ѳлтюрлюк болуп, нек тапхан эдинг? Ол душман аскерле ашагѳан ырысхыдан манга бир бурху жиберсенг, жарлымы боллукѳса? — деп сѳлешди Бабачыкѳ.

Анасыны кѳлю да толуп, артха кѳайтды да, тос эринден жашыртын кѳарауашындан жашына ашарыкѳ жиберди. Ол кѳарауаш Бабачыкѳны бек сюйюучю эди. Сабийни ол халин кѳргенде, кѳарауаш жилигѳан да этип, аны кѳойнуна алып ашатды. Кѳарауаш кете тебирегенде, жашчыкѳ былай айтып тиледи: «Сен эшикге чыгѳа эсенг, эшикни бегитмей кет». «Бек ахшы»,— деди кѳарауаш.

Алай бла Бабачыкъ, кеч киргенлей, ат орундан къачып чыкъды да, салып эмчек атасына барды. Эмчек атасы жашчыкъны букъдурду. Душман аскери, Баба къайгылы болмай, уудан къайтып келген ханнга бурулду. Душман, ханны къайтырын марлап туруп, ол ётерик уллу сууну кёпюрюн бузду.

— Энди хан не этерик болур? — деп, душманла жашырын къарайдыла. Хан, кёпюрню бузулгъанын кёрюп, ат бла суугъа кирип ётерге таукелленди. Суу уллу келеди, ат бла ётерге бек къоркъуулуду.

Болса да, хан арсарсыз суугъа кирди. Ат жүзе келди, алай уллу шорхалагъа жетгенлей, атлы, ат да тумаландыла. Бир заманда ат сууну башында кёрюндю, атлы уа — жокъ. Ат суудан чыгып, юсюндегин сууда къоюп, салып, юйреннген жерине келди. Душманла къууанч болдула, той-оюн башланды. Была жашчыкъны жокълар заманнга Бабаны эмчек атасы эки жарагъан ат жарашдырып, бирине жашчыкъны миндирип, бирине уа кеси минип, элден чыгып, къачып башлады. Жашны къачханын эшитип, аны ёге атасы ызындан къуугъун жиберди. Ызларындан сургенлени кёрюп, Бабаны эмчек атасы: «Атха иги къатыл ансы, ызыбыздан жетедиле», — дегенде, Бабачыкъ атха къамичини аямай жетдирди.

Асыры терк чапхандан, юслеринде кийимлерин жел жыртып, хуртдак-хуртдак этди.

Къуугъун жууукълаша келгенин кёрюп, биягъы киши атлагъа къатылды. Алларындан жел къаты болуп, жашчыкъны иерден кётюрюп алды да, жолну тюз ортасына салды. Душманла жетип, Бабаны тутдула да, элтип барып, биягъы ат орунга атдыла.

Бабачыкъ бу жол да тутмакъдан къачып, эмчек атасына барды. Биягъы атла бла энтда да къачдыла, алай бу жол кеслерин тутдурмай къутулдула. Бара-бара кетип, бир уллу тенгизни жагъасына жетдиле.

Тенгиз жагъада Бабаны эмчек атасы жашчыкъны юч алтыннга сатды. Бабаны юч кемечи сатып алгъан эдиле. Эмчек атасы Бабадан жиляп айырылды. «Не этейик, — деди ол киши, — башха амалым жокъду ансы, бу сабийни дунияны мюлкю ючюн да бермез эдим». «Бир да къайгы этме, биз бу жашны, кёзню гинжисинча, сакъларбыз», — дедиле кемечиле. Бабачыкъ кемедэ эрикмей жашайды. Тенгизледе жүрюйдю. Къыралла, элле, шахарла кёре айланады. Кемечиле муну ёз сабийлеринден ариу кёредиле, къубултадыла. Алай бла Баба терк ёседи, эсли бола барады.

Бу юч кемечи хар юч жылдан бир эркинлик къагъыт алыргъа керек эдиле. Ол къагъытны кемечилеге бир хан бериучю эди. Ол эркинлик къагъыт бла кемечиле къайсы тенгизде жүзерге да эркин эдиле, къайсы къырал бла сатыу ётерге да тыйгъыч болмай эди.

Энди аланы эркинлик къагъытларыны болжалы тауусулуп, жангыртыр заманы жетди. Юч кемечи Бабачыкъны да биргелерине алып, ханнга эркинлик къагъыт алыр ючюн бардыла. Хан Бабачыкъны кёргенлей, анга жаны кирди.

— Нек келгенсиз, кемечиле? — деп сорду хан.

— Юч жылгъа кемечиз бла тенгизде жүрүргө эркинлик кѳагъыт тилей келгенбиз.

— Бу жашчыкѳны манга берсегиз, юч жылгъа угъай, ёмюрлеге жарарыкѳ эркинлик кѳагъыт берейим.

Кемечиле арсар болдула. Ала ол жашчыкѳны бек сѳе эдиле, ол жашчыкѳгъа барысы да юйреннген эдиле. Энди ансыз кечинирге алагъа бек кѳыйын боллукѳду. Кемечиле кенгеше келип, ханны айтханына ыразы болмагъанларын билдирдиле. Хан чамланды.

— Сиз аны манга бермесегиз, сизге, не мюлкюгюзню берсегиз да, эркинлик кѳагъыт бермем.

Ханны ол халын кёргенде, кемечиле кѳоркѳдула. Ала жүрүргө эркинликлери болмай, тенгизде тутулсала, битеу мюлк-ырысхыларын-дан да кѳуру кѳаллыкѳларын ангылап, ханны излегенин берирге акѳыллашдыла.

— Да, не этейик, Тейри бла хан — бирди, ырысхы бла жан да — бирди. Сен айтханны этейик, — дедиле кемечиле. Ала жашчыкѳны берип, эркинлик кѳагъыт алдыла. Энди кемечиле ёмюрге дери тенгизде жүзерге эркиндиле.

Хан а энди жаш тапды. Анга кѳыз болмаса, жаш туумай эди. Ол Бабачыкѳны кесине жаш этди. Бабагъа киши «Баба» деп айтмай, «Хан улу Баба» деп башладыла.

Бабачыкѳны хан кеси биргесине болмаса, башха да жатдырмай эди. Баба ханны юйюнде сѳйгенича жүрѳйдю. Ханны кѳызы да «кѳа-рындашчыгъым» демей сѳлешмейди.

— Бабачыкѳ, юйде битеу кѳул-кѳарауашлагъа таматагъа салсам, жараялырмыса? — деп сорду хан.

— Не билейим, мен аллай ишни бир да сынамагъанма, — деп жууаплады Баба.

Бабаны кѳул-кѳарауашланы барысына да таматагъа салды хан. Алай Баба ол ишни хан жаратырча жүрѳюталмайды. Юй жумушла акѳсай тебиредиле.

— Баба, жумушунг ауурму кёрюнеди? — деп сорду хан.

— Атам, мен ол жумушлагъа алыкѳа иги тюзелалмагъанма. Манга андан женилирек кѳуллукѳ керек эди, — деди Баба.

— Алай эсе, — деди хан, — эгечинги (ханны кѳызыны) шапаларына тамата этейим. Анга ыразымыса? — деп сорду хан.

— Ыразыма, — деди Баба.

Алай бла Баба энди ханны кѳызыны шапаларына таматагъа салынды. Ол иште Баба бек фахмулу болгъанын ачыкѳлады. Аны алайлыгъын кёрюп, хан кѳууанды. Ол кеси кесине: «Ма энди адам боллугѳу кёрюне башлады. Бу бир айтхылыкѳ киши болмай кѳалмаз», — деп ойлады.

Бу ханны кѳызын кѳпле тилей эдиле, алай аланы бирине да кѳыз тюз жууап бермей эди. Эки хан а: «Не ёлюрбюз, не да ханны кѳызын жашларыбыздан бирине алырбыз», — дегенни айтып айланадыла.

Ала хандан тюз жууап алалмагъандан сора ханны жерине уруш

бла кирдиле. Хан аскерин да алып, урушха кетди. Юйюн Бабачыкыгъа аманат этди.

Хан аскерин да алып урушха кетгенлей, башха хан, аскер кючю азыракъ жерни кирип, тюз ханны арбазына келип къалды. Жау аскери урлай, тонай башлады. Баба бу ишни кёрюп, арбазгъа чыгъаргъа умут этди. Ханны кызы муну аллына туруп: «Барма, Бабачыкъ, ала сени ёлтюрюп къоярла»,— деп жияп, кычырыкъ этип тохтады. Алай болгъанлыкыгъа, кяны кыызгъан Бабаны аллын тыйгъан тынч туююл эди. Ол, чартлап чыгып, аскерлеге къаршы сюелди.

— Ма, Хан улу Баба! Бу бизни артыбызны этмей тохтарыкъ туююлдю,— деп, душманла Бабаны масхара этип, тарт-соз этдиле. Баба ашыкъмай бир атлыны жанына кысыла келип, ылытхын бла кёулакъ жанына сыйпады. Атлы санлары кырылып тюшдю. Баба муну сауут-сабасын сыдырып алды да, эрляй, аны атына минип, жауланы кыра башлады. Бу да кёуууп, жаула да къачып, душманны чекден чыгъарып къайтды.

Ханны кызы Бабаны жигитлигине кёууанып, ол къайтхандан сора муну уллу кёубултду. Бир туугъан къарындашын да андан артыкъ киши кёубулталлыкъ туююл эди. Хан улу Бабаны энди ким да таныды. Аны атын душманла да билдиле.

Урушну бир жанын тындырып, Баба хан кеси болгъан жанына атланды. Ханны кызы Бабадан атасына къагъыт жазып жиберген эди. Ол къагъытда Бабаны этген жигитликлери башдан-аякъ хапарлана эдиле.

Баба келгенде, хан аскерлери бла артха къачып келе тура эди. Бу ханнга айтады: «Атам, манга ат, сауут да бер, мен бу аскерлени да алып, душманны аллына барайым. Душманнга хорлатыргъа жарамаз. Ол бизге ыспас туююлдю».

— Ма, жашым, мени атымы, сауутуму да сен ал. Мени орнума битеу аскерлеге сен тамата бол,— деди хан. Олсагъатдан кийини, ханны сауут-сабасын да тагып, атына да минип, Баба аскерге баш болуп, урушха кирди. Бу кылычын суууруп, алгъа чапханда, аскерле да ызындан тебиредиле. Эки ханны да аскерлерин ууатып, аланы жашларын да ёлтюрюп, Баба душманланы чекден кыстады. Эки ханны аскерлерини къалгъан-къулгъан хуртдаклары къачып, аллары айланган жанына «хау-ху» болдула.

Баба ханны жерине, элине да хорлау бла рахатлыкъ келтирди. Ол урушдан къайтханлай, хан муну сыйын бийикге кётюрдю, ёшюнлерин майдалладан толтурду.

Хан, битеу ёзюрлерин* жыйып, аланы алларында былай айтды: «Хан улу Бабагъа бюгюнден ары битеу ишлерими, мюлкюмю, оноуму да береме. Аны оноусуз жангыз биригиз бир иш этмегиз. Мени кесимден сора бу ханлыкъда Хан улу Бабадан уллу киши жокъду. Аны

* *Езюр* — ханны тегерегинде болушлукъчусу, кенгешге тутхан адамы.

оноуу — барыгъызгъа да оноуду. Ол затны эсигизде къаты тутугъуз. Баба бла даулашмагъыз!»

Ханны ёзюрлери бу оноуну жаратмадыла. Ала Бабагъа берилген сыйгъа зарландыла. Ала жашырын жыйылып, Бабаны жояр амал этдиле. Ол аманлыкъ оноуну хыйла бла жашауда бардыр муратда ёзюрле Бабагъа былай айтдыла:

— Биз хорланган ханладан тёлеу алыргъа керекбиз. Хорланган кырал этген заранын тёлеген — эртдеден адетди. Аны бла бирге, ол ханла бла жарашуу этерге да керекди. Аллай уллу жумушланы Бабадан башха адам эталлыкъ туююлду.

Баба ёзюрлени айтханларын тюзге санап, ала жарашдыргъан къагъытланы алып, душманланы араларына, аланы ханларына барыргъа таукел болду. Баба окъуй, жаза да билмей эди. Аны себепли, хыйлачы ёзюрле бу элтген къагъытха былай жазгъан эдиле: «Сизни аскерлеригизни кыыргъан, жашларыгъызны да ёлтюрген менме, энди сизни кесигизни да ёлтюрюрге келгенме».

Ма аллай къагъытны да алып, ханны кийимлерин да кийип, сауутун да тагъып, атына да минип, Баба жолгъа чыкъды. Аны къайры баргъанын хан билмегенди.

Баба жолда кетип бара, бир къарт кишичикни ызындан жетеди.

— Жол болсун, тамата! — деди Баба.

— Сау бол, жол аллах берсин! — дейди къартчыкъ.

Была экиси да жолда хапар айта барадыла. Бабаны аты бек жүрюшлю ат эди, алай къартчыкъ, жыяу болса да, атлыгъа оздурмайды. Баба бу кишини тирилизине сейир да этди, уялгъан да этди.

— Алан, сен айып этген болурса манга, мен атха минип, сен а акъ сакъалынг бла жыяу бараса. Аллах ючюн, мин атха, мен сенден жашма, жыяу мен барайым, — деди Баба.

— Сау бол, ахшы улан! Мен къарт болсам да, жыяу барыргъа эртдеден юйренгенме. Менича киши да баралмайды. Ийнанмай эсенг, хайда, эришейик. Сен — ат бла, мен а — жыяулай, ким озса да, — деп къартчыкъ женгилден-женгил атлай башлады. Баба аны ат бла кючден жетип барады.

Бара кетип, бир шауданны къатында тохтадыла. Уллу ёзенни ичинде бир чырпы, кёкен дегенча, ауана этер жер жокъ эди. Кюн а кызыудан къан къайната эди. Жолоучула ат солутуп, кеслери да ауузланыр мурат этдиле. Шауданчыкъ а быллай кезиуде болмагъанча керекли зат болуп табылгъан эди. Бу тюзледе шаудан тапхан алай тынч туююл эди.

Ма аны ючюн жолоучула тюш азыкъны былайда ашаргъа тохтагъан эдиле.

Жолоучула былайда ашап, ичип, бир кесек солургъа умут этдиле. Атны да кишенлеп, Баба бир кесек къалкыыр муратда кыртишге жатды.

Баба иги жукълап уянганда, къатында не къарт, не ат кёрмеди.

Иги к̑араса — сауутлары да жок̑. К̑артчык̑г̑а дуняны аманын айта, Баба жолуна тебиреди.

К̑ара жыяу этип, Баба узак̑ эм узун жол жүрүдү. Ол алып барг̑ан к̑аг̑ытла аны халк̑ына, элине да бир ахшылык̑ келтирлик сунуп, алг̑а таукел атлап барады. Ол ахшы муратына жетер ючюн, арыс-талса да, тохтамай барады. Баба аны не к̑ыйынлык̑ла сак̑лаг̑анларын билмей эди. Не медет.

Бара кетип, Баба душман ханладан бирини тоханаларына жетди. Ол ханны сурады. Бабаны не адам болг̑анын сурадыла да, к̑олундан к̑аг̑ытларын алдыла. Ол к̑аг̑ытланы ок̑уп, Бабаны ким болг̑анын билип, тутуп тутмак̑г̑а атдыла.

Баба бу ишлени билмеген эди, болса да, жунчумады. Бир б̑лек кюн Баба к̑арангы жер юйде ашсыз-суусуз олтурду. Бир заманда тутмак̑ны темир эшиклери зынгырдап ачылдыла. Баба кесин хазырлады. Эки-юч эшикни ичи бла ётүп, бир айрысак̑ал мазаллы адам Баба тург̑ан жер юйге кирип келди. Айрысак̑ал кире келгенлей, Баба жумдурук̑ этип, к̑улак̑ жанына жетдирди да, ол адамын т̑нгеретди. Сермеп, аны уллу бичаг̑ын алды да, мыллыгын эшикке атды. Хар эшикке экеулен сюеледиле, Баба аллына тюбегенни уруп ауната, эшикке к̑утулду.

Бабаны ызындан уллу аскер сюрүп башлады. Ол не бек кюрешсе да, аны арк̑ан атып тутдула да, бияг̑ы тутмак̑г̑а келтирдиле. Бир-эки кюнден бияг̑ыча этип, Баба эшикке к̑утулург̑а умут этгенлей, душман амал бла аллын тыйды. Башын к̑айг̑ы басып, не этерин билмей, Баба жер юйню т̑рт мюйюшюн ёнчелейди. Ары-бери бара кетип, от этилген жерчикни эслейди. «Бу к̑ара тешикке уа ким от тиргизген болур эди?» — деп, жуууг̑урак̑ келип к̑араса, бир жылтыраг̑ан затчык̑ к̑рдю. Сейирсинип, ол жылтыраг̑анны алырг̑а узалса, кесини уллу бичаг̑ы к̑олуна келип к̑алды.

— Ыхы, энди бир к̑рюшейик! — деп, Баба сермешге хазырланды. Бир аздан темир эшикке зынгырдап, ачылг̑ан тауушлары келе башлады.

Баба эшикни артына жууук̑ келди. Эшик ачылг̑анлай, келгенни уруг̑а, Баба тюз эшик артында сюелди. Эшик ачылды, бир базык̑ адам ак̑ыртын, башын созуп, эшикден к̑арады. Ол не сак̑ к̑араса да, Бабаны бичаг̑ы аны бойнуна бек женгил жетди. Ол базык̑ кишини аударуп, Баба экинчи б̑люмге ётдү. Алайда Баба экеуленни жык̑ды. Алай эте, Баба тутмак̑дан чыгып, аямай к̑ача тебиреди. Аны ызындан бир атлы жыйын к̑ууады. Энди уа жетип к̑ала ушайдыла — деген кезиуде, Бабаны аллында к̑ашха аты бара тура эди. Эрляй атына минип, Баба артына айланып, ол аны сюргенлеге бичаг̑ын ойната башлады. Ол жыйындан хазнасы к̑алмады. Сау к̑алг̑анлары да бирер жанына к̑ачдыла. Аладан да к̑утулуп, Баба ызына к̑айтып, юйге келирге умут этди. Уллу жолг̑а чыгып, Баба, кеси кесине болг̑ан ишлени санай, ала не хыйсапдан болг̑анларын ангыларг̑а кюреше келгенлей, ол к̑артчык̑ аллында тюбеди. «Ай, итден тууг̑ан, мен се-

ни хобусталай туурайым»,— деп, Баба кылычын суурду. Алай кьартчыкь Бабаны тохтатып, сейир хапар айтды:

— Сен, харип, мени болушлугъум болмаса, ол жер юйден да чыгъалмаз эдинг. Алыкъа сен кыйынлыкъладан кьутулмагъанса. Сен кетгенлей, сени юйюнгю душманла алгъандыла. Ол сени бери алдап жиберген ёзюрле итлик этип, ханны алдагъандыла. Аны тахтадан тюшюрюп, кызын да бир суймеген адамына берирге кюрешедиле. Хан улу Бабаны атын айтханны башын кетерип барадыла. Ол ханны кызы: «Баба кьайтхынчы эрге барлыкъ туйюлме»,— дегенине «Баба ёлгенди»,— деп алдагъандыла. Сен ол затланы билмегенлей, салып юйюнге барып кьалсанг, ала санга ахшылыкъ этерик туйюлдюле. Энди сен мен айтханны эт да, атынгы, сауутунгу да манга бер. Кесинг а факъырача кийимле кийип, садакъа жыйгъан сылтау бла бар. Санга керекли кезиуде мен ол затланы сени кьолунга тапдырма. Энди уа ма бу дарманланы кючлерин да бир кёр,— деп кьартчыкь бир дарманла чыгъарды.

Ол дарманланы кеси этип кёргюзтдю. Бир дарманны бетине сюртюп, онбеш жыллыкъ болду; экинчисин сюртюп — жюзжыллыкъ кьарт болду. Ол дарманланы да алып, кеси да кьарт факъырачы болуп, Баба жолну энишге айланды. Келе келип, шаудан суу ала тургъанлагъа жолукъду.

— Бу сууну не этесиз? — деп сорду факъырачы.

— Бюгюн Бабаны ашын этедиле да, анга суу алабыз,— дедиле суу алгъан кызла.

Андан да озуп, бирде жияй, бирде жырлай баргъан бир жашчыкъгъа жетип, Баба: «Жашчыкъ, бу этгенинг неди?» — деп сорду.

— Жиягъаным,— деди жашчыкъ,— Бабаны ашындан манга юлюш жетмез деп, анданды, жырлагъаным а кеч болмай жетерме, манга да кьалыр бир зат деп, анданды,— деди.

Алай эте, факъырачы юйлерине жетди. Барса, юйню тегерегин аскер алып, хар киргенни, хар чыкыгъанны да тинтип, сурап айланадыла. Баба арбазгъа кирди.

— Хан улу Бабаны хатери ючюн бир садакъачыкъ беригиз,— деп тиледи.

— Бу неле жаншайды? — деп аскерчиле тегерегин алдыла.

— Бусагъат тутуп, башын кесерге керекди,— деп, муну тарт-соз эте башладыла. Ол аскерчиледен бири: «Къой-къой, бу сант кьартны тутуп несин аллыкъса?» — деди.

— Бу, харип, кьартдан сант болуп, не айтырын билмей, сандырай турады,— деди экинчиси.

— Келигиз, бу сант факъырачыны келинчикге бир элтейик! Ол, харип, кишиге сёлешмейди, ашамайды, ичмейди. Бу сант, ким биледи, ол ышармагъан, кюлмеген адамны бир кёзюн иш ачдырыр эсе уа,— деди ючюнчю аскерчи.

Алай бла жашла факъырачыны келин отоугъа тартып, ол да кесин багъалы этдирип, зор бла келин отоугъа кийирдиле.

Хар ким келин бла факъырачыны кеслерин кѡюп, эшикге чыгъып кетдиле.

— Ой, эгечим, Хан улу Бабаны хатери ючюн бир садакъачыкъ берсенг а,— деди факъырачы.

— Сен аны кѡайдан таныйса? — деп сорду ханны кѡызы.

— Ол душманла бла сермешген заманда, мен аны биргесине жюрюгенме,— деди факъырачы.

— Сенича кѡартла аны биргесине кѡайдан айланаллыкъ эдиле? — деди ханны кѡызы.

— Ийнанмаймыса? — деп сорду факъырачы.

— Угъай,— деди ханны кѡызы.

Баба, терезе аллына барып, бетине дарманны сюртүп, онсегиз жыллыкъ Баба болуп кѡалды. Ханны кѡызы чабып келип, Бабаны кѡаты кѡучакълады. «Бери кѡайдан чыкъдың, мында сени атынгы айтханны башын кеседиле,— деди ханны кѡызы.— Мени зор бла эрге беребиз деп, юйню тѡгерегин аскер бла кѡуршалап турадыла. Ол затланы ханны хыйлачы ѳзюрлери этедиле»,— деп жилиды ханны кѡызы.

— Энди сен бир да кѡоркъма, мен бусагъат аланы кѡапха жыйым,— деп, Баба эшикге чыкъды. Эшик аллына чыкъгъанлай, аны сауутлары кѡолуна тюшдюле, аты да аллына келди. Секирип, атына минип: «Эй, адамла! Хан улу Баба келип турады!» — деп уллу кѡычырды. Аскер арсарлы болду. Бирле кѡачып башладыла, бирле Бабаны тутаргъа умут этдиле. Алай Баба кѡылычын суууруп, ол аны тутаргъа умут этгенлени кѡырып башлады. Аны кѡргенлей, ол арсарлыла да кѡачханлагъа кѡошулуп, ол тийреден думп болдула. Аскерни жартысы Бабаны жанына ѳтдю. Хыйлачы ѳзюрлени кѡалдырмай тутуп, Баба асмакъгъа асдырды. Ханны кѡызын кѡыйынлыкъдан кѡутхарды. Юйню аскерден азатлады. Энди ханны кѡызын Бабагъа неках этип бердиле. Баба кеси да ханны орнуна тохтады. Ханны жеринде, аны эллеринде рахатлыкъ тохташдырылгъандан сора, Хан улу Баба кесин ѳсдюрген кемечилени излеп тапды. Ол алагъа саугъала берди. Андан сора атасын ѳлтюрген ханга дертин жетдирирге атланды. Хан улу Баба битеу ханлыкъда ишлени, кеси кѡайтхынчы, кѡатыныны бойнуна салып, ата журтуна кетди. Алгъа эмчек атасына барып кѡонакъгъа тюшдю. Кѡарт болуп, кѡзлери да осал кѡре, эмчек атасы кѡыйналып жашагъанын кѡрдю. Энди эмчек атасына болушду. Аны ѳлгюнчю кѡыйналмай жашарча этди.

Ол ишлерин бошагъанлай, Баба ата юйюне барып: «Ой, хахай, Баба келип кѡалгъанды!» — деп уллу кѡычырды. Атасын ѳлтюрген хан, ол тауушну эшитгенлей, чартлап эшикге чыкъды. Баба уруп, аны башын тайдырды да: «Ма энди атамы кѡанын алдым!» — деп, бичагъын кѡынына сукъду.

Эрини ызындан Бабаны анасы чыкъды. Баба анасын ѳлтюралмады. Ол энди кѡарт болуп, алгъыннгы ариулугъу да онгуп, акъ чачлары жаулугъуну тубюнден тышына тѡгюлюп тургъанларын кѡрюп, Бабаны ана-

сына жаны ауруду. Ол анасыны аллына барып: «Анам, мен къайтып келдим»,— деди.

— Сау кел, балам! — деп анасы жашын къучакълады. Баба анасын бир жанына тюртмеди. Алай кёлкълалдысын айтды.

— Энди,— деди Баба,— мен битеу ишлерими бошадым, атамы орнуна ата къарындашымы къояма, анамы уа биргеме элтип, кесим бла тутарыкъма,— деп, Хан улу Баба къайтып барып, ол къатыны жашагъан ханлыкъда ёлгюнчю жашады.

ТЮШ

Эртде-эртде бир элде бир жарлы жашап болгъанды. Аны бир жангыз жашындан сора сабийи жокъ эди. Кеси да элни садакъасы бла жашай эди ансы, юйюне кирсенг, къутургъан ийнекни мюйюзюне илинир харакети, кюфюнде чычхан алыр бюртюгю, арбазында «юш» дер тауугъу жокъ эди.

Бир жол бир бай киши «садакъагъа» деп бир ана къойну келтирип, мал эт деп, ол жарлы кишиге берди. Ол кезиуде, ол кишини жашы орамда жашла бла ойнай болгъанды. Киши къойну жыгъып, кесеме деп тургъанлай, жашы ач болуп, бир жукъ къабаргъа юйге келип кълалды. Келсе, атасы къойну жыгъып, кесерге бичагъын чыгъара туралды. Жаш чабып барып, атасындан къойну сыйырады. «Мен муну асырап, мал урлукъ этерикме. Биз да, элча, мал этейик»,— деп, жашчыкъ атасына да тырман этип, кийиз бел бауун да къойну бойнуна къысып, аны халжаргъа элтип, куудушха тагъады. Сора кимни болса мулхарын жыйып, къойну аллына салып, кеси уа биягъы ойнаргъа кетеди. Бир кесекден, жаш юйге къайтып келсе, биягъы атасы къойну тюпге басып, кесеме деп тура эди. Жаш чабып, къойну тартып алыргъа кюрешеди, атасы бермезге умут этсе да, жаш жилип-улуп, къойну сыйырады.

«Энди бу къойну юйден кетермесем, атам къоярыкъ туююлдю. Къайры болса да, къойну да алып, башым кълалыр жерге кетейим»,— деп, жашчыкъ кийиз бел бауу бла къойну башындан тартханлай, элден чыгъып кетди.

Жаш таугъа айланган жолну тутуп барады, жолда тюшген бичен кълбынчыкъланы ууучуна жыйып, къойчугъуна къландыра, терен къларны юсю бла кетип барады. Кюн ортагъа бир иги тепленген жолгъа чыкъды. Былайда, кимни арбасындан эсе да бир иги кесек бичен тюшюп тургъанын кёрюп, аны алып, къойну аллына салды. Кюн жаздача кълыздырады. Аяз, жел жокъ, кёк да чууакъ.

Къой да бичен ашай, жаш да тешинип, кёлегине къларай тургъанлай, бир иги кийинген, жараулу атха да минген, келбетли киши келип кълалды.

— Жол болсун, ахшы улан! — деп, саламлашады атлы.

— Ай, сау бол, сау да кел, аллахны сюери боллукъ! — деп жууап-лайды жаш.

— Къайры ахшы жолгъаса, жигит?

— Башым къалгъан жерге.

— Неге жараяллыкъса?

— Къой кютерге.

— Алай болса, кел, ахшы жаш, мени къошума. Экибиз да къош нёгер болайыкъ,— деди атлы.

— Аллах, аллах, сенича къош нёгер тапсам, манга андан уллу ахшылыкъ къайда? — деди жашчыкъ. Терк окъуна кийинип, къойну да кийиз бел бауу бла башындан тартханлай, атлы бла жолоучу болду. Жолда бара, эки жолоучу да берлик-аллыкъны юсюнден, хакъны юсюнден сёлешип, тауусум этдиле.

Тауусумлары былай эди: 1) жашны ашы, сууу, кийими къош иесинден; 2) хар жаз башындан — эки арыкъ токълу, хар кюз артындан — эки бызанк къозу.

Жаш а — алышынмай сюрюу кютерге.

Бу тауусумгъа экиси да ыразы болдула, къол тутушдула. Кеч алагъа жолоучула къошха жетдиле. Алай бла, жаш жангыз къоюн кютер ююн, байгъа къош нёгер болду. Хар кюнден сюрюу ызындан тыякъ суйрей, жазгъа чыкъды, жаз башында къарт къою эки тапды, жалчылыгъына да эки арыкъ токълу алды. Ол жыл жашны беш малы болуп кюзге жетди. Кюз артында жал хакъына эки бызанкны да алып, малы санын жетиге жетдирип, къышны алай башлады. Юсю-башы аламат болмаса да, къарны токъ эди, къайгъысы да жокъ эди.

Ол къыш къайгъысыз мал къышлатдыла. Жаз башында ол жашны къарт къою биягъыча эки тапды, аны бир къозусу тиши, экинчиси — мирчи бола эдиле. Аны былтыргъы къозусу да эки тапды, ол эки арыкъ бла эки бызанк да экишер къозу тапдыла. Жашны малы кёп бола башлады. Хар жылдан, жашны малы биягъыча, экишерден къошулуп, къорагъан а бир да этмей, ёсюп барады.

Бир кюн, къойла да къызыудан басынып бытдым этип, жаш да аланы къыйырларында олтуруп тургъанлай, къарт къой жашха жууукъ келип, адетде болгъанча, тау тилде былай айтды: «Эй ахшы жаш! Сен атангы унутуп нек къойгъанса? Ай, хомух, сени атанг ёсдюрген ушайды да. Ол ачдан къыйналып, сен а суйгенингча ашап-ичип тураса. Энди мен тапхан эки къозудан бирин атанга жибере тур. Андан сора да, къошда айран-сют да кёпдю, бишлакъ, жау десенг да, къош тамата санга угъай дерик туююлдо.

Аланы барысын да жыйып, бир юйге баргъан жолоучудан эшекге жюклеп жиберсенг, атанг да къууаныр, ыразы болур, къыйынын санга халал этер».

Ол кюн окъуна жаш къош таматадан жау, бишлакъчыкъ да тилеп алды. Бир теке гыбыт бла бир айран, бир иги тегерек бишлакъ, гоппан бла бир жау да къурап, эшекни бир жанына къарт къойну къозуларындан да бирин салып, юйге жиберди.

Ол жолдан сора, хар жылдан эшекни жүкүлөп, кыозуну да кыошуп, атасына жиберип турду.

Ол халда беш жыл өтдү. Жашны малы кыош иесини малы бла тенг болду. Ол заманны ичинде бизни жомаккыны жигити, уста малчы болуп кыалмай, мал тилине да юйрендди. Ол кыойла бла сени-менича сөлөшө башлады.

Кыойчула кыошха жыйылып, отну да уллу жагып, лахорну бардырадыла. Отда кыазан да тылпыу этип кыайнайды. Тыпыр ташланы алларында кыош гыржынчыкыла кыата-бише турадыла. Шапа кыадалып кыой сояды.

Жаш мулжарда жатып, кыош тамата не эсе да бир затны юсюнден сагышланып кеп турду да, жашха кыарап былай сөлөшди: «Да, ахшы улан, биз сени бла беш жылны заууккы жашадыккы. Энди сени малынг да мени малым бла тенг болду. Энди ол татлы турганыбызлай, айырылып кыалсаккы иги боллуккы эди. Сен да бир иги сагыш эт, ахшы жанымча, сора тамбла кыалып, бирси кюн кыой салайыккы*»,— деп, ол адам бек ариу сөлөшди.

Жаш, асыры сагышдан, кече да хазна жүккыламады. Кюндюз сюрюде да сагыш этгенлей айланды. «Мени малым кепдү, ол кертиди, алай мен кеси аллыма мал жүрютталырмамы? Малкы орун, аш керек. Аны кютерге жер керек!»— деген сагышла басып, жаш тыягына да тыянып, баш төбөн кыарап турганылай, кыарт кыой аны кыатына жуууккы келип, сөлөшди. Жаш шыгыртдан элгенип, ауур сагышындан сагыйып кыараса, кыарт кыой аллында тура эди. Кыойну келгени жашха таукеллик берди. «Не сагыш басханды башынгы, ахшы улан?»— деди кыарт кыой.

— Сагыш өтмөй, не өтөйм,— деди кыойчу,— кыош тамата малынгы айыр да кет, дегенди. Мен а жангыз кесим кыалай кыош, мал жүрүталайым?

— Кыоркыма, хомух! Малынг болса, жүрүтген кыйын туююлдү. Бирин берсенг, экисин саккыларса,— деп юйретди кыарт кыой.

— Ол да тюздү,— деди кыойчу.

— Энди,— деди кыарт кыой,— ингирде кыош тамата суюучюлеге: «Гёзенекле кыуруп, кыой салыркы орунла жарашдырыгыыз»,— дер. Сен а алай айт: «Не гёзенек, чалман кереги барды? Мени жангыз кыарт кыоюм кютюдү. «Кютю-кютю»,— десем, ол чабып, кыолума келир. Аны ючюн кишини да кыйынама». Кесинг а тюз танг тубюнден аз жарыганылай кыоп да, кыолунга да ол кыабугу артылмагын кыйын тыягынгы алып, ыстауатха чыккы. Ол заманда кыошдагыла сейирге кыарарла, сен а ол кыйын тыяккыны жерге уруп: «Ыррейт, тиш, кыарт кыой!»— деп уллу кыычыр. Ол сагыатдан, сени энингден болгын кыойкыозу да, айырылып, ыстауатны бир жанына чыгарла. Мал иени кыоюуа — жангыз бири жеринден тепмез.

* Кыой салгын — кыой айыргын деген магынада.

Ол ахшы амалны да юйретип, къарт къой барып сюрюуге къошулду да, къадалып отлай башлады.

Жаш да жарыкчыкъ болуп, башын да ёрге кётюрюп, кёкге къарады. Ол заманда кюн тауланы артына бугъаргъа хазырлана, мамукъ къалаулача, басынып тургъан акъ булутланы баш жанларын къызарта бара эди.

Кёкню бир-бир жерлери, бузу ачылгъан тюзсюз кёлню сууча, кёгерип, къалгъан жерлери уа ала-къула булутла бла жабылып эди. «Энди къойла ыстауат таба барыр заман болгъанды. Тамбла уа, баям, кюн жауарыкъ болмаз. Ол да иги эди. Кюн бузулса, мен къалай этерме?» — деген сагъышла бла, къойчу къойланы ышыра тебиреди. Сюрюу да, къумурсха тёбеча, жерни къаралтып, къозучукъла да эрке-ленип секире — ойнай, кёзге алаамат ариу кёрюне эдиле.

Къойчу сюрюуню ыстауатха жыйды. Хар ким къошха келдиле. Кенгеш башланды.

— Хайт дегиз, маржа, жашла! Тамбла къой салабыз. Чалы-чалман, гёзенек табылгъанны тийишдирип, орунла жарашдыргъыз. Иш кёп боллукъду,— деп, буйрукъ берди къош тамата жалчылагъа.

— Не гёзенек-чалман кереги барды, тамата? Мени жангыз къарт къоюм кютюдю. «Кютю-кютю»,— десем ол чабып кёлума келликди. Аны ючюн кишини да кыйынама, тамата. Къайгъы зат этмей, ырахат жат,— деди къойчу жаш. Жалчыла ол сёзлеге не ыразы болсала да, ичлеринден а сейир-тамашагъа къалдыла.

Къош тамата, бир сёз къошмай, тынгылауну басды. Кеси кесине уа кёп тюрлю соруула берди. Алай ичинде неси барын кишиге да билдирмеди.

Алай бла, тамблагъы ишни юсюнден сагъышны къоюп, малчыла ырахат жукъладыла. Танг тубюнден жарыгъанлай а, къойчу жаш, къабугъу артылмагъан къайын тыягъын да кёлуна алып, ыстауат кыйырына чыкъды. Къошдан тамашагъа къараргъа сюрюучюле бары да чыкъдыла. Тамата да алагъа къошулду.

Къойчу къабукълу къайын тыягъын кючу бла жерге урду. Аны ол жютю кыйыры къртишге бир сюем ташайды. Аны бла бирге, къойчу: «Ыррейт, тиш, къарт къой!» — деп кычырды. Алгъа къарт къой, къалгъанла да аны ызындан акъырын-акъырын жерлеринден кёбуп, ыстауатны бир кыйырына айырылдыла. Жашны энинден болуп, бир хайыуан къалмай айырылды. Къош тамата энинден болгъан бир жангыз хайыуан жеринден тепмеди.

— Ма сейир десенг,— дегенни айтды бир жалчы.

— Адамны халал кыйыны алайды,— деди экинчиси.

— Сау болсун ол къойчу, бизни да кыйынамай, къой айырды.

Мал эки бёлюндю, жашны къойлары жайылып, кёлну аргъы жанына ётдюле. Къалгъан мал а алыкъа ырахат жатады.

Къош тамата жашны чакъырды да: «Энди сен да къош болдунг. Аны себепли, бир саугъан ийнегинг, эшегинг, миннген атынг, кыйыр сакъларгъа эки итинг, кёлунгда ушкогунг болургъа керекди»,—деп, бир

жарагъан иерли ат, хапчугун жюклерге иери-жауурлугъу бла эшек, бир бузоулу ийнек берди.

Эки быкыы бла бир къазан агъач, къапчыкъгъа салып, бир агъач аякъ бла къашыкъ, бир-эки кюннге жетер чакълы азыкъ, гыбыт бла айран, бир балта, бир жугар да салып, эшекни жюкледиле. Атха да жамычы, тон, кийиз къысдыла. Бузоулу ийнекни да къойлагъа къошдула. Алай бла, жаш, къошчу нёгерлери бла да ахшы саламлашып, бир бирге алгъышла да этип, айырылдыла. Малны да сюрюп, итлери да къой сюрюуню эки къыйырын къайтара, жаш туурадан ташайып кетди. Ол барыудан барып, ингир алагъа бир тогъай аллына жетди.

Жаш малны тогъайгъа уруп, былайда кече къалыргъа акъыл этди да, эки быкыысын орнатды. Қъазан агъачны быкыылагъа кёндеден салып, анга уа сынжырын илиндирди, жугар бла от этер жерчигин къазды. Ат орунну хазырлады. Қъазанчыкъны сынжыргъа илиндирди. Ийнекни саууп, сютчюгюн чоюннга къуюп, тюбюнден отчукъ тиргизди. Қъойла уа тогъайда ырахат жатдыла. Итле да къыйыргъа тохтадыла.

Ийнекден бузоуун айырып, къойла ичине урду. Эшекни такъды. Атны кишенледи. Ийнекни отларгъа къыстады. Бузоуундан айырылса, ийнек къайры кетерикди? Қъойланы тегереклеринде бир-эки бодуркъу да суюди да, олтуруп, бир кесек ауузланды.

Алай бла къойчу жаш кеси оноуна къалып, бир кече чыгъаргъа хазырланады. Мал тынчайгъынчы, бюгюн кёрген сейирлик хапарын энди эсине тюшюрдю. Ол а къалай болгъан эди?

Жаш къойланы ашыгъып сюре эди. Анга кеч болгъунчу бир ышыкъ жерге жетерге керек эди. Ол ашыгъыш баргъанда, бир семиз къозучукъ арып, анасын жеталмай тебиреди. Ол къозучукъну анасы ызына айланып: «Қъозучугъум, терк-терк кел ансы, иебиз сени ырахын сунуп, кесип окъуна къояр»,— деди. «Да не этейим мен, анам, бу артда къалгъан малны да, бу алгъа баргъан малны да насыплары мени басханды да, мен ол ауурлукъну кётюрюп баралмайма»,— деп жууаплады къозучукъ.

Ол ушакъны эшитгенлей, къойчу къозучукъну сермеп алды да, ат къанжыгъагъа къысды. Ма энди, ол къозучукъну да жастыкъ орнуна башына салып, къолан кийизчигин жайып, жамычысын юсюне жабып жатды. Дагъыда къобуп, малны тегерегине айланды. «Ойт» эте, ушкок ата, кечени асламысын оздурду. Тегерек да шош, жанлы къымылдагъан да эсленмей, кюн да жауар халы болгъанча кёрюндю.

«Бир кесек къалкъымасам, энди чыдаылмайма»,— деп, жаш ол биягъында жарашдыргъан жерине тыянды. Башын къозучукъгъа салып къалкъый келип, ахырында татлы жукълады.

Қъойчу жашны атасы жашындан жыл сайын бир иги къозу, бишлакъ, жау десенг да ала туруучу эди. Айран а хар айдан бир гыбытны толтуруп жибермей къоймай эди.

— Жашым адам болгъанды, харип, мени да унутмайды. Маржама, барып аны къаллай адам болгъанын кёзюм бла бир кёрмесем,— деп, къарт атасы жолгъа чыкъды. Ол, жашы къайда болгъанын да толу бил-

мей, хар кѡшха сорá, жашы болгъан тийреге жетерге аз кѡалып, кече жолда кѡалды. Эртден бла уа, эртдени бетин этмей кѡобуп, жолгъа чыкъды. Жолну жаны бла озуп бара, бир тогъайда уллу кѡой сюрюу жатып тургъанын кѡрюп: «Бу кѡойчулагъа да бир сорур эдим жашымы»,— деп, кѡарт быкыла сюелген жерге атлады. Алайлай, эки ит эки жанындан болуп, кѡартны онгсуз'этдиле. «Энди бир амал болмай эсе, бу эки ит мени ашайдыла»,— деген халгъа жетгенде, кѡарт жукълап тургъан кѡойчуну кѡрдю.

Не кѡарыуун да салып, кѡарт мыллыгын кѡойчуну юсюне атды, итле да эки этегинден артха тарта тургъанлай, кѡарт, жашыны билегине кѡолу кючден жетип, тартып, жашны уятды.

Жаш секирип кѡобуп кѡарагъанында, итле да жан-жанындан тарта, атасы юсюне кѡарап тура эди.

— Жашым, бу итлеринг ашап кѡоядыла да! — деди кѡарт.

— Атам, бир иги тюш кѡре тургъанымы бѡлдюрдюнг,— деди жашы.

— Сен тюшюнгю айтаса манга, мени итлеринг ашайдыла, аланы ары айыр! — деп ачыуланды атасы. Жаш итлени да кѡыстады. Атасына да кѡлкѡалды этди. «Атам,— деди жашы,— сен мени ол ахшы тюшюме: «Хайыр болсун!» — дегенсе».

— Кѡой-кѡой тюшню .«Тюш дегенинг жукъуланы букъусуду, тюшге ийнаннган адамланы жогъуду» деп сѡз барды, жашым. Сен аны кѡой да, бир кѡабар затынг бар эсе, бир жукъ ауузланайыкъ ансы, мени аузума жукъ тиймегенли эки кюн болады,— деди кѡарт.

Жаш ийнекни сауду, кѡапчыкъда азыкъчыкъдан да салды да, атасы, кеси да бир затчыкъла ауузуландыла. Итлеге да сют кѡуйду.

— Энди,— деди жаш,— ач, жаланнгач болгъан эсенг да, ол унутулсун. Ма бу малны сюр да, сѡйсенг сат, сѡйсенг кют, кесалгъанынгы да кесерсе. Хайда, юйюнге сюр, мени тюшюме: «Хайыр болсун!» — дегенинг ючюн, мен сени бла бараллыкъ тюйюлме. Хайда, санга — сау-лукъ, манга — эсенлик! Сау кѡал, атам!— деп, жаш ол кѡозучукъну да имбашына алып, аллы айланнган жанына кетди.

Кѡарт энди кѡой сюрюуню сюрсюн да, сѡйгенин этсин. Биз а жашны биргесине барайыкъ.

Жаш, кѡозучугъун да кѡтюрюп бара кетди да, бир уллу агъачха кирди. Кеч болгъанда, бир уллу тал терекни тюбюнде тохтады. Былайда ол кѡургъакъ агъачладан уллу от этди. Кѡозучукъну да союп, этинден шишлик этди, тойгъунчу ашады. Этни кѡалгъанын да терекни бутагъына тагъып, жатды да, татлы жукълады. Жаш да татлы жукълап тургъанлай, ол тал терек, чыкъырдап башлады да, уллу таууш этип эки жарылды. Ол терек жарылгъанындан бир адам чыкъды да: «Салам алейкум, насыплы!» — деди ол адам.

— Алейкум салам! — деди жаш.

— Жер бизни эди да, энди сени болду. Бизге уа не ахшы? — деди ол адам.

— Онг жанына барсанг, сѡйгенинг чакълы бир жер табарыкъса.

Ол адам юч сёз айтып, жерге тёнгереди да, алтын кекелли жаш болду. Юч сёз айтып тёнгереди да, биягъы адам болуп кёопду.

— Сау кьал,— деп, ол адам кетди.

— Ахшы жолгъа!

Жаш жатды да, хурулдап жукълады, кечени бир заманында биягъы тал терек чыкъырдап башлады. Уллу таууш этип жарылды да, аны ичинден биягъы бир киши чыкъды.

— Салам алейкум!

— Алейкум салам.

— Жер бизни эди да, сени болду. Энди бизге не ахшы?

— Сол жанына барсанг, суюгенинг чакълы бир жер табарыкъса. Ол адам юч сёз айтып тёнгереди да, алтын кьурт болуп кёопду. Юч сёз айтып тёнгереди да, биягъы жаш болуп кёопду.

Ол алгъыннгы жаш айтхан юч сёзню да, эндиги жаш айтхан юч сёзню да кьойчу жаш эсине алып, унутмазча кёкюрегине кьаты тьюреди.

— Энди киши уятмаз эсе уа,— деп биягъы жерине жатды да, ол сагъатдан жукълады.

Жаш иги жукълады деген заманда, биягъы тал терек чыкъырдап жарылды. Аны ачы тауушу татлы жукълап тургъан жашны элгендирип уятды.

Терек эки жарылгъанлай, ол алгъын чыкъгъан жашлагъа бек ушагъан биреу чыкъды. Ол да, алгъыннгы жашлача, салам берди. Аны саламын кьойчу жаш да алды. Ол адам юч сёз айтды да, терекни жарылгъаны бирге жабышды. Юч сёз айтды да, терек жангыдан жарылды. Ол энтда да юч сёз айтды да, терекни ичинден алтынла тёгюлюп башладыла. Алтынла, кёп алтынла. Юч сёз айтып, ол алтынланы терекни ичине жыйды, терекни жарылгъанын да бирге жабышдырды. Ол адам юч сёз айтып тёнгереди да, алтын кьуш болуп кьонду. Дагъыда юч сёз айтды да, адам болуп кёопду. Ол алапат сёзлени барын кьойчу жаш эсине алды, кёлюнден билди. Унутмазча юйренди, ол ишледен сора, ол адам жашха сорду: «Жер бизни эди да, сени болду. Бизге уа не ахшы?» — деди.

— Жолунгу тюз тутханлай, ары-бери бурулмай барсанг, суюген жеринги табарса.

Жаш жатды да, терк окъуна жукълады. Энди аны киши да уятмады. Ол уянып кёопханында кюн кьушлукъгъа келип тура эди; жаш кёопду, кийинди, ашады, хапчук-хабурун да кётюрюп, атланын кетди.

Агъачдан чыгъып, сыртдан, кьолдан да ётюп бара-бара кетди да, бизни жашыбыз бир уллу элни туурасындан кьарады. «Ма мен излеген эл. Мен эл кёрмегенли беш жылдан озду. Энди, ким биледи, бу элде орналасам, бек ахшы боллукъ эди»,— дей, жаш элни кыйырындан кирди.

Уллу орамны кетип бара, жашны кёзю бир уллу юйде тохтады. Ол юйню тегереги хуна буруу бла бегитилип, халжар, башха мал, ат орун-

ла да кёп. Аланы башлары бла тереклени башлары кёрюнедиле. Арбазында бийик къабакъ эшиги болса да, кётюрюлген туюлю-башлы, акъ къанжал бла жабылгъан тёртгюл юйню жарыкъ кенг терезелери кёзге бек ушагъыулу эм ышыкъ кёрюнедиле.

«Насыбым болса, бу юйде тохтарма»,— деп жаш, жолоучу армакъчыгъын да имбашындан алып, жол жанында олтурду. Кёп да турмай, къабакъ эшикни гитче жаны ачылып, бойнунда да суу кылычына эки челек илиндирип, бир субай кыыз чыкъды. Аны ашыра да, анга бек ушагъан, алай андан уллуракъ, бир тиширыу чыкъды да, жашны кёрюп, бир бири кыулакъларына неле эсе да шыбырдап кюлдюле.

Ол кыызладан бири къайтып, арбазгъа кирип кетди, бирсилери уа, баям, суу алыргъа бара болур эди, челеклерин ойната, орамны ёрге озду.

Заман бир аз озду, жаш не этерин билмей олтурады. Ол ёрге озгъан кыыз, суу алып, къайтып келди да, жашха къарап: «Ай, харип, сен жолоучу болурса, суусап болгъан эсенг, кел, мени сууумдан ич!»— деди. Жаш суусап болмаса да, ол ариу кызыны хатеринден, аны сёзюн эски этмез ючюн, барып, челекни башы бла сууну тогъуп-тогъуп, бир татыулу ичди.

— Ай, харипчик, алай ичирмесем, ичинг жанып, ёлюп окъуна къаллыкъ эдинг,— деп чам этди кыыз.

— Да не этерик эдим, ёлюп къалмай, менича жолоучу сенича бир насыпха тубемесе, ёлюп къалгъан алай кыйын туююдю,— деген жууапны жаш къайтарды.

— Сен, иги жаш, насып излей айлана болурса?

— Да насыпны ким излемейди?

— Иш излей эсенг, мени атам бла сёлеш.

— Аны къайда табарма?

— Сен былай тур. Бусагъат сени чакъыра адам келир,— деп, кыыз арбазгъа кирип кетди. Бир аздан киши, къабакъ эшикден башын къаратып, жашны кёрдю: «Алан, иш излей айланган адам сенмисе?»— деп сорду.

— Да кесим жаратхан иш тапсам а, мен эдим,— деп жууап берди жаш.

— Хау, тейри, бизни элибиз межгитге къадий излеп турады, ол кыуллукъну излей эсенг а межгитге бар ансы, биз ол ишни санга бералмазбыз,— деп лакъырда этди эшикден къарагъан.

— Мен эфенди, къадий да туююлме, аллай ишлени да излемейме.

— Алай эсе, ахшы жаш, бери арбазгъа кел да, мында сёлешейик. Хоншу итле бир бирге юргенлей, бирибиз — андан, бирибиз — мындан кычырыша турмайыкъ,— деп, эшикни кенгиракъ ачды.

Жаш уллу, кенг арбазгъа кирди. Арбазны тегереги ат орун, тауукъ орун, отун, башха керек жыйылгъан межамладан толу эди. Ол межамла юйню тегерегин бегитип, былай кёзге да ушагъыулу, малгъа, адамгъа да шарт кёргюзте эдиле. Арлакъда уллу терек бахча кёрюне эди.

Ол киши юйню иеси болмаз эди. Алай жашха бек жарыкъ болду.

— Къайдан жангыла айланган адамса, ахшы жаш? — деп сорду ол адам.

— Атамдан ёпкелеп кетгенме да, башыма бир амал излей айланама.

— Не ишге жараяллыкъса?

— Адам ишлеген не иш болса да, угъайым жокъду.

— Атлагъа къараргъа къалай болурса?

— Бир да аламат.

— Алай эсе, сен, иги жанымча, былайда олтуруп тур, мен а бийге барып, сени хапарынгы айтайым, — ден, сюрме къабукъ жугъу киши, таш жол бла баш юйге чыгып, анда отоуладан бирине ташайып кетди. Анда асыры кёп мычымай, къайтып келди да: «Сен, жолоучу адам, ач да болурса, бир ауузланган да эт, сора, ма ол ат орунну къолгъа ал. Энди сени ишинг анда боллукъду», — деди.

Жашны иги сыйладыла, иши бла шагъырей этдиле. Ол кюнден башлап, бу жаш атчы болду. Ат орунну кюрей, атлагъа къарай, кюню ёте эди.

Бу атларына къарагъан киши ол жерледе, ол тийреде болгъан эл-лени ханы эди.

Бир уллу сууну ары жанындан ётюп келген бир хан, дайым муну жерине чабып, малын сюрюп, артыкълыкъ этип турганды. Ма аны ючюн хан анга дерт жетдирирге тебиреди.

Хан энди жыйын жыйып, дерт жетдирир муратда жортууулгъа чыкъды. Биргесине атчысын да элтеди. Ханны жыйыны бир ай жол жорта, бир уллу сууну бойнунда тохтады. Алайда хан, окъ ётмез кюбесин унутуп кетгенин эсине тюшюрдю.

— Аха, маржа, жашла! Бюгече мени кюбеми къайсыгъыз алып келсе, ол энди юйде къалгъан къызымы анга къалынсыз берирме, — деп жыйынны аллында сёз берди.

«Хан — айтмаз, айтса — къайтмаз» деп сёз барды, энди кимни насыбы тутар? — деп, жашла атларына жарау эте башладыла. Бир айлыкъ жолгъа барып, бир кечеге къайсы ат жеталлыкъ эди?

Болса да, къыз къоллу болур ючюн, кесин сынаргъа кёпле кичийдиле. Жаш къайгъысыз атына, ханны кереклисине да къарап, жерин этип жатдырды. Кеси да жатхан этди. Жыйын тынчайгъанлай, жаш юч сёз айтып, тёнгереп, алтын къуш болуп, учду да кетди. Келип, ханны кызы жатхан отоуну аллында къонду. Кече чууакъ эди. Толу ай, кызыны терезесинден тийип, отоуну иги жарыта эди. Жаш юч сёз айтып, тёнгереп, биягъы адам болду да, кызыны терезесин къакъды.

Къыз, уянып, терезе аллына келип сюелди, жаш кызыны атасыны кюбесин излей келгенин айтды. Къыз барып, анасына айтды да, кюбюрню ачып, ханны окъ ётмез кюбесин алып келди, ол терезени ачып, кюбени атчыгъа узатды. Атчы кюбени алды да, къыз да къарап тургъанлай, юч сёз айтып, тёнгереп, алтын кекелли жаш болуп сюелди. Дагъыда юч сёз айтып, тёнгереп, алтын къурт болду. Юч сёз айтып, тёнгереп, биягъы атчы болуп сюелди. Дагъыда юч сёз айтып тёнгереп,

ди, алтын кѳуш болду да, кюбени кѳанат тюбюне алып, кѳызгѳа да кѳанатларын кѳагѳып, учуп кетди.

Атчы кюбени элтип, ханны жамычысыны тюбюне салып, кеси уа, учуп, уллу суудан ѳтдю да, ол была барлыкѳ ханны эшигини аллында кѳонду. Былайда юч сѳз айтып, тѳнгереп, алтын кѳуртчукѳ болуп, эшикни жеписи бла ханны отоууна кѳутулду. Сюркеле кетип, ханны ундуругѳуна минди да, кѳатыны бла эрини ортасына кирип, ары-бери кѳымылдай, ол эки адамны уятды.

— Э, киши, ол сен малын сюрюучю хан бизни жерибизге чапса, сен не этер эдинг? — деп сорду ханны кѳатыны.

— Ол хан бизни жерибизге келаллыкѳ туююлдю.

— Нек келалмайды?

— Уллу суудан ѳталлыкѳ туююлдю.

— Сен ѳтгенсе да, ол а нек ѳталмайды?

— Мен кечиуню билеме, ол а билмейди.

— Кѳалайдады ол кечию а?

— Сууну ары жанында эки уллу акѳ терек ѳседи, ол терекледен ѳргеракѳ тѳрт сажна баргѳанлай уллу кѳазгѳан барды. Тюз ол кѳазгѳандан сѳдегей кирген атлы атны кѳарын туюбюнден ѳрге суу жетмей ѳтерикди.

— Ол кечиуню табып, бизни душманыбыз ѳтюп келсе, сен не этер эдинг?

— Келсе — келсин. Небизни аллыкѳды?

— Ай юйюнге, киши, бизни хазнабыз азмыды?

— Аз а нек болады? Алай биз аны кишиге бермебиз ансы.

— Да душман келсе, санга соруп алмаз.

— Аны ючюн сен жарсыма. Мен аны тап этерме.

— Кѳалай бла?

— Ма ол сен таныгѳан кийиз кѳамичи бла уруп, битеу хазнаны бир агѳач туюккюч этип кѳоярма.

— Мен а, мен?

— Сени да, ол кѳамичи бла уруп, бир кѳара ийнек этерме. Кесими да аллай бир ѳгюз этип кѳоярма.

— Кѳамичини уа кѳалайда асырар эдинг!

— Аны уа, — деди хан, — эшик башында бир кѳуууш этдиргенме, ма алайда асырарыкѳма.

Энди кѳуртчукѳ кѳымылдамай турады. Эри бла кѳатыны, сѳлеше кетип, жангыдан жукѳладыла. Кѳуртчукѳ, шошчукѳ ундурукѳдан туюшуп, сюркеле, эшикге жетди. Эшикни жеписи бла тышына чыкѳды да, юч сѳз айтып, тѳнгереп, алтын кѳуш болуп, учуп келип, ханны жыйынына кѳошулду. Жамычысын да узун ийип, жатды да, хурулдап жукѳлады.

Эртден бла хан уянып кѳарагѳанында, кюбеси аягѳында тура эди, Хан бек сейирсинди. Жашланы бир кѳаууму атларын терлетип, кеслерин жигитге санатыргѳа кюрешгенлери да билинип турады. Ол жашладан бирине хан да ишекли болду.

— Баям, ол жаш келтирген болур, деп кёлюне келди ханны. Болса да, ким келтиргени алыкъа белгисизлей къалды.

Атчы жаш ашыкъмай къопду, кийинди, ханны атына, кесине да къарады, жумушдан бошагъанлай, атын жерлеп минди да, кечiu излей, суу бойнуна кетди. Анга дери кёпле кечiu излеп тапмай къайтхан эдиле.

— Ма, къара тамашагъа! Ханны атчысы кечiu излей чыкъгъанды. Ол а табар, бир адам тапса.

— Ханны атчысы туююлмюдю? — деген масхара сёзлени жаш къулагъыны жаны бла оздурду. Жаш тюзюнлей ол уллу акъ терекле болгъан жерге жетип, къазгъан дегенлери къайда болур деп, излей башлады. Қъазгъан узакъда туююл эди. Барып, ол къазгъандан тартып, сёдегей кирди, атны къарын тюбюнден ёрге да жетмеген суудан ары да, бери да ётдю. Жыйын сейирге къалды. Энди кечiu табылды. Хан да жарыды. Жыйынына суудан ётерге буйрукъ берди.

Чабыуул башланды. Тонай, буза келип, ханны арбазына жетдиле. Ханны арбазында бир къара ёгюз, бир къара ийнек, бир агъач тюкгючден сора бир зат жокъ.

Ханны атчысы атындан тюшдю да, юйге кирип, бир кийиз къамичини алып чыкъды, сора бир боюнса табып, алып келди да, ол ёгюзню бла ийнекни боюнларына салды. Бир чынды алып келип, ол агъач тюкгючге тешик этип, аны боюнсагъа бегитди. Қъамичини жетдирип, ёгюзню, ийнекни да, ол томуроуну да тартханлай, жолгъа чыгъарды.

— Ма тапдыңг сюрюр зат. Не этериксе бу эки хайыуанны мындан ары сюрюп? — дегенле болдула. Алай, хан тынгылауну басып: «Сюрме къой», — дегенде, хар ким аузун жапды. Алай бла, хан жыйыны, дертлерин жетдирип, энди ызына къайтды. Юйге келгенлей, атчы ханнга былай айтды: «Бу ёгюзню орундан жибермей, тагъып ашатыргъа керекди. Бир адам аны ычхындыраллыкъ туююлдю. Бу ийнекни бир адам кютюп айлансын. Бу тюккючню юсюнде биреу таймай сакълап турсун».

Атчы ат орунга кетди, анда ишин этеди, кишиге къошулмайды, киши бла сёлешмейди.

Бир кюн ханны жыйыны кенгешге жыйылды. «Хан къызын берирге айтханын унутуп къойгъанды. Нек тынгылайды?» — деп сурадыла.

Хан жыйынны аллына чыгып: «Да, жашла, кубени ким келтиргенин билмей, мен къызымы къалай берейим?» — деп сюелди.

Ары-бери ура кетип, бир жашны юсюнде тохтадыла. «Ол туююл эсе келтирген, башха адам болургъа амалы жокъду».

Алай эсе, тойгъа хазырлануу керекди.

Эки жаны да тойгъа хазырланадыла. Атчы уа, ат орунда, ат ийисде жашайды.

Энди неках этерге тебирегенде, къыз айтады: «Атам, мени кимге бересе? Ол менден кубени алып кетген жашны белгили шартлары барды. Ол шартланы кёргюзтмеген жашха мен барлыкъ туююлме».

— Не шартладыла ала? — деди хан.

— Юч сёз айтып, тёнгереп — алтын кекелли жаш болады, юч сёз

айтып, тѣнгереп — алтын кѣурт болады, юч сѣз айтып, тѣнгереп — алтын кѣуш болады. Ол жыйыннга кѣатышхан жашланы барын жыйып, тѣнгеретдиле, алай бири да кѣыз айтхан шартланы кѣргюзталмады.

— Энди ким кѣалды?

— Биреу да угѣай.

— Сора хан сылтаугѣа айтады ансы, ол затланы ким эталлыкѣ эди? Кѣызны кѣайсыбызгѣа болса да, бирибизге берсин, дегенле болдула.

— Тохта! Ол ханны атчысы да бизни бла эди, аны да бир тѣнгеретирми эдик? — деди жашладан бири.

— Барып, чакѣырып келигиз! — деп хан буйрукѣ берди.

— Мен барып не этеме, алыкѣа ат орунну ариулап да бошамагѣан-ма, мени ишим кѣпдю. Сизнича бош айланыргѣа мени заманым жокѣду, жерге тѣнгерерге мен хазыр турмайма. Кийим жуууучуларым толуп турмайдыла. Ол сылтауланы айтып ханнга баргѣанда, хан бир аз ачусунду: «Бусагѣат тартып алып келигиз. Ол не хапар айта турады мында!»

Атчыны тартып алып келдиле да, тѣнгеретдиле. Ол юч сѣз айтып, тѣнгереп, алтын кекелли жаш болуп кѣопду, юч сѣз айтып, тѣнгереп — алтын кѣуш болуп, учуп ѳрге чыкѣды, тѣгерек айланып кѣайтып келди да, ол адамла тургѣан жерге кѣонду. Сора биягѣы жаш болуп ат орун таба тебирегенде, ханны кѣызы аллына сюелди.

— Сен энди ханны киеую боллукѣса, кесинги тойгѣа жарашдыр. Атлагѣа уа башхала кѣарасынла, — деди ханны кѣызы.

Той да этдиле, оюнла да болдула, хар неден да кѣутулуп, хан киеуюн чакѣырды. «Алан, бу ѳгюзню бла ийнекни неге деп сакѣлатаса манга, была не болгѣанларын бир билдир», — деди.

— Энди мени жашыргѣан затларымы чыгѣара башлагѣандыла. Ол жашыргѣанларымы да ачайым. Аны ючюн а, бизни багѣалы ханыбыз, сен элни саулай жый, ол эки малны да, тюккючню да эл жыйылгѣан жерге келтирт. Ол заманда, аланы не болгѣанларын ачыкѣ этербиз, — деди ханны киеую.

Хан элин жыйды да, киеуюне сорду: «Бу ѳгюз бла ийнекни Эдилден ѳтдюрюп келгенсе, аланы экисине эки кѣалауур да салгѣанса, быланы не сейирликлери бар эсе да, бу халкѣгѣа бир ачыкѣ эт, эринме да».

— Хан! — деп сѣлешди киеую, — ол санга чабыуул этип, сени жеринги малтап, элинги тонап айланган ханны тапсанг, не этер эдинг?

Хан уллу бичагѣын суууруп чыгѣарды да: «Ма былай уруп, башын кетерир эдим», — деп сюелди, олсагѣатда, ханны жангы киеую кийиз кѣамичи бла урду да, ол кѣара ѳгюзню адам этди да кѣойду. Халкѣ тамаша болду.

Хан да кѣылычы бла уруп, душманыны башын тайдырды.

Ханны киеую дагѣыда сорду: «Ой хан, ол сени душманынг ханны кѣатынын тапсанг эди, не этер эдинг?»

— Да этип а, кѣатыннга не этериксе? Санга бир кѣатындан эсе,

эки болса мажал болур. Аны санга береме, суюгенинглеи эт,— деди хан.

Жаш кийиз къамичи бла ургъанлай, къара ийнек бир ариу тиши-
рыу болуп къалды.

Ол тиширыуну отоугъа жибердиле.

— Бу ишлеринг бары да игидиле. Бек акъыллы этген эдинг аланы. Алай бу агъач томуроуну андан бери суйреп келмесенг, мында аллай бир тёммек табылмаймыды? Энди муну ачыкъласанг, сен таза да айт-
хылыкъ адамса.

— Ой, мени ханым! Ол сени басынчакълап айланган ханны сау-
лай хазнасын тапсанг, не этер эдинг? — деди ханны киеую.

— Да аны уа, сени бла теппе-тенг этер эдим,— деп жууап берди хан.

— Алай эсе,— деди киеу,— ма ол хазна,— деп, кийиз къамичини тюккючге къаты жетдиргенлей, тюккюч чачылып, ичинден алтынла, жаухарла, накъут-налмазла тёгюле башладыла.

Ол хазнаны хан бла киеую эки тенг этдиле да, хар ким юлюшюн юйюне жыйды.

Эки хан бирге жашаргъа болмайды. Энди ханны киеую элине къай-
тыр къайгъы эте башлады. Ол эки къатынын, аланы къул-къарауаш къауумун, адам эсебин табалмагъан байлыгъын жюклерге арба-улоу тийишдирди.

Киеу нёгерле жыйды да, уллу элни ашырыуу бла жолгъа чыкъды.

Жолну иги кесегин къоратхандан сора, хан киеую былай айтды: «Энди мени багъалы жолдашларым, къонакъ хазырча, къонакъбай ха-
зыр болмаз, мен алгъа чабайым да элиме, халкъыма ишни дурусун бил-
дирейим. Сыйлы къонакъланы сыйлы кёрюрге керекди. Билмей тур-
гъанлай барып къалсакъ а, жунчуп, айыплы болурла. Мен элиме бар-
магъанлы кёп болады. Энди мени унутхан окъуна болурла»,— деп, жаш атын уруп кетди.

Алгъа жаш уллу агъачда тал терекге келип, юч сёз ай-
тып, анда болгъан алтынланы артмакъларына жыйды. Артмакъла са-
ры алтындан тыкъ толгъандан сора, жаш тюзюнлей туугъан элине жол
салды. Ол уруп элине келди да, барып эски юйюню арбазында тюшдю.
Юйге кирсе, къарт атасы от жагъада олтуруп тура эди. Эки кёзю со-
къур болуп, жашын да таныялмады.

Атасы бла саламлашып, кесин да танытып, жаш элге чыкъды. Сат-
лыкъ юй сурай кетип, бир жарагъан журтха тюбеди.

Ол уллу тюплю-башлы юйню иеси белгили бай, башха жерге кёч-
гени себепли, юйюн сатаргъа айлана эди. Энди ханны киеую ол юйню
сатып алыргъа жарашды. Ол юй бек тап эди. Юй кеси бек уллу, тап
ишленген, арбазы эркип, орунлары кёп. Хар иеси да, ханны киеуюне
болмагъанча тап зат болуп тюшдю. Юйню ичи да бек омакъ жараш-
дырылып эди. Ханны киеую юйню иесине айтады: «Юйню ичинден бир
чюйге тиймей, къулунгу, къарауашынгы да къоюп чыкъсанг, аузунг
айтхан мардады».

Юйню алып бошады да, отоуларын кеси суюгенча жарашдыртып, адамланы бирер жууаплы жерге салып, этер затларын ангылатып, кеси уа киеу нёгерлени аллына кетди. Ары кеси жангыз угъай, элни ахшысын жыйып, кеси да аланы ичинде, кёонакъланы алларына чыкъдыла. Элге жууукъда, киеу нёгерле «орайда» айтып, байракъгъа чаба тебиредиле.

Арбазгъа киргенлей, келинлени экисин эки жасалгъан отоугъа кийирдиле. Къарт атасын да, ханны киеую жангы юйюне келтирип, юсюнбашын да жуууп, жангыртып, отоуладан бирине олтуртду. Ол кишиге къарап турургъа бир къул бла бир къарауаш тутду. Ол адамланы къалай къарагъанларына терк-терк тинтип къараргъа эки къатынына буюрду ханны киеую.

Алай бла, ханны киеую элге хан болуп, элни жарсыууна жарсыгъан, жарлыларына эс бургъан оноучу болду. Эки къатыны эки жанында билеклик этип, жангылгъан жеринде тюзге, ахшы сёз бла жолгъа сала жашайдыла.

Бир кече, ханны киеую, эки къатыныны ортасында жатып, жашчыгъы да кёкюрегинде ойнай тургъанлай, «пырх» деп кюлюп жиберди. Къатынла сагъайдыла: «Бу этгенинг неди? Сен кюлюрча биз не этдик?»

— Бош кюлдюм.

— Угъай, сен энди сабий туююлсе, бошуна кюллюк туююл эдинг. Бизден бир айыплы зат кёрген болурса.

— Бир айыплы затыгъызны да кёрмегенме.

— Сора нек кюлгенинги нек айтмайса?

— Къоймай эсегиз, айтайым. Мен къош таматамдан айырылып, малымы сау кече кесим сакълап къалгъанда, танг аласына къалкъып къалгъан эдим. Ол эртденликде тюш кёре тура эдим. Ол кезинде атам келип къалады. Итлерим анга чабып, ашаргъа аз къалгъанлай, атам мени билегимден тартып уятды да, тюшюмю бёлдюрдю. Атама тюшюмю бёлдюрдюнг дегенимде, ол: «Итлеринги айыргъы эдинг да, тюшюнгю кёре туруп эдинг»,— деген болмаса, «Тюшюнг хайыр болсун!»— демеди. Аны ючюн мен атамдан ёпкелеп, кетип къалай айланганымы уа сиз да билесиз.

Ма ол эртденликде кёре тургъан тюшюм: бир жыягъыма — ай тийип, бир жыягъыма — кюн тийип, кёкюрегимде уа жулдузчукъ ойнай эди да, бюгече сиз экигиз эки жанымда, жашчыгъым а кёкюрегимде ойнай тургъаны ол тюшню кертилигине шагъат туююлмюдю? Ма, жанларым-кёзлерим, мени кюлгеними сылтауу. Ол сиз этген гурушхала уа бош затла эдиле»,— деп ханны киеую сёзюн бошады.

Ол ишле эртде-эртде болгъандыла. Эртде ахшылыкъ — башынга, бурун къууат — къашынга.

Малчыла жаз башында малны кырдыкны жангыдан жангысына жетдирир ючюн, ыстауатны терк-терк алышындыра, ары-бери кёче мал кечиндиредиле.

Бир жол, малчыла хапчук-хабурну да эшеклеге жүкүлөп, эки бузоучу жашны аллына этип, барыр жерлерин да кёргүзтүп, жолгъа атландырдыла. Малчыланы эслилери уа кёй-тууар сюрюулени сюрюп, отлай-отлай барыргъа оноулашдыла. Жашла, эшеклени сюрюп, сыртлыкчыкыгъа чыкыгъанларынлай, тегерекни кялын туман басды. Ол сагъатдан, кяайдан чыкыдыла эсе да, эки атлы «шырт» деп чартлап чыкыдыла да, эшеклени алларын тыйдыла. Бир эшек бир жанына аудура бара эди да, жашчыкыладан бири, чабып, эшекни жүгюн бир жанына басып, иерни тюзете тургъанлай, атлыла жашчыкыны сермеп ат бойнуна алдыла да, кычырыкы-хахайына да кяарамай, жамычы туюбуне букъдуруп, аяусуз бир жанына кяачдыла. Иги ташагъа туюшгенлей, урланнган жашчыкыны аягыын-кюлун да байлап, ат иерни артына олтуртдула да, уллу жамычы бла жашны башын тумалап, атланып, жолларына кетдиле. Сау кюн бла кечени тохтаусуз барып, жолоучула бир бийик дуппурну юсюнде тохтап, ат солутур оноу этдиле.

Жамычы туюбунде келген жашчыкы кяалай ары элтгенлерин сезалмагъанды.

Тохтап, ат солутхан заманда уа, жашны кюлун-аягыын да бошладыла. Ол дуппурдан тегерек бек узакыгъа ачыла эди. Жангы чыгъа келген кюнню кёзю кесини алтын тыякыларын жерни юсюне жайгъан эди. Ол кеси да, алтын сомча, бир кяара тырмыдан чыгъа келе эди. Ол заманда Минги тауну эки акъ тёппеси кюн тыякылада кюмюшча жылтырай, кяалгъан кёксюл тауладан ёрге айырылып, дуниягъа ёхтем кяарагъанларын кёрюп, урланнган жашчыкы кесини туугъан жери кяайда кяалгъанын ангылады. Абрекле жашчыкыны ашаргъа чакыырдыла, алай аны кяайгысы аш туююл эди. Аны башын кяайгы алып, не этерин билмей, хайран болуп тура эди. Болса да, ач кесин эскертмей кюймайды. Жашчыкы бир кесек ауузланды да, тегерекке сагъайып кяараргъа кяалды, абрекле уа, кеслерин кюркюудан кютулгъаннга санап, жамычыланы узун жиберип жатып, кяаты жукъладыла. Кишенленнген атла да кяадалып отлайдыла.

Жашчыкы эсин башына жыйып, ойлай келди да, кяачаргъа таукел болду. Ол тургъан дуппурдан кяарасанг, ёзенле, агъачла, таула кёгере келип, акъ кийим кийгенча, агъарып, быхчы тишлерича, ёрге-ёрге сюелип кёрюне эдиле. Ол ёзенлени жырып а суула саркып баргъанлары жашны кяайсы жанына кяачарын белгилейдиле. Абреклени татлы жукъугъа кирме кююп, жашчыкы бирлерини бир иги бичагыын да алып, кюн чыкыгъан жанына айланып кяачады. Жолда бир кяайын тыякы да кесип алып, аямай баралгъаны кяадар чабып, мыллыгын агъач таба атады. Насыпха, кёп да бармай, бир кяалын агъачха ташаяды. Агъач ичинде кяачхан бир да кыыйын эди: терек бутакыла, чыгъанала, юсю-

нге-башынга илинип, атларгъа кьоймай эдиле. Бу терен агъачда ажашхан этерге боллукъ эди.

Не болса да, жаш юйге кьайтыргъа асыры таукелден, не арымай, не кьоркьмай, хар не кьыйынлыкъны да хорлап, алгъа таукел атлай, жолну кьоратыргъа кюрешеди.

Къачхынчы неден да элгенеди. Ызындан бирле сюрюп келгенча кьрюнеди. Ол заманда биреу кьулагъына: «Хайт де, иги жаш, хомух болма, аллынга терк атла»,— дегенча эшитиледи. Алай, бу хайырсыз агъач да къачхынчыгъа жаулукъ этгенча кьрюнеди. Чырмаша, абына-сюрюне кетип, жашчыкъ бийик тереклени арасына чыгъады. Асыры кыстау келгенден, кюнню кеч болгъанын да эслемей, къачхынчы мыллыгын атып барыргъа кюрешеди, алай бутлары да ол айтханны этмей башладыла. Кьеп бармай къачхынчы жаш бир суукъ шауданчыкыгъа тюбеп къалды. Былайда бизни жигитибиз суучукъда бет-кьол да жуууп, бир кесек эс алды. Хыйсап этип, къалай ары барлыгын тохташдырып, жолуна атланды.

Бузоучу жашчыкыла бла ойнаучу заманында эшитгени, къачхынчыны бюгюнине бек жарады. Агъачда ажашхан адам терек тюпледен, кюн кьайсы жанындан чыкыгъанын билирге амалы болгъанын ол эсинде тутта эди. Быхчы бла кесилген тёммекледе терекни жыллыкъ ызыкълары бла къачхынчы жолун тохташдыралгъан эди. Кеч киргинчи барыуну аямады, алай кёз байланнгандан сора уа бир да атлар амал тапмады. Тёгерекге кьарай кетип, жолоучу жаш бир уллу чинар терекни башын фатаргъа сайлады да, аны юсюнде танг атдырды. Танг жарыгъанлай а жолуна тебиреди. Тёгерекде чыпчыкыла жырлап, жолоучугъа кёл этдире эдиле, агъачдан кьарап кьрюннген бийик кёкде акъсыл булутла да, сют башында ойнагъан кёмюк кирик, эринип, къалкы бара эдиле да, кюнню алыкыла бузулмазлыгы да жашны кёлюне хычуун тие эди.

Кюн кьушлукъдан озгъунчу, жолоучу жолдан иги кьоратхан болур эди, алай энди ачлыкъ муну борбайларын кыркыды, атлаялмагъанында бауурундан сюркеле башлады. Аузу кьургъакысып, санлары тюшюп, бек амалсыз болду. Бир аздан къачхынчыны кьулагъына бир «шыгырт» эшитилди. Бу сагъайды: жан-жанына кьарады. «Ай, медет, бир насып а чыкымазмы эди»,— деген оюм башына келди. Олсагъатдан терек жанындан бир ариу кьашха эчкичик чыкыды. «Ай, анасыны, муну туталсам эди уа, бир кесек борбай этер эдим»,— деп, жаш не кючюн да салып, эчки таба сюркеле барады.

Ол эчкиге кьарасанг, аны ариу мюйюзчюклери, ёре кьулакычыклары, дугъумла кирик, кьара кёзчюклери ол акъ кьашхасына къалай тап жараша эдиле. Къачхынчы бу эчкини ариулугъуна сейирсинип да бираз мычыды. Эчки уа, эсине да алмай, жютю кырдыкыкъланы чёплей, душманына жууукъдан жууукъ келеди.

Жаш былайда не кючюн да салып, мыллыгын эчкини юсюне атады да, аны арт аягындан кьаты туталды. Эчки не кюрешди эсе да, жашдан кьутулалмады. Ач жолоучу эчкичикни тюпге уруп, бойнун тартды.

Төгерекеден кѳургѳакѳ чымыртала жыйып, жанында дайым жюриютюучю кѳууун, чакѳгѳычын да чыгѳарып, от тамызады.

Эчки этден шишлик этип, аны ахшы биширип, тойгѳунчу ашады да, жол азыкѳ да хазырлап, жолуна кетди.

Ёмюрлюк тереклени аралары бла жыяу жолчукѳну тутуп, кѳачхынчы таукел атлай, ашыгѳышлы барады. Жолоучуну келгенин кѳрюп, кѳаргѳала, кѳушла да уяларындан кѳарайдыла, кѳаркѳ-кѳаркѳ этедиле.

Жыяу жолчукѳ кенгден кенг бола барып, арба жолгѳа чыгѳады. Энди жол да эркин, жюриюрге да тынч. Жолоучу не кючюн да салып, алгѳа барыргѳа кюрешеди, алай кѳарыуу бу умут этгенча болмай, аз-азгѳа тюше баргѳаны иги сезиледи.

Жолоучу аш юйге баргѳанында, юйню иеси, черкес бий, иги ушагѳыулу адам, узун кѳара мыйыкѳларын да буруш-буруш кѳайырып, хант кѳангагѳа олтуруп тургѳанын кѳрдю.

Бий, жашны кѳрюп, жеринден да кѳобуп, жашны аллына келип, кѳаты кѳучакѳлады, ийнакѳлады. Жашны кеси бла хант кѳанга артына олтуртуп, ахшы сыйлады да, таза тау тилде жашны этген жигитлигин махтады. Алайда жашны атасы бла бий эртдеден шуѳх болгѳанларын да айтды.

Ол кюн окѳуна жашны эки нѳгери бла ата юйюне атландырдыла. Ахшы атлагѳа да миндирип, жол азыкѳ да салып, жолоучулары жолларына жарыкѳ ашырдыла. Юч жаш да жолда, ойнай-кюле, бѳрк ата, бѳрк ала барадыла. Не кѳадар бара эселе да, кеч болгѳунчу барлыкѳ эллерине жеталмадыла. Кеч болгѳунчу жолоучула, кѳалыр жер излей, кѳаяла таба атландыла. Кѳп да бармай, от жарыкѳны эседиле. Жууукѳ барсала, уллу отну тѳгерегинде ауанала, кѳарелдиле кѳрюне башладыла. Былайда от жагѳып айланганла не адамла эселе да, аны бир билир муратда, жашла от жарыкѳгѳа жууукѳ келедиле. Келселе, жарыкѳ ауазланы эшитип, арсарсыз дорбуннга киредиле.

Дорбунда от этгенле бери жууукѳлаша келген жолоучулары эсле, аланы алларына чыгѳадыла. Сурап кѳарасала, тас болгѳан жашны ашыра келген огѳурлу кѳонакѳланы кѳууанч бла жыйылгѳанлагѳа танышдырадыла. Былайда атасы бла жашы да кѳучакѳлашадыла. Бу жыйын тас болгѳан жашны излерге чыгѳып, кѳарангыдан барыр амал тапмай, былайда тохташып тургѳанларындай, юслерине урланган жаш нѳгерлери бла келип кѳалады. Дорбунда кѳууанч уллу болады, отну жарыкѳ жандырадыла. Кѳууанч хапарны элге билдирирге кюн бузугѳаны, жауунну кѳаты жаугѳаны онг бермейди.

Дорбунну ичин жел зынгырдатады, кюлкю, лахор тауушла узакѳгѳа эшитиледиле. Былайда хазна жукѳлагѳан адам да болмай, танг атады. Эртденликде элге бир тири атлыны да сюйюнчюге жиберип, жыйын, элге айланып, жолгѳа чыгѳады. Жашны туугѳан элине дери иги кесек жол бара эди. Ол кюн атлы жыйын, урланган жашны да ортагѳа салып, эллерине кѳайтадыла.

Бу элни адамы келген атлы жыйынны аллына той-оюн бла чыгѳып,

улла кѳууанч этедиле. Урланган жашны ашыра келген черкес кѳонакѳланы да, хан кѳонакѳланыча, кѳубултадыла. Элде эм жашны ата юйюнде улла тойла, кѳурманлыкѳла этедиле. Тас болган жашны атасы эм аны жууукѳлары черкес кѳонакѳланы башдан аякѳ кийиндирип, иери-жюгени бла бирер атха да миндирип, эллерине ашыргѳан эдиле.

АКѳМЫЙЫКѳ

Асланукѳа жаратылганлы малчыды. Ол кѳошдан Пашаханнга жау, бишлакѳ, айран жиберир ючюн кѳалмайды. Мал кесип, кѳакѳламаган айы да хазна болмаз.

Асланукѳаны гумусу чыккырладан толуду. Кѳакѳ кѳабыргѳаланы жаулары жерге агѳып, гумуну тюбю жибип турады.

Асланукѳа хар юйге келгени сайын: «Эй кѳатын, кѳыш келир, кѳатыкѳны кѳп жыймасанг ол желмауузну тойдуралмазса»,— демей кетмей эди. Пашахан да, харип, кѳышха деп не тапханын да жыяды. Эт, жау, бишлакѳ, алма, кертме тапханын да бек кѳадалып жыяды.

Асланукѳаны Пашаханнга айтычусун да бир антсыз эшитген эди. Ол бир тап кюнню марлап туруп, Пашаханнны алдаргѳа сакѳлайды. Кюз арты келгенлей, антсыз сакѳлагѳан кюн да жетди.

Алгѳа башланы туман баса келип, таулада кѳар жауду. Элни тѳегерегинде таула акѳ кийим кийдиле, тереклени кѳырпакѳ басды. Аллай бир туман ингирликде ол иймансыз киши бир кѳочхар тон да кийип, башын да башлыкѳ бла байлап, чюйре мыйыкѳлары да кѳырпакѳда агѳарып, Асланукѳаны арбазына келди.

— Ой, Асланукѳа! — деп кѳычырды антсыз.

— Арууунгу алайым, бизни кишини не этесе? Ол кѳошдан алыкѳа келмегенди. Айтыр затынг бар эсе, мен кѳошха бирледен айтдырма,— деди Пашахан.

— Да айтдырып да неге айланаса, манга берлиги барды да, аны сен да бераллыкѳса.

— Не берликди ол, кѳорунг болайым?

— Ол санга айтмаганмыды мени келлигими?

— Угѳай, киши келликди деп а бир да эшитмегенме.

— Ай, юйюнге ахшылыкѳ кирген, кѳышха кѳатыкѳ жый деп кѳалай айтмаз? Кѳыш келлигин айтмай амалы жокѳ эди Асланукѳаны.

— Да, харип, кѳышха кѳатыкѳ жый, ышанма, деп а кѳуру да айтычу эди. Аны не хатасы барды?

— Аны уа бир хатасы да жокѳду, эгечим. Ол манга берлигин бир заманда да унутурукѳ туююл эди.

— Да биз кѳышха кѳатыкѳ жыйгѳаныбыз бла кимни иши барды?

— Эгечим, былайда уа жангыласа. «Кѳыш» деген менме. Ол кѳатыкѳны манга жыйдыра эди, ансы кимге жыярыкѳ эдинг. «Кѳыш ке-

лир», — деген эсе, мен келдим. Бер энди манга жыйгъаныңгы — деп тохтады ол антсыз киши.

Пашахан къайгъыгъа къалды. Не этерге билмей, юйге киреди, тышына чыгъаргъа бир аз мычыды.

— Тоба арабий, бу керти да «къышха» ушайды. Ол киши мынгамы айта болур эди «къыш» деп? Оу, мен жарлы, бу къадар къатыкъны мынга берип жиберсем, биз а не ашарыкъбыз?

— Ах-тух эте турма да, мени жолума кетме къой. Мен узакъгъа барлыкъма, Пашахан.

— Да барлыкъ эсенг, сени киши тыймайды. Бар ахшы жолгъа!

— Энди ол адамгъа бир къара! Мени сен тыймай, ким тыяды? Эринги берлигин бермесенг, мен жолума къалай кетерикме?

Пашахан ышанлап «къышны» жапысына къарады да: «Ол «къыш» деген бу окъуна болур. Эrimi берлигин бермесем, мен жарлыны бир къакъды-сокъду этер. Борчун бермезге Насыра Хожа да амал тапмагъанды, — деп, Пашахан антсызны «хакъын» берирге таукел болду. — Да не этейим, жарлы, кишини санга берлиги бар эсе, ал да кет».

Къар бурчакъ-бурчакъ тюше келип, арбазны да, юй башлача агъарта башлады. Антсыз чыкгырланы ханкёшюкге жюклегинчи, къар инчикге жетди. Къарап-къарагъынчы антсыз гумуну берекетин къурутду. Болгъан ырысхыны ханкёшюкге жюклеп, ол бетсиз, ингир къарангыгъа кёмюлюп, кёзден ташайды.

Жарлы Пашахан, жиляй-жиляй, от жагъада олтурады. Анасыны сарнап жилягъан тауушуна кызы Алима эшикден ашыгъып киреди да, анасын къучакълап: «Не болгъанды аначыгъым, неге жиляйса?» — деп къадалады. Жюрексиннгенин да кючден тыя, Пашахан «къышны» этип кетгенин башдан аякъ кызына хапарлайды. Алима да бушуу-бушман болады. Сора ингирде юйге келе тургъанлай, жолда эки айбаш ёгюзню да ханкёшюкге жегип, бир акъмыйыкъ киши жолдан бир жанына бурулгъаны эсине тюшеди. «Кечгиде элден чыгъып баргъан аллай бир аманлыкъчы боллукъ эди ансы, тюз адам бу боранда къайры барлыкъ эди?» — деген сагъыш Алиманы башына келеди. Кызы бла анасы не этерлерин билмей, башлары хайран болуп тургъан кезиуде, эшик аллында дауур-дууур чыгъады. Алима чабып эшикге къараса, Асланукъа бла Алим эшекледен гыбытланы, чыкгырланы тюшюре тура эдиле. Алима, атасын, къарындашчыгъын да къучакълап, эшеклени тюшюрюрге болушады. Булутла ичинден къарап келген толу ай, кеси да багъыр журун кирик, кып-кызыл болуп, къарангыны жарыгъыракъ этгенча кёрюндю. Эшеклени, юслеринден жюклерин тюшюрюп бошагъандан сора, аланы къар жугъу иерлерин, жауурлукъларын да алып, халжаргъа урдула.

Арбазда чыкгырла, гыбытла тёнгерешип жатадыла. «Быллай бир затны была къайдан тапхан болурла?» — деп кёлюне келди Алиманы.

— Алим, не сюелесе? Хайда, маржа, чыкгырланы гумугъа жыяйыкъ. Гыбытланы уа юйге ташыйыкъ. Алима, сен да болуш, маржа. Ол

къатын да къайда къалды? — деп хахай этди Асланукъа. Ол сагъатдан, кёзлерин да ал ботасы бла сюрте, Пашахан да арбазга чыкъды. «Ай, харип, бу киши борчун телесе да, юйюн жунчутмаз ючюн бу къадар ырысхыны да жыйышдыргъан кёре эдим. Аллахха шукур, энди ачдан ёллюк туююлбюз», — деп Пашахан да гыбытланы юйге ташый башлады. Къарангыда Асланукъа гумуну ичи къуру болгъанын да иги эсле-мей, ашыкъгъандан чыкгырланы, гумуну эшигиден ары-ары тюртюп, ырысхыны арбаздан юйге жыйып бошадыла. Энди кече да иги жары-ды, къар да тохтап, бийикге кётюрюлген толу ай тегерекни ариу жары-та эди.

Сууукъ жел да тохташып, тегерек шошлукъгъа бёлюндю. Аслану-къаны юйюрю да от жагъагъа жыйылып олтурдула. Ашап бошагъанлай, Асланукъа юйден хапар сорду. Пашахан Асланукъаны бир иги къууан-дырама деп, «къышдан» къутулгъанын айтды.

— Ол дегенинг неди? — деп къычырды Асланукъа.

— Да, киши, неге къычыраса, «къышха» къатыкъ жый ол жел-мауузду деген сен туююлмю эдинг?

— Оллахий, къатын, сен акъылдан шашхан булурса, дейме. Мен къышха къатыкъ жый, деген эсем, къыш энди келе турады, ма анда юй-дегинге берирсе деген эдим ансы, сен болгъан ырысхыны кимге эсе да берип жибер дегенме.

— Оу, кюнюм, алдатыпмы къойдум! Эшигим жабылгъан, отум кё-мюлген! — деп, Пашахан биягъы сарнап башлады.

Асланукъа къатынына асыры жаны ауругъандан, урушуп да кю-решмей, аманлыкъчыны излер оноугъа кирди. Эшикке чыгып бир ке-сек тегерекке да къарап, Асланукъа кечени иги жарыгъанына, желни да шошайгъанына къууанды.

«Жети жанынг бар эсе, аладан бирин къойсам, мени мыйыгъымы сен жюлюгенсе», — деп Асланукъа жолгъа атланыргъа хазырланды. Иймансыз «къыш» ёгюзлерин уллу жолдан бир жанына буруп, къол ичи бла ёрге бара кетип, бир эски къаланы жанында тохтады. Ёгюз жиберип, «къыш» урлагъан ырысхыны юсюнде, къочхар тонуна да чул-гъанып, жатды да, къаты жукълады.

Ёгюзле жегилген ханкёшюк къалын агъачны ичи бла жол ызны ту-туп барады. Акъмыйкъ да, хахай этип, ёгюзлени сюреди.

Эрленчик, терекден терекке секире, нёгерлерине былай сёлешди: «Кел, ала, кел! Талада битеу жаныуарла жыйылып, уллу отну тегерегин-де жырлай, тепсей турадыла. Бусагъат Акъмыйкъ саугъала алып кел-ликди. Кечге къалсакъ, саугъадан къуру къалырбыз».

Тюлкю, къоян, борсукъ да ашыгып от жаннган жолгъа жортадыла.

Эрленни «саугъала» деген хапарын эшитип, къоян былай сорады:

— Эрлен, о эрлен! Акъмыйкъ не саугъала келтиреди? Бюгече ал-лай бир не къууанч барды?

— Охо! Сен аны да билмеймисе? Бюгюн биринчи къар жаугъанды. Жаныуарлагъа къыйын кезиу башланды. Къар тюбюнде аш тапхан алай тынч туююлдю. Бизге жангы кезиу башланды. Аны аты Жангы

жылды. Ма жангы жылны кѳууанчына Акъмыйыкъ саугъала келтирликди.

— Хау, иги кѳууанч этмесенг, ачдан ёлалмазса,— деп, борсукъ, кѳарны жыра, жортуп кетди.

— Да быллай кече бир аз саугъачыкъ да жылы заманда ат бергенден игиди,— дегенни кѳоян кѳатлады.

Лахор эте, жаныуарла талагъа жетдиле да, уллу отну тегерегине гюрен тургъан жаныуарлагъа кѳошулдула. Отну кѳатында уллу назы терекни юсюн басып турады кѳар. Аны бутагъы сайын бир догъурасы жылтырайды. Ол терек отну жарыгъында жылтырагъаны, иллеуле бла жасалгъан назы терекден эсе да ариуду.

Акъмыйыкъны ханкѳшюгю талагъа жете башлагъанлай, жаныуарла аны аллына кѳууанышып чабадыла. Была: «Ура!» — деп кѳычыргъанлары тауланы, агъачланы зынгырдатады. Аны бла бирге бир ит юрген таууш да антсызны кѳулагъына чалынады. Бир аздан, Акъмыйыкъны юсюне бир жубу айыу айланады. Ол: «Манга аз юлюш бергенсе, мен сени мыйыкъларынгы юзерме»,— деп темирчиленнгенинде, Акъмыйыкъ элгенип кѳобады. Кѳараса, ёгюзлери жатмада ышныр эте, ай да бийикге чыгып булутладан Акъмыйыкъны тюз башындан энишге кѳарап: «Ай, налат болсун санга, сен ол огъурлу кѳатынны кѳалай алдадың»,— дегенча кѳрюне эди. Акъмыйыкъ андан ары жукълаялмай, ёгюзлени да жегип, хоншу элге барып, бу ырысхыны сатып, бир жары кѳачаргъа таукелленеди. Болса да, жукъусурап, муратын толтуралмайды. Ит юрген таууш а жууукъдан жууукъ эшитиле башлады. «Я арабий, бу жерледе уа не ит юрлюк болур эди?» — деп Акъмыйыкъ гузabalы ёрге-энишге жюрюй башлады. Ол сагъатда бѳрю улугъан тауушла да кѳулагъына чалына башлайдыла. Бѳрю таушла уллудан уллу, жууукъдан-жууукъ келедиле. Алайлай да «зып-зып» эте тургъан Акъмыйыкъ дыгаласха кѳалады. Эки отну ортасына тюшген аманлыкъчы, бѳрюледен эсе, ол ит юрген тауушну келирине ыразы болуп сакълайды.

Асланукъа кѳауалын да жерлеп, иги жылы да кийинип, жолгъа кесин кѳурагъанын кѳрюп, Алим: «Ата, мен да сени бла барама»,— деп кѳобады. Атасы бла жашы, ай жарыкъда ауаналары бла эрише, кѳар басхан жолну тебиредиле. Кѳыйырчы парий Бархос да кѳуйругъун кыланч этип, ханкѳшюк ызын алып, жортады. Элден чыкъланлай, Бархос кѳол таба бурулду. Асланукъа бла жашы итни ызындан атладыла. «Алима да тюз айтхан кѳре эдим, ол малгъун бери бурулгъанды, алай болмаса, Бархос бу жолгъа айланмаз эди. Ата, терк-терк, барайыкъ ансы, ол жаман адам кѳутулуп окъуна кетер».

— Кѳоркъма, жашым, жерни жети кѳатысына кирсе да, мен аны тапхынчы кѳоймам.

Акъмыйыкъ сууукъсурап ары-бери жюрюйдю. Ич кѳалтырауукъ битеу санларын алгъанды, жүреги, тауукъ балача кѳалтырайды, башы сагъышдан тегерек айланады. Амалсыздан кѳзлерин кѳысып бир кесек туруп ачханында, тюз аллында бир уллу от жарыкъ жана, жалыны да бир бийик ожакъдан тюз кѳкню кѳарелдисине чыгъады.

Акъмыйыкъ бир уллу юйню ортасында сюелип, юйню кенг терезелеринден ай жарыкъ тийип, кюнча жарыта, кесини уллу эриши ауанасы уа къабыргъаны жабып. Ол ауанадан элгенип, Акъмыйыкъ артына къараса, юйню кенг эшиклери эки жанына ачылып, ол бёрю улу-гъан тауушланы орнуна сабийле жырлагъан тауушу эшитиледи.

— Ай, тобарабий, бу не сейирди? Сабий тауушла уа мында къайдан чыгъарыкъ эдиле? — дегенлей, «шырт» деп ол эркин эшикден Пашахан омакъ да болуп, кирип келеди. Аны ызындан ариу кийинген сабийлени тегерегине жыйып, Алима да жырлай келеди. Сабийле чабып, Акъмыйыкъ аппаны къолун тутадыла, алай аланы къоллары бир сууукъ кёрюнеди.

«Была манга «аппа» деселе, мен бир саугъа берирге керек эдим», — деген сагъыш Акъмыйыкъны эсине келеди. Қъараса, ол эски ханкёшюкню орнуна бир жыялы фаэтон сюеледи. Аны юсюнде Асланукъаны чык-гырлары туююл — тана тулукъла да канфет-къалачдан толуп.

— Аха, энди жашлагъа берлик саугъам да хазыр, — деп бойнунда башлыкъ къанатын тюзетирге узалса, имбашында эки гюржю артмакъ, ичлери да локъум, хыбырт, къалач дегенча татлы затладан толу. Сабийле Алиманы да къолундан тутуп, уллу отну тегерегине гюрен туруп, тегерек тепсеуге барадыла. Ала бир аууздан: «Ой тегерек-тегерек, жыйылгъанбыз бир бёлек, ойнарыкъбыз бир кесек», — деп жырлайдыла. Аппа артмакъланы жерге салып: «Балачыкъла, мени саугъаларымы да бир кёрюгюз, сау къаллыкъла!» — дегенлей, Алим а: «Ой, огъурлу кюнде кел, аппа, къууанч бла кел!» — деп, саугъаны биринчи алады. Қъалгъан сабийле да, бир бири ызларындан сынжырча тюзелип келедиле. «Бу хайырсызланы артлары юзюллюк туююлмюдю? Артмакъларымы бошатдыла», — деп ачыулана, аппа саугъаланы юлешеди.

Юлеше келип, сабийчиклени бирине жукъ жетдиралмай къалады. Ол сабийчик, аппаны кёзюне жютю къарап: «Қъара мынга, бу Акъмыйыкъ аппа болмай къалсын. Бу элде эшек къоймагъан тауукъчу Ханакуду да. Ол санга саугъа бермей а къоймаз», — дегенлей, Ханаку эс жыяды. Қъараса, биягъы эски къаланы жанында, эки ёгюзю да ачдан жан-жанларын ашай, ханкёшюкню да къар басып, кеси да ёрге-энишге чайкъала тура эди. Бёрюле уа тегерекден къуршалай келедиле.

— Мен жарлы, тели бола тура ушайма да, тюшюм-тюнюм да болмачы затланы кёргюзтүп, мен не палахха къалгъанма. Ол эки ёгюзню иеси Асланукъадан да аман адамды, аны къолуна тюшсенг, Ханаку, сыртындан къайишлигинги алыр. Алай бу жыйын жаллы энди мени хурттагымы да къоймаз. Бу аман жерге да къайдан келген эдим, мен къыйынлы...

Бу сагъышладан къутулгъунчу, Ханакуну арт жанындан бир зат секирип, къочхар тонну жыртып пара-чара этди. Олсагъатдан къауал атылды да бёрюле къачдыла, алайгъа Бархос хырылдап жетди. Ханаку да жыгъылгъан жеринден ёрге сюелип къараса, Бархос бёрюле бла жагъалаша, экеулен да, хахай этип, ёрюшге чаба тура эдиле.

Къауалны энтда да бир жандырып, Асланукъа бѣрюлени юркютдю да, Алим а итин чакъырып, бойнундан тутду. Ханаку бу адамланы келгенлерине къууанды, алай жууугъуракъ келип, Асланукъаны таныгъанында уа, жаны табанына жыйылды. Асланукъа Ханакуну, башы башлыкъ бла байланып тургъаны ючюн туююл эсе, женгил таныялмады. «Бу ёгюзле, ханкёшюк да не затладыла былайда?» — деп сорду Асланукъа.

— Бош-бош,— деп, тили бѣлдюрдю эте, Ханаку жууап берди. Алим а чыкгырларын танып:

— Ата, ма бизни урланган чыкгырларыбыз! — деп, къууанып кычырды.

— «Бош-бошну» кёзюнге кёргюзтейим,— деп Асланукъа Ханакуну къулакъ жанына жетдирди. Ханаку, чонгкъайып, сыртындан тюшдю. Къауалны жыгъылгъанны юсюне буруп жерлей тебирегенлей, Асланукъаны къолундан къауалны Алим сермеп алды. Ханаку къауалны бурну юсюне айланнганын кёргенлей: «О хахай, Асланукъачыгъым! Атангы, анангы жанлары ючюн къой, мен «ойнайма» деп, Пашаханны алдагъан этгенем»,— деп жиямсырады.

— Аламат оюн тапханса! Бир жарлыны сау жыл жыйгъан ырыхысын сыпыртып кетсенг а, «киштикге — оюн, чычханнга — ёлюм»,— деди Асланукъа.

Болса да, Асланукъа бу ишлени эте айланнган Ханаку болгъанын ангылагъанлай, аны атасы иги киши болуучусу эсине тюшдю. Асланукъагъа Ханакуну атасы — Шанух харип кѣп жарагъанды. Ала кеслери да шуёхла болуучулары да эсиндеди. Бу аман Ханакуну уа къуру аманат этгенлей туруучу эди. «Да не этгин, элден айыпды. Мен бу тауукъчу бла тенг болуп кюрешсем, жууукъ-тенг да ёпкелерле. Къатынны атын да аманнга чыгъарып, башыбызны бедишге къоймайыкъ»,— деген оюмда, Асланукъа, чыкгырларын жокълады да, барысы да табылгъанларына ичинден къууанды.

— Ханаку! Дауурну-дууурну да къой, хайда, ёгюзлени жегип, юйге кетейик.

— Хо, жаным, хо! Бусагъат.

Ханаку бла Алим ачдан ёкюре тургъан ёгюзлени ханкёшюкге жегип, жолгъа чыгъардыла.

Жолда Асланукъа бир сёз къошмады: ол эки къашын туюгенлей, итин да аллына этип, къауалын да имбашына илиндиргенлей ханкёшюкню ызындан келеди.

— Жарлы Ханакуну тонун бѣрюле жыртхандыла да, сууукъдан ёгюзлени къадалып сюреди. Алим а ханкёшюкню аллына минип, жырлай-жырлай барады.

— Ой, Ханаку!

— Ой!

— Бу ёгюзле кимникиледиле?

- Хасанбийни.
- Ол ёгюзлерин санга къалай берирге унагъанды?
- Хоншудан биченчик келтиреме дегенем.
- Ханкёшюкню уа къайдан тапханса?
- Хасбарлада атылып тура эди да, андан алгъанма.
- Бизни гумуну уа къалай тонадынг?
- Тонагъанмы? Ким тонагъанды?
- Да тонамагъан эсенг, была недиле?
- Аны уа ойнайма деп этген эдим. Асланукъа къуру: «Къаты къыш келир, анга къатыкъны кёп жый», деучюсюн эшите туруучем да, бир оюн этейим деп башлагъан эдим.
- Биз ызынгдан жетмесек эди уа, не этерик эдинг?
- Сиз жетмесегиз эди уа, мен жарлыны, ол кёрпе тонну чачханлай, бёрюле жыртырыкъ эдиле.
- Бёрюле жыртмасала уа?
- Ёгюзюн, арбасын да, аны жюгюн да хоншу элге элтип сатаргъа эди гынтдым.

Асланукъаны арбазына жетгенлей, Ханаку хар чыкгырны жерине салды, ол ишни Алимни болушлугъу бла тамамлады да, чыкгырланы гумудан чыгъаргъандан эсе, гумугъа теркирек ташыды. Хар чыкгырны, хар къакъ къабыргъаны, хар кьошунну тюз ол Пашахан салгъан жерге салды.

Танг атхынчы ёгюзлени да орунларына уруп, юйюне кетип, жатды. Алай Акъмыйкъны «лакъырдасы» элге жайылмай къалмады.

Экинчи кюн Асланукъаны хоншулары жыйылып келдиле де, Ханакуну хапарын башдан аякъ айтдырдыла. Элде лакъырдачыланы кёп болгъанлары уллу насыпды. Къышхыда ашыгъышлы ишле артыкъ кёп болмайдыла. Артыкъ да элде бош адам кёп болады. Заманны зауукъ ётдюрюр ючюн оюн-той да керекди. Асланукъаны ырысхысы табылгъаны ючюн, аны жыллыкъ кыйыны зырафына кетмегени ючюн той этерге оноулашдыла. Пашахан бла Асланукъаны да жарашдырыгъа керек эди.

Ол жыйылгъан къатыкъдан, ахшы азыкъ да жарашдырып, уста къобузчуну келтирип той башладыла. Ол тойгъа хар ким омакъ кийинип келди.

Кезибат къобузнун тартып башлагъанлай, къарс тийрени тауушдан толтурду.

Бек алгъа Асланукъаны бла Пашаханны тепсетдиле. Пашахан бу тойгъа бир омакъ кийинген эди да, аны эри окъуна сейирсинген эди. Пашаханны дарий къауракъдан жыйрыгъыны ичинден сары дарий кёлеги, алтын тюймеси бла аллай бел бауу алапат жараша эдиле. Башында мухарискесини ичинден купес чикилясы да чох этилип, Пашаханны бетин жаш этген эдиле. Асланукъа да Пашаханга оздурмаз ючюн, айыргъан чепкенине алтын суу ичирилген хазырларын тизип, къамасын, бел бауун да белине байлап, кюмюш ышым баулары да жыл-

тырай, тепсеп, Пашаханны аллына келип баш ургъанында, къарс алай чыкъырдады, алай чыкъырдады! Асланукъаны аякълары учуп окъуча кете ушайдыла дерча болдула.

Ол жыл биринчи къар жаугъан кезиу токълу тоймаз тогъуз кюнлеге тюшген эди. Ол кезиуде «Кюн тохтагъан», «Кюн къайтхан» да ол кюндеди.

Акъмыйыкъны «лакъырдаасындан» бери адамла жылны ал кезиу юнде Акъмыйыкъны келирин сакълай тургъандыла.

ТЕНГЛИКНИ СЫНАУ

Чыкъауну жашы сют башында кѣмюк кибиѣк ѣсгенди. Ол хар затны хазырлай таба келеди. Тюшден алгъа тѣшегинден кѣопмайды. Ашны, кеси суймегенин, ашамайды. Суйгенин кийип, элге чыгып кетсе, кече ортасына дери юйге къайтмайды.

Олтургъан жеринде кесинден башха адамны кѣрмейди, кѣрюрге да суймейди.

Бир жол Чыкъау жашын чакъырып, былай сорду: «Жашым, сени ышангылы тенгинг бармыды?»

— Болмай а, атам, мени тенглери ми саны да жокъду.

— Мен къыркъ жыл жашап, бир бла жарым тенг тапханма. Сен ол къадар ышангылы тенгни къайдан тапханса?

— Ахчанг болса, тенг тапхан къыйынмыды?

— Ахча уа санга къайдан чыкъды, жашым, сен ишлеп да къыйналмайса?

— Атам, анам саулу къда, мен ишлеп, окъуп да неге къыйналама? Ахчаны, бохчаны да сиз манга деп тутасыз ансы, неге тутасыз?

— Атанг бла ананг а ахчаны жерден къазып чыгъармагъанларын, жашым, сен нек ангыламайса? Биз жаратылгъанлы ишлеп башыбызны тутабыз. «Ишлемеген тишлемез» — деп сѣз барды.

Ол ушакъдан сора, заман кесини жолу бла баргъанын тохтатмады. Чыкъауну жашы да жашау халын тюрлендирмеди.

Биягъыча элни хаулесин тѣгерегине жыйып, къаукъалакъ этип жюрюйдю. Кюнлени бир кюн юнде Чыкъау, жашын чакъырып: «Жашым, тенглерингден бек ышангылыларын алып кел да, мен бир жангылыч иш этгенме да, аны бир букъдуругъуз», — деди.

— Не жангылычды ол, атам? — деп сорду жашы.

— Эслемей, уруп, бир адамны ѣлтюрюп кѣойгъанма. Энди ол халпарны элге жаймай, жашыртын асырап кѣояргъа керекди. Энди сен болмасанг, манга болушур адам жокъду. Ахшы, ышангылы тенглеринг бар эселе, алып кел да, кече къарангыда, ол ѣлюкню къайда болса да бир таша жерде букъдур.

— Барайым, атам, кече къарангы болса да, жауунну къаты жаугъанына да къарамай, мен тенглери ми алып келейим.

Жаш, жауун да челекден кѳуйгѳанча жауа тургѳанлай, кѳарангы-гѳа кѳмюлюп кетди.

Айланып-айланып, бир жаш да тапмай, Чыкѳау улу, суугѳа тѳшген чичханча, созула, кѳайтып келди.

— Кѳайда тенглеринг, жашым? — деп сорду Чыкѳау.

— Атам, жашла: «Жауунда кѳалай барайыкѳ, кече да кѳарангыды. Башха заманда барырбыз»,— деп кѳойдула.

— Бу кечеден оздурургѳа жарарыкѳ тѳйюлдѳ. Бар да, Османны бла Солтанны чакѳырып кел. «Атам женгил жетигиз деп жибергенди»,— деп бар.

Жаш атасы айтханны Осман бла Солтанга айтды. Ол эки адам, мычымай кийинип, чапханлай, Чыкѳауну юйюне келдиле.

— Не болгѳанды, таланнган, бизни багѳалы тенгибизге? — деп сордула Чыкѳауну тенглери.

— Мени жаным киби кѳрген тенглерим! Мен бир жангылыч иш этгенме. Эслемей, бир адам ѳлтюргенме. Ол ѳлюкнѳ, кишиге билдирмей, жашыртын асыраргѳа керекди. Аны сизден башха ышаныр адамым жокѳду,— деди Чыкѳау.

— Аллах, аллах,биз сени намысынга кир кѳондурмазбыз. Биз сау-лукѳда, сен бир зат сагѳыш этме. Ол ишни кечени кѳарангысы жашырыр. Бир жан ол затны сезмез,— деп, Осман бла Солтан, ѳлюкнѳ эски-бусхулагѳа чулгѳап, кѳтѳрюп кетдиле.

Солтан бла Осман ѳлюкнѳ бек жашырын жерге асырадыла. Не кѳыйналсала да, ишни тынгылы тамамлагѳанларына кѳууанып кетдиле, тенглерин ыразы этгенлерине кеслери да ыразы болдула.

Бир киши сезмей, бир адам билмей, Чыкѳауну жангылыч иши бастырылды.

Эки-юч кѳн озгѳанлай, Чыкѳау жашына быллай борч салды: «Жашым, бюгѳн бар да, Османны эртден намазгѳа барырын эшик аллында сакѳла. Ол юйден чыкѳгѳанлай, аны ызындан, табанларын баса: «Сен адам ѳлтюргенсе, сен мурдарса»,— дегенлей, межгитге жетгинчи бар!».

Жаш атасы айтханча: «Сен адам ѳлтюргенсе, сен мурдарса»,— дегенлей, табанларын баса, Осман межгитге жетгинчи барды. Межгит аллында адамла сейир этдиле. Алай, Осман артына да айланмады. Бир сѳз айтмай, межгитге кирип кетди.

Жашы юйге кѳайтханда, атасы жашына былай сорду: «Осман сени ишинге не айтды?

— Атам, бир жангыз сѳз айтмай, межгитге кирип кетди.

— Ол мени сау тенгимди,— деди Чыкѳау.

Экинчи кѳн, эртден бла эртде кѳобарып, Чыкѳау жашын Солтанны эшик аллына жиберди. «Ол, Османга этгенингча, Солтанга да эт»,— деди.

Солтан юйюнден чыкѳгѳанлай, Чыкѳауну жашы, аны табанларын малтай: «Сен адам ѳлтюргенсе, сен мурдарса»,— дегенлей, межгит аллына дѳри барды. Алайгѳа дѳри Солтан тынгылауну басып барды, алай межгит аллында адамла сейирсинип кѳарагѳанларын кѳргенде, Солтан

ызына айланып: «Кет былайдан! Адамны мен ёлтюрмегегме, аны сени атанг ёлтюргенди! Мурдар мен туююлме — мурдар сени атангды!» — деп кычырды.

Алайда жамауат кыозгалды. «Бу кимни ёлтюрген эсе да, табаргъа керекди», — деген ауазла кючлюден кючлю эшитиле башладыла. Намаздан бошاپ, жамауат Чыкыауну юйюне келди.

— Кимни ёлтюргенсе? Айт! — деп кысыдыла Чыкыауну.

— Мен бир кишини да ёлтюрмегенме, жамауат. Ол бош хапарды, — деди Чыкыау.

— Бош болмай а? Солтан да алай айтады.

— Кыайдады Солтан? — деп сорду Чыкыау.

— Ма, мен былайдама. Адамны сен ёлтюрюп, аны уа мен жашырыргъа болушханым ючюн, ол аман ишни сени жашынг манга атаргъа кюрешеди. Керек эсе, мен ол ёлюкню асыралгъан жерин окыуна кёргюзтейим, — деди Солтан.

— Ол мени жарты тенгим эди, — деди Чыкыау.

Чыкыауну адам ёлтюргени ачыкъланды, аны тутдула да, соруу эте башладыла.

— Кимни ёлтюргенсе?

— Кишини да угъай.

— Солтанны айтханы неди?

— Ол мени сынауум эди, эсе да мен аны сынаргъа этгенме.

— Кыаллай сынау?

— Жашымы тенги болурму, угъай эсе, ол бир ышангысыз хауле-ле бламы айлана болур деп сагъышландым да, аны кыатыма чакырып сордум: «Жашым, ышангылы тенгинг бармыды?» «Болмай а, мени тенглерими саны жокъду», — деген эди. Мен а анга бек сейирсиндим, мени кесими кыыркъ жыл ёмюрюмде жалан бир эм жарым тенгим болгъанды. Муну уа жыйырма жылы иги толгъунчу, тенги топпа-толуду. Маржама, муну тенглерин бир сынамай кыойсам, деп, бир семиз ирикни союп, саулай уча биширип, кебинге бёлегенме. Ма жашырын асырагъанлары олду. Жашым бир керти нёгер да табалмагъанды. Мени уа нёгер бла жартым кыарангы жауун кече ёлюкню басдырып келгендиле. Жашыма тенгликни кючюн кёргюзтюр ючюн, аны кыозутуп, алгъа Османга жибергенме. Осман не бедишге да чыдап, межгитге кирип кетгенди, Солтан а ахырына дери чыдаялмай, жашырын ишни ачып кыойгъанды. Ма, жамауат, энди ишни кертиси алайды. Солтан бла барыгъыз да, ирикни былайгъа алып келигиз, — деп Чыкыау сёзюн бошады.

Барып, ёлюкню кыабырындан чыгъарып келгенде, халкъ тегерегинден басынды.

Ёлюкню арагъа салып, аны кебинин ачханда, бир семиз ирик, ариу союлуп, бишип, эти да бек тап сакъланып тургъанын кёрдюле.

Чыкыауну башына эркин этдиле. Ол семиз ирикни да кыурманлыкыгъа ашадыла.

Халкъны аллында Чыкъау, жашын чакъырып, айтды: «Ма, жашым, тенг тутхан Осман бла Солтанча тенглени тутады ансы, сени хуржунунгда ахча кѣп кѣрюнгенин сезип болгъан тенг — ол тенг туююлдо. Сени жюз тенгинг мени бир эм жарым тенгиме жетмедиле».

ИГИЛИКНИ БИЛМЕГЕН

Муса узакъ жолгъа атланып кетип баргъанлай, жол жанында бир кымылдай тургъан къарелдини эслейди.

— Ай, тоба астафируллах! Бу ачыкъ тюзде, жан-жаныуар жүрюмеген жерде, тѣбеси адамгъа ушагъан зат бери къайдан чыкъгъан болур? — деп сагъыш эте, къарелди болгъан жерге жетди. Атдан тюшүп, жууукълашып къараса, бир алты-жетижыллыкъ жашчыкъ.

— Къайдан чыкъгъанса, харип, бу жерлеге сен, жашчыкъ?

— Анам былайда атып кетгенди, — деп сытылды жашчыкъ.

— Ачмыса?

— Ыхы.

Муса, артмакъларындан азыкъ чыгъарып, ол жазыкъ сабийни ашатды да, баргъан жолун да кѣюп, ишин да мажармай, сабийни ат бойнуна алып юйюне къайтды.

Жашчыкъны юсюн-башын жуууп, тазалап, башдан-аякъ кийиндирдиле, ариу айтдыла, жапсардыла. Энди, Минлязийни атына да Солтан атадыла. (Атынг неди, дегенде, жашчыкъ кеси Минлязиди деген эди, алай, ол ат асыры ариу эшитилмей эди да, Муса Солтан атагъан эди).

Алай бла Солтан Мусаны юйюнде, кеси сабийлери бла бирге, аш ашап, суу ичип, ала жатсала, жатып, кѣопсала кѣобуп жашады. Солтан ёсдю. Муса аны кеси сабийлеринден айырмай, быртак этмей ёсдюрдю. Артыкъ иш бла да кыйнамады. Кертиди, Муса башын ишлеп кечиндирген адам эди. Аны сабийлери да, гитчеликден окъуна мал кютерге, ийнек сауаргъа къармашып келе эдиле. Айран жүрютген, таулу жашлагъа жаратылгъанлы да адетди.

Солтан да кѣошха чыгъа эди, бузоу кюте эди, ийнек сауаргъа да кюреше эди. Бир арада Солтан айран келтирип да келе эди юйге кѣошдан.

Тюзюн айтханда, Солтан не ёксюзлюк сынамай, не учузлукъ, ыспассызлыкъ кѣрмей ёсе эди. Кезиую келгенде, Солтанны школгъа салып да окъута эдиле.

Бир жол Солтанны биченчилеге эшек бла айран элт деп жибередиле. Жолда огъурсуз итле Солтанны халек талагъан эдиле. Муса эм аны юйюрю Солтанны бакъдыра кѣп кыйналгъанлары битеу элни сейирсиндирген эди. Муса Солтанны сау этдирир ючюн не ырысхысын да аямагъан эди.

Солтан ахшы адам болур деп мурат этип, Муса не жашырын сѣзюн да айтычу эди. Бир жол Муса эслемей, бир аман ишге къатышды.

Аны ол ишге шашдыргъанла болмагъанча аман адамла эдиле. Ала къайтхан бир аманлыкъ да жокъ эди. Муса уа алагъа жангылычлыкъ бла тюшюп, амалсыздан къошулгъан эди. Ол аманлыкъчыла уа кеслерини башларын къутхарып, Мусагъа битеу аманлыкъны атап къойдула. Эл жыйылып: «Бу аманлыкъчыны бизге жетдирген кыйынлыгъы ючюн ёлтюрюрге керекди» — дегенде, халкъ шум болуп, бир киши ол сёзлеге ийнанмай тохтады.

— Бу аманлыкъчыны башын кесерге ким чыгъады? — дегенде, элден бир адам чыгъаргъа унамады. Эл Мусаны ахшы таный эди, аны аллай аманлыкъ ишле этмезлигин да биле эди. Аманлыкъчылагъа къошулгъаны да амалсыздан эди.

Бу адамны къутхарыр жанына кёпле кюреше эдиле, алай алыкъа амалын тапмай эдиле. Ол аманлыкъчыладан бирин табып, тутуп алып келгенде, Мусаны башына бош этерик эдиле.

Алай бла Мусаны шуёхлары тилеп, Мусаны ёлтюрюуню болжалгъа салдырдыла.

Ала аманлыкъчыланы табаргъа мурат эте эдиле. Сурай кетип, хоншу элледен биринде бугъуп тургъан аманлыкъчыланы ызларына да тюшдюле.

Мусаны ёлтюрюрге байрым кюннге болжал этилген эди. Ол кюннге аманлыкъчыладан бири табылса, Мусаны башына бош этерге, табылмаса уа, аны башын кесерге этилген эди хукму*.

Айтылгъан байрым кюн жетди, эл майданнга жыйылды, Мусаны да кълун-аягъын да темир бугъоулагъа салып, майданнга чыгъардыла. Мусаны ёлтюрюрге ол элни адамларындан бири чыгъаргъа керек эди. Нек дегенде, хатаны бек уллусу ол элде этилген эди. Ол элни адамлары ёлтюрюлген эдиле, маллары сюрюлген эди, ырысхылары тоналгъан эди, юйлери кюйдюрюлген эди.

— Бу аманлыкъчыны башын кесерге сизни ичигизден ким чыгъады? — дегенде:

— Ол, аллай, сиз айтханча аман адам туююлдю, бизде аны ёлтюрлюк адам жокъду, — деген ауазла халкъ асламланы арасында эшитиле эдиле. Эл арсарлыкъда эди.

— Чыгъамысыз, чыкъмаймысыз? — деп сорду Мусаны тутуп келгенледен бир къллукъчу. — Сизде эр киши жокъмуду, сиз кълаллай адамласыз? — деп къллукъчу ачууланып сёлешди.

Бир заманда, жыйылгъанланы эки жырып: «Мусаны ёлтюрюрге мен чыгъама», — деп, Солтан элни арасына чыгып сюелди.

— Ма, къара мынга, сейир десенг, ма сейир!

— Санга Муса не хата этгенди? — деди биреу.

— Ананг атып къойгъанында, ишин-башын да кълюп, сени алып айланнганы ючюнмю ёлтюресе Мусаны? — деди экинчиси.

Эндиге дери арсар бола тургъан эл, бал чибинни уясыча, кълзгълалды. Бирле Солтаннга тартдырдыла, бирле бетине тукюрдюле. Ала да

*Хукму — сюд.

алай кьозгъалып, Солтанны жунчутуп тургъанлай, жашла аманлыкъ-чыланы сюрюп жетдиле.

Эл аманлыкъчыланы таныды, этген аманлыкъларын боюнларына алдырды, Мусаны уа башына бош этип жибердиле.

Аман малны айнытсанг, эрнинги-бурнунгу май этер; аман адамны айнытсанг, эрнинги-бурнунгу къан этер.

УСТА КЪОЛЛУЛА

Бир элде, эгеч бла къарындашдан туууп, эки жаш жашай эдиле. Аланы бирини аты Хасан, экинчисини уа — Сейит. Была жашлыкъдан окъуна къолларына балта, чёгюч, сюрме, керки, тюкгехан алыргъа юй-реннген эдиле. Аланы аталары темир уста ла болгъанлары себебли, юй-леринде гюрбежилери да бар эди. Аталары темир туюселе, жашлары кёрюк баса, темирни къалай ишлегенлерине ышанлап къарай, кеслери да ишлерге эниклей айланыучу эдиле.

Ол жашланы аталары темирден сора да агъачха да уста эдиле. Арба чархла ишлей эдиле. Гузала, тохунла жона, чыкгырла ишлерге да кюрешиучу эдиле. Ала юй адырланы да кеси къоллары бла ишлеген кишиле эдиле да, жашлары да кёргенлерин къагъып ала эдиле.

Хасан бла Сейит да къолдан уста бола башладыла. Была бек фахмулу адамла окъуна болур эдиле, не медет, школгъа барыргъа заман табалмагъан эдиле.

Бир жол элге бир жаш адам «шайтан арбагъа» минип келди. Элни жашы сейирден-тамашадан не этерге билмей къалдыла. Бу арбаны эки чархы да бир бири ызындан барадыла. Жюген орнуна муну ал жанында бир кьочхар мюйюз сыфатлы зат орнатылыпды. «Мюйюз» бла арбаны ары-бери бурады. Ол арба тюзде бек терк барады. Анга не ат, не ёгюз жегилмейди. Бу мешинаны аякъла бла жүрютгенлери себебли, атына да «аякъ мешина» атагъандыла. Муну тик ёрге сюрген кыйынды. Аны жүрютген адам кеси тюртюп бардырады. Элни жашы ол «шайтан арбаны» ызындан басынып жүрюйдюле. Тёшде артындан тюртюп, иесини кьолуна да жетдирмей, будуман этип чыгъарадыла.

Сейит бла Хасан ол сейир затха тамаша болуп, кёп сагъыш этдиле. «Ярабий, быллай арбаны адам ишлеялмазмы?» — деп ойлашдыла.

Была экиси да, ишни кьолгъа алдыла да, «шайтан арбаны» ишлерге кёл салдыла. Чархланы шаушюгютден, къуршоу ишлегенча, ишледиле. Гузаланы темир чыбыкъдан салдыла. Шина орнуна тууар териден ийлеп, тикгич бла тигип, ичине чеги кёпдюрюп салдыла. Къалгъан кереклерин да тийишдирип, кимин темирден, кимин агъачдан кеслери ишлеп, арбаны къурадыла. Энди минип да кёрдюле. «Арба» ишлеп башлады.

Бир байрым кюн, эл базаргъа жыйылгъанда, бу эки уста жаш, кеслери къоллары бла ишлеген «шайтан арбагъа» да минип, базаргъа келдиле. Халкъ сейирсинип, быланы тегерегине жыйылды.

Жаш-къарт да басынып, «шайтан арбаны» къалай ишлегенине къарайдыла. Арба артыкъ бёкем зат болмаз эди ансы, кёпге бармады. Хар ким минерге кюреше, экеу-ючеу да минип басдыла да, арбаны ууатып атдыла.

Экинчи уа, жашла да ишлерге кёллери бармай, Хасан бла Сейитни «шайтан арбалары» атылып къалды.

Ол арба атылып къалса да, уста жашланы къолларындан кёп зат келлиги белгили болду.

Жашлыкъдан усталыкъгъа юйретиу жашаугъа бек магъаналы ишди.

«Бёрю атар — бёркюнден белгили»,— деп сёз барды. Жашлыкъда кёргенин адам унутмайды.

Сейит бла Хасан да кёргенлерин да унутмагъан, хар неге да къоллары жарашхан адамла болгъан эдиле.

ОБУРЛА

Бизни элде бир белгили къыз бар эди. Ол къызгъа келечи жибермеген айтылып жүрюген белгили жашладан хазнасы къалмагъан эди. Алай ол къыз жаратхан жаш чыкъмады. Ёзденле, бийле, байла да жүрюдюле, алай къыздан жууап киши алалмады.

Мен а, бош сюрюучю, ол къызгъа лакъырда этерге эсеме да келмей эди.

Бир кюн, къойланы жыйып, ала да ызымдан кириш тартып бара тургъанымлай, дуппурдан энишге къарадым. Къарасам, сууну бойну бла жолну ёрге юч къатын келе тургъанларын кёрдюм. «Бу жерледе тиширыу айланып да ким кёргенди?»— дедим, кесим кесиме. «Маржама, быланы не айланганларын бир марламасам»,— деп, быланы ызларындан жашыртын къарадым. Къатынла ол терен къолну бир таша жерине киргенлей, тешинип, кыппа-кымыжа болдула. Быстырларын элтип бир жерде букъдурдула. Ол жерни эсге алдым. Сора къатынла къумда тёнгерей кетип, бёрюле болуп сюелдиле. Ала энди къойла таба айландыла.

— Барсагъыз — барыгъыз, мен а этерими кесим билеме,— деп, букъдургъан быстырлары таба сюртюлдюм. Мен ол къарт къатынланы быстырларын ала букъдургъан жерден алып, башха жерге букъдурдум. Мен сюрюуюме къайтханымда, юч бёрю да бир арыкъ къойну сюйреп, ёзеннге эндирип бара эдиле. Мен къайгъы этмедим.

— Элтсегиз элтигиз. Арты неде тохтарын кёрюбюз,— деп къойларыма кетдим.

Бир заманда, жаргелле тюплеринден башларын къаратып: «Тотурукъ, ой, Тотурукъ!» — деген таууш къулагъыма чалынып, жаргелле таба къарагъанымда, юч баш гелеуледен къарап тура эдиле.

— Ой аурунг алайым, къорунг болайым! Биз терс болгъанбыз, бу

жолну кеч! Бир жангылгъанны аллах да кечеди. Сени да, бизни киби къарт къатынлагъа, жанынг аурусун.

— Мен сизни не танымайма, не билмейме. Менден сиз не излейсиз?

— Бир арыкъ къарт къоюнгутутхан эдик да, ма келип сюрюуюнге къошулду — деп, къойну келип сюрюуге къошулгъанын кёргюзтдюле. — Бизни быстырларыбызны бер, жанынга къор къатайыкъ!

— Мен сизни быстыргъызыны, затыгъызыны да кёрмегенме.

— Сенден башха бу жерледе адам айланмагъанды. Сенден сора бизни быстырларыбыз болгъан жерни да бир киши биллик туююл эди. Сен бизни кийимлерибизни берсенг, биз санга кесинг суюген нохтабауну этербиз.

— Кийимлеригизни тапсам, этер ахшылыгъыгъыз не боллукъду? — дедим.

— Мен, — деди биринчи обур, — башдан-аякъ кийим этип кийиндирме.

— Мен а, — деди экинчи обур, — иери, жүгени бла бир чапхан ат берирме.

— Мен да, — деди ючюнчю обур, — элде бек айтылгъан къыз — Айжарыкъны санга къалынсыз берирме.

Ма алай бла къатынланы кийимлерин да бердим, ала да сёзлери не кертичи болдула.

Бириманга этген кийимлени кийип орамгъа чыкъгъанымда, тау бий келген сунуп, хар ким аллыма келип, баш ура башлагъан эдиле. Артыгъыракъ да, ол чабар атны кюмюш иерин-жюгенин салып минсем, элде манга къарамагъан адам къалмай эди.

Аллай жашха уа Айжарыкъ да кёз къаратмай къалалмады. Келечи жибергенимлей окъуна, сёз берип жибердиле.

БУЗОУЧУ БЛА ШАЙТАН

Чопай эртденликде бузоуланы кютерге сурсе, агъачда чыпчыкъланы жырлагъанларына, аланы сызгъыргъанларына бек сейирсинип тынгылаучу эди. Бюгюн да ол жашил кырдыкда сыртындан тюшюп, бузоула да отларгъа къадалып тургъан кезиуде, тюк басхан, къынгыр бутларын да баймакъ баса, аяз ургъаны сайын, ары-бери чайкъала, шайтан Абдуллах къайдан эсе да чыгъып къалды.

— Кёп болсун, Чопай! — деди.

— Ой, сау бол, сау кел, жууукъ бол, шайтан!

— Чопай, былайда не ишлейсе?

— Бузоула кютеме.

— Сен кютмесенг, бузоула кеслери отлаялмаймыдыла?

— Ол мени ишимди.

— Къой, харип, къой! Бузоула сенсиз да отлаялырла. Андан эсе

жатып, бир солусанг игиди. Бу жарлы хайыуанланы да ары-бери тыя, жанларындан этгенсе, кесинги да башынгы аурутуп, ийнеден ётерик этип, жанынгдан болгъанса. Бар, жат да, жукъла; бир жашауунг минг боллукъ туююлду. Жашлыкъ адамгъа жалан да бир кере бериледи.

— Бар, харип, бар жолунга. Ол къадар иги сёзюнгю да керексизге къоратма. Мен ол сен алдаучуладан туююлме. Мени бузоуларым тойсала, кесим да тояма. Аланы бири тас болса не да жыгъылса, мени жукълагъанымдан эсе, манга уллу заран тюшерикди.

— Да мен къалай алдайма? Ол мен айтхан сёзледе бир ётюрюгю бармыды?

— Айтхан а бек тюз этгенсе, алай адамны бир алдар ючюн, жюз керти сёз айтыргъа керекди.

— Керти сёз бла адамны алдагъан болмайды. Алай сени ким эсе да бир бек къаты алдап турады.

— Не бла? — деп сейирсинип сорду Чопай.

— Не бла болуп а, сен жарлыны тангны буруну бла къобарып, бузоу орунну аллына суюйдиле. Эртден сууукъдан аякъларынг юшюй, къайда ийнек жатхан жерде, къайда жылы тууар мешхутда аякъ жылытыргъа кюреше, жан кечиндиресе. Сен жарлыны ашынг — чайкъалгъан айран бла нартюх гыржын; жукълар, солур заман тапмай айланган а — башынг. Ол алданнганынг кёлюнге ётмеймиди?

— Угъай, ол алданнган туююлду. Ол адамны баш кечиндирген мадарыды.

— Ол сёзюнг мени бек кюлдюрдю.

— Аны не кюллюгю барды?

— Аны уа кюллюгю олду, сенича жашланы кёбюсю, эртден бла татлы жукълап, суюген затларын ашап, юслерине таза кийимле кийип, суюгенлерича ойнап-кюлюп жашайдыла.

— Аллайла санга ушайдыла. Ала кеслери ишлемей, алдау бла башхаланы хакъларын ашайдыла.

— Да, харип, сен кишини алдаялмагъандан къыйналып жашайса. «Амал билген — амал бла, амал билмеген — аман бла жашайды», — деп сёз барды.

— Мен кишини да алдамай, кеси къыйыным бла жашаргъа суюме. Не къыйынлыкъгъа да чыдаргъа юйренип, чыныкыгъан адам болуп ёсерге суюме. Мени атам, амам да мени алай юйретедиле.

— О, ха-ха! Ол кюлкюлюкге бир къара! — деп шайтан кёз акъларын айландырып, туюкю къынгыр къоллары бла къарнындан тутуп, кырдыкга аууп, аууз кёмюклери да, шытыла болуп, чачыла, аяусуз кюлюп къатады.

— Айт-айт, ишлерге бюгюнден юйренмесенг а заман табылмаз! Ол ишлерге юйренмегенле уа ачдан ёле болурла, бир бар. Мени тюз айтханымы терсге санай эсенг, от тёбеси бол! Маржаса, ол тыкыр аякъларынг айры болгъунчу бузоуланы тегереклерине айланып турмасанг. Мен ёмюрюмде бир тюз сёз айтхан эдим да, анга да сени ийнандыралмадым.

— Ёмюрюнгде кьюру ётюрюк, терс сёз айтып жүрюй эсенг, шайтан, санга уа хар ким да керти, тюз сёз айтыпмы жүрюйдюле?

— Манга да айта болурла терс сёз а, алай мен хар кимни сёзюне да бир чурум тапмай кюймайма. Мени алдагъан бек кыйынды.

— Сен чурум табалмай кялсанг а?

— Аллай сёзю киши табаллыкъ туююдю.

— Мен тапсам, не бересе?

— Сен, мен бир шарайып, бир чурум табалмагъан сёз айтсанг, мен сен айтханны этерге, табалмасанг а, сен мен айтханны этерге.

— Болсун.

— Айт, алай эсе, Чопай.

Чопай, шайтанны аузун тутар ючюн, кёп сагъыш этип да кюрешмей, хапарын башлайды:

— Бюгюн мен бузоуланы сюрюп сыртха чыкыгъанлай, бир бёрю бир кюшну тюпге уруп, ашай тургъанлай, юсюне чыгып кялдым.

— Да кюш да аллай кюш болур эди? — деп, шайтан, узун тили бла туюкю эринлерин жалады.

— Аллай кюш болуп а, эки кяанаты — эки отоу болгъан кюш.

— Да отоула да аллай отоула болур эдиле.

— Отоула уа ичлеринде туюе балала чабып эркин ойнагъан отоула эдиле.

— Туюе балала да аллай туюе балала болур эдиле.

— Туюе балала уа, айтдырмай кюймай эсенг, бир кёл бар эди да, ала ары кирселе, ол кёл туюе балаланы тобукъларындан ёрге озмай эди.

— Кёл да аллай кёл болур эди, — деп, шайтан самаркяу этди.

— Кёлню сурасанг а, жууугъум, — деди Чопай, — анга эртден бла бир таш атсанг, ол таш ингирге дери туюе жетмей эди.

— Да, харип, — деп ышарды шайтан, — кюн да аллай кюн болур эди!

— Кюнню уа бир да айтмай кюй. Эртден бла бугъагъа айланган ийнек ингирге бузоуу бла кяйта эди.

Аны эшитгенлей, шайтан жыйырылды, кюуурулду, кынгыр, төрт гуппур болду. Ол урчукъча тегерек айлана кетди да, санлары кюрушуп, тили тутулуп, тыпырдай башлады. Ахырында ол «хыйлачы» бузоучугъа бир тап жууап табалмагъаныны ачыуундан жаны чыгып, сын кятды да кялды.

Чопай сырт башына чыгып, жамычысын да тыягына тагып, аны тегерегине аяусуз тепсеп, аякъ бюге эди: «Эй, шайтан! Бузоучуну алдайма деп жангылдынг! Биреуге кязгъан урунга кесинг жыгылдынг», — деп жырлай эди.

Эки кёзден бирин кёймагъан эки уручу болгъандыла. Аланы аяклары жетмеген, ала малын, жылкысын сюрмеген хазна жер къалмагъанды. Ол экисинден бири ёлгенде, аны жашчыгъы ёксюз къалады.

Тенгини жашын атып кёймай, бир баш кечиндирир амалгъа юйретир ючюн, сау къалгъан уручу нёгерини юйюне келеди. Ол хайыр-хапар да соруп, ёксюз жашчыкъны анасына ахчачыкъ да береди да, кетерге башлайды.

Ёлген уручуну къатыны эрини тенгинден былай тилейди:

— Мени эрим бла сен жан бла тёммек кибик, татлы тенгле болуучу эдигиз. Энди мени кёолумда бу ёксюз жашчыкъ бир затха юйренмей къалып кетеди. Сенден башха бизни жан аурутур адамыбыз жокъду. Къор-садагъа болсам, бу сабийге бир оноу эт.

— Ахшы,— дейди уручу,— келсин мени бла. Мен анга кесим билгенни юйретирме.

Алай бла жашчыкъ уручу бла жолгъа атланады. Кетип бара, была жолда бир улакълы эчкини башындан тартып баргъан кишини кёредиле.

— Кел, ол кишини улакъчыгъын урлайыкъ,— деди жашчыкъ.

— Ай юйюнге! Адам эчкини башындан тартып бара тургъанлай, аны улагъын къалай урларса? — деп сорады уручу.

— Былай бир къарачы, мен аны къалай урласам да,— деп, жашчыкъ жолгъа чырпыла кесип атады. Эчкини улагъы чырпыланы бутакъчыкъларын кемире къалды. Жолоучу уа эчкисини башындан тартханлай, озуп кетеди. Жол жанында бугъуп тургъан уручула, жолоучуну озма кёюп, улакъны сермеп тутадыла да, элтип бир ташада букъдурадыла. Улакъны иеси, ол анасыны ызындан келмегенин кёргенинде, эчкисин да жол жанында чырпыгъа байлап, улакъны излерге артха атланады. Жолоучу алайдан озгъанлай, жашчыкъ нёгерине: «Кел, ол эчкини да урлайыкъ»,— дейди.

Была, иеси къайтхынчы, эчкини урлап, бойнун кеседиле да, башын а батмакъгъа сугъуп, мюйюзлерин къаратып кёроядыла. Кеслери уа ташадан къарап турадыла. Киши келип къараса, эчки кёйгъан жеринде жокъ. «Я арабий, улагъым тас болду эсе да, эчкими тапхы эдим»,— деп къараса, эчкиси батмакъгъа батып.

— Ай таланган, энди батмакъгъа уа не ишге кирдинг? — деп ол киши эчкини мюйюзлеринден тартама десе, башы юзюлюп кёолуна келеди.

— Батмакъгъа батхан эчкими чыгъарама деп, башын юзюп алдым ушайды да,— деп, жолоучу тешинип, батмакъгъа киреди. Кийимлерин жол жанына салып, эчкисин чыгъарыргъа батмакъгъа кирген кишини жашчыкъ быстырларын да урлап кетеди.

Бу жарлы киши батмакъдан топуракъ жугъу да, сууукъ да болуп чыкъды. Кийимлерин излейди. Аланы уа — тапсанг кёйма: кийимлерин ким эсе да алып кетип тура эди.

— Ай мени къара шайтан къаргъагъан кёре эдим. Энди эчкиден, улакъдан да айырылдым, кийимлерими да урлатдым. Энди жарлы жанымы саулай юйюме бир жетдиралгъы эдим,— деп, кишичик жолну мукъут этип бара тургъанлай, аллындан бир бёлек аскер чыгъады:

— Эй, алан, бюгюн алай исси да туююлдю, нек къызыл къымыжа болгъанса? — деп сорады аскер тамата.

— Манга келген кюн мени жауума да келмесин! — деп жиляды жарлы киши.

Аскерчиле кишини масхара-хиликгя да этедиле, кюледиле. Ол жарлы уа асыры уялгъандан, башын кётюрмей, кёзден ташайгъынчы жортханлай барады.

Уручу жашчыкъ аскерчиле ол жарлы адамгъа этген артыкълыкъгъа ыразы болмайды.

— Бу жолдан сора мен жарлы адамны малына къол жетдирмем. Алай ол ханны аскерине уа жарлы кишини кёлю кенгер иш этмей къоймам,— деди.

Ханны аскери кече къалыр жерге келип тохтайды. Аскер тохтагъан жер туюп-туюз жер эди. Алайда атланы иерлерин алып, отларгъа бошладыла. Атланы кече кютерге бир аскерчини жибердиле. Шапала тюзде от этип, отха эт къазанла асдыла. Қалгъан аскерчиле уа, аш бишгинчи солургъа жатдыла. Арыгъан аскерчиле терк окъуна хурулдап жукъладыла, шапала уа къадалып къазанланы къайнатадыла.

Уручу жашчыкъ шапалагъа келеди да:

— Аланла, сиз да бир кесек солургъуз, къазанланы мен къайнатайым,— дейди.

— Хайда, маржа, эт бишсе, бизни терк уят! — деп, шапала арсарсыз жатып жукълайдыла.

Қазанлада эт бишгенлей, жашчыкъ этлени къазанладан чыгъарып, тана тулукъгъа жыяды, шорпаларын гыбытлагъа къуяды да, къазанлагъа уа ат терликлени сугъуп кетеди. Аскер а, жукъ да сезмей, ырахат жукълайды.

Жашчыкъ гёзетчиге барып:

— Сени ашаргъа чакъырадыла. Атлагъа сен келгинчи мен къарай турурма,— дейди.

Ол кетгенлей, жашчыкъ эрляй атладан бирине минип, жылкыны будуман этдирип сюреди. Уручула атлагъа этни, шорпаны да жюклеп, жылкыны да сюрюп, думп болуп кетедиле.

Гёзетчи къайтып келгенинде, аскерни ырахат жукълагъанын кёрюп, сейирге къалады. От тютюн эте, къазанла тылпыу эте; от къатында уа «бир» дерге шапа да жокъ. Эт бишген эсе, кесим алып да ашайлырма деген муратда жылкычы къазаннга узалды.

Узалса уа, этни орнуна ат терлики чыгъарады. Анда жылкычы гузаба кётюреди. «Сиз манга эт къоймай, этни кесигиз ашап нек тауусхансыз?» — дейди.

Шапала ашыгъышлы кёбуп къазанлагъа чабышадыла. Хар къа-

зандан ат терлик болмаса эт чыкъмагъанын кёрюп, шапала сейир-тамашагъа къаладыла.

Аскер къозгъалып къобады. Кёп да бармай, аш-азыкъ да, минерге да ат болмагъаны белгили болады. Аскерчиле ат иерлерин да аркъаларына кётюрюп, арып-талып, кеслерин да ач-суусап кыысып, эллерине аманны кебинден келедиле.

Ол айыплы иш тегерекге терк жайылады. Ханна аскери къалгъан беишлик ханна кесине да беиш эди. Энди аны хан тенглери бу ханна хиликга этип келгенлери, аны ичин отлай жандырады.

Уручуну жашчыгъы уа ёседи, уллу болады. Ол энди байланы малларын урлап, жарлылагъа юлешген болмаса, бир жарлы адамны мюлкюне тиймейди. Халкъ муну къубултуп, оюн болгъан жерледе терге ётдюрюп, бек сыйлы жерге болмаса олтуртмайды.

Ханна сынчылары не бек излеселе да, халкъ бу жигитни тапдырмайды. Мынга къоркъуу келген кюн хар жарлыны юйю муну жашырыр жер хазырлап болгъанды.

Уручуну тутар ючюн хан къуртхаланы жыйып кенгешеди. Къуртхаладан бири былай айтады: «Бир жерде бир алтын тюкю теке барды. Ол текени эки адамга берип, эл сайын айландырырга. Аллай белгили уручу, ол текени урларга кюрешмей амалы жокъду. Эки къалауур салсакъ, ала уручуну тутуп къоярыкъдыла»,— дейди. Ол оноу бла текени келтирип, башындан да эки хайт деген жашха тутдуруп, эл сайын айландыртадыла.

Айлана келип, бу жашла бир элде бир тюкенни аллында тохтайдыла. Жашладан бири тюкеннге тютюн алырга киргенлей, бир адам келип, текени башын тутханга:

— Алан, нёгеринг бери кел деп чакъырады,— дейди да, текени баш бауун къолуна алады.

Не этерик эди, харип, кюндюзгю кюнде текени адамга ышанмай. Ол да нёгерини ызындан тюкеннге киреди.

Ол алга тюкеннге кирген, нёгери да кирип келгенин кёрюп: «Нёгерим, сен а нек келдинг, текени кимге къойгъанса?» — деп къайгылы сорду.

— Да бир жаш сен чакъыргъан этесе, текени уа мен тутуп турайым,— деди да, келдим.

— Ай, бир палах болмагъы эди,— деп жашла тюкенден хыны чыкъсала, ол жерде текени аты-чууу да жокъ.

— Энди уа ханга не бет бла кёрюнейик, къалай барайыкъ? — деп, жашла бушуу-бушман болдула.

Ол элде сурап-тинтип да кюрешдиле, алай андан бир хайыр да чыкъмады. Жашла, сандалып, ханга келдиле да, ишни болушун айтдыла.

Хан къуртхаланы терк жыйды. Аланы бирлери алай айтды: «Энди мен садакъачыча болуп, юйле сайын кирип: «Этчик ашарыгъем»,— деп айланайым. Текени этинден ашагъан юйюмю къабакъ эшигине: «Бу юй-

де теке эт ашадым»,— деп жазарма. Сиз а ол юйден текени ким урлагъанын тынч табарсыз»,— деди. Ол оноуну бары да тюзге санадыла.

Къуртха, садакъа жыя, юйден юйге кире айланады. «Ай аурууунгу алайым, бир этчик ашарыгъым келип ёлеме. Манга бир этчик къапдырсанг, битеу гюняхларынг кечилир эдиле»,— деп, къуртха хар юйню сынап айланады. Ол тасхачы «тюлкю» уручу жашны юйюне да келеди. Жашны анасы, ол жарлы «факъырачыгъа» асыры жан аурутхандан, теке этден шишлик этип ашатады. «Факъырачы» уа чыгъа барып, юйню къабакъ эшигине: «Бу юйде теке эт ашадым»,— деп жазып кетеди.

Жаш юйюне къайтып келе, эшикге тытыр бла жазылып тургъан сёзлеге кёзю жетеди. Бу зат ахшылыкъгъа этилмегенди деген оюм башына келип, жаш эрляй ол тийреде юйлени эшиклерини барында да: «Бу юйде теке эт ашадым»,— деп жазады.

Кёп бармай, элни мыртазакъла къуршаладыла. Эшигине: «Бу юйде теке эт ашадым»,— деп жазылгъан юйню тюрп этип башлайдыла. Жаш келип, мыртазакълагъа былай сорады: «Аланла, сизни бу этгенигиз неди?»

— Биз эшигине: «Бу юйде теке эт ашадым»,— деп жазылгъан юйню гунч этерикбиз,— деди.

— Да, жюйюсханла! Бизни тийреде эшигине алай жазылмагъан юй жокъду. Сора бизни барыбызны да гунч этипми кетериксиз?

— Угъай. Бизге жангыз бир юйню къурутургъа буйрукъ берилгенди ансы, башха юйлеге уа тиерге жарарыкъ тюрпюлдю,— деди Чериухан*.

Бу жол да хан муратына жеталмады. Ханны душманы, халкъны уа керти ёкюлю тутулмай къалды. Жашны шуёхлары кёпден кёп бола барады. Хан а муну къурутмай, жүреги тынчаймазлыгъын биледи. Энди ол жашны тутаргъа не кюрюн, не ырысхысын аямайды. Билгичлени, къуртхаланы да жыйып, бек кёп кенгешгенден сора, хан элни жыйып, межгитде уллу къурманлыкъ этерге оноу этеди. Къуртхала айтханнга кёре, ол аманлыкъчыны кёзю ханны кызына да къараргъа керекди. Халкъ межгитге жыйылса, ханны кызын межгитни отоуларындан биринде олтуртургъа оноулашадыла. Анда ханны кызы кеси жангыз къалса, ол «аманлыкъчы» ары келмей къаллыкъ тюрпюлдю. Ол ары келсе ханны кызы ариу айтып, эслетмей, бир мыйыгъын кесип жиберсе, аны тутаргъа тынч боллукъду.

Хан кызы бла ол ишни юсюнден сёлешгенде, кыз ыразылыгъын билдиреди.

Алай бла, межгитде уллу къурманлыкъ этиледи. Элни саулай ары жыядыла. Межгитде намаз эте, къурманлыкъ ашай, эл сау кечени къалады. Ханны кызы да ол къурманлыкъгъа келип, межгитде бир бош отоуда олтурады. Аны кесин жангызлай къоядыла.

Кече эки тенг бола, ханны кызына уручу келеди. Жаш бек чырайлы эди. Ханны кызы да ол жашны жаратмай къоймайды. Алай, ата-

* Чериухан — мыртазакъланы таматалары.

сы юйретгенча, кокаланып, кѣаушалып, жашны алдаргѣа не кючюн, усталыгъын да аямайды. Ол кѣызны ариулугъу, аны хыйлалыгъы да жашны бир кесек алдайдыла. Ол кѣызны «тузагъына» тюшгени ючюн мыйыкъларындан бирин кесдиреди. Алай, кѣыз ол тургѣан отоудан чыкѣгѣанлай, мыйыкъларын бурады. Ол заманда мыйыгъы кесилгенин сезеди. Жаш чабып межгитге киреди да, анда жукѣлап тургѣан адам-ланы кѣалдырмай бирер мыйыкъларын кеседи.

Эртден бла, адамла уянып, эшикге чыгѣар заманнга, межгитни эшиклерине кѣалауурла сюеледиле. Ала бир мыйыгъы кесилген адам-ланы тутуп башлайдыла. Жаш келип кѣалауурлагѣа былай сорады:

— Аланла, бу жарлы адамланы нек тутасыз, была сизге не хата этгендиле?

— Хан бир мыйыгъы кесилген адамны тутугъуз, деп жибергенди.

— Да, мында бир мыйыгъы кесилмеген адам жокѣду. Быланы барысын да тутарыкѣмысыз?

— Угѣай. Бизге мыйыгъы кесилген жангыз бир адамны тутаргѣа буюрулгѣанды.

— Сиз а не кѣадар адам тутдугъуз?

— Аланы барысын да бошларгѣа керекди. Биз этген мурат болмады,— деди кѣалауурланы таматалары. Алай бла да хан муратына жеталмады: аманлыкѣчыны энтда туталмады.

Халкѣ суюген адамны тутуп кѣойгѣан алай тынч иш болмагѣанын хан энди ангылады.

Ол, элни жыйып, былай оноу этди: «Ол мени аскерими, кесими да сындырып, бирси ханлагѣа хиликгѣа этдирген адам, мени бек масхараучу ханнга бир кѣлюм кенгерча этсе, мен аны этген хатасын да кечеме, ханлыгѣымы жартысын да анга береме, кесине уа кѣызымы берип, киеу этеме».

Ол оноуну халкѣ жыйылгѣан жерде баям этди. Халкѣда ханны оноуна ишекли болгѣан адамла да чыкѣдыла. «Хан айтмаз, айтса, айтханындан кѣайтмаз»,— деген сѣзге кертилигин хан жыйылгѣанланы аллында этген анты бла ышандырды. Ол кезиуде жаш ханны ыразы этерин билдирди. Ол жаш алтын тюкю теке терини да кийип, самаркѣаучу ханны аякѣ жолуна кирип бугѣады.

Эртден намазгѣа абидез алырдан алгѣа, хан аякѣ жолгѣа киреди. Эртден кѣарангыда анда адамны да хазна эслемейди. Алай бир кесекден хан аллында сюелген алтын терили «жаныуарны» эслеп, жаны тамагѣына жыйылды. Ол «жаныуар» адам тилде сѣлешип, ханны эсин бир кесек орнуна келтирди.

— Мени санга аллах жибергенди. Энди мен сени жанынгы алыргѣа келгенме. Тауушсуз, мен айтханны этип жюрюсенг, жанынгы алмай кѣояргѣа да болурма.

— Жанымы алмай кѣойсанг,— деп симсирейди хан,— не айтсанг да, этерме.

— Алай эсе,— дейди алтын тюкю терини кийген,— кийимлеринги

тешип, кыппа-кымыжа бол да, бу мен кийген алтын тюкю терини ичине кир.

«Жан алыучуну» ол буйругъун хан мычымай толтурады. Жаш теке тулукъгъа кирген кымыжа ханны да кетюрюп жолгъа чыгъады. Орам-да сакълап тургъан атына минип, теке тулукъну да ат бойнуна алып, айтхылыкъ жаш будуман этип ташаяды.

Хан, жашны келгенин билип, элни, халкъны жыяды.

Энди жигит жаш теке тулукъну да аркъасына кетюрюп, халкъны тюз ортасына келип тохтайды.

— Былай тегерек туругъуз да, къачхан адам иш болса, аны ары-бери жибермегиз,— дейди жаш.

Эл тегерек турады, жаш да тулукъну башын тешип, ичинден кымыжа ханны чыгъарып, ортагъа атады. Бу уялгъандан жер тешик болса кирир эди. Ол, къапханнга тюшген бёрюча, ары-бери къачаргъа кюрешеди. Бирлени этек тюбюне бугъар умут да этеди, алай аны киши къатына кёймайды. Ол жарлы хан, отха тюшген чичханча, ачудан кыыл чайнайды. Халкъ а кюлюп къатады. Ма алай бла белгили жигит жаш ханны да, халкъны да ыразы этеди.

Хан кызын бу жигитге берип, аны кесине киеу этгенине халкъ бек кыууанады. Ханнга киеу да болуп, аны ханлыгъыны эки тенгден бирине да ие болгъандан сора, белгили жигит халкъгъа не жаны бла да болушургъа онг табып тургъанды.

Алай бла, уручуну жашы ахырында халкъ суйген жигит болуп, ашап-жашап къалды.

ХЫПЫЯР

Хапаш жаратылгъанлы уучулукъдан башха иш этмегенди. Аны гитче жашчыгъы Чапа атасыны бетин кёрмегенди. Уучу танг атмай кетеди, адам жатып келеди. Чапа ёсе баргъаны сайын, камсыкдан-камсык бола барады. Ол анасы айтханны арталлы да этмей тебиреди.

Эслирек болгъанлай, юйде ол этмеген хыли, ол этмеген палах къалмайды. Ол юйде тешеклени, жастыкъланы чачып, адырланы юй тюбюне кыуюп, кимин сындырып, кимин ууатып, анасын жашаудан чыгъарады. Жарлы къатын бу хыпыярдан къайры кетерге билмей тохтады.

Бир кече Хапаш уудан келгенлей, къатыны жашчыгъындан тарыкъды.

— Эй, киши, бу Чапа эсе да, Чана эсе да, энди мени жашаргъа кёймайды. Сен бир мадар этмесенг, мындан жашау къалмагъанды.

— Эртден бла мен Чапаны уугъа биргеме ала кетерме. Сен а жол азыкъ эт. Бизге бир иги от гыржынны къаты бишир,— деди Хапаш къатынына.

Танг атханлай, Хапаш, Чапаны да биргесине алып, уугъа атланды. Атасы бла жашы жарыкъ селеше, бийик таугъа чыкъдыла. Ол тауну

башындан къарап, Хапаш бла Чапа жашил ёзенлени, шуулдагъан агъачланы, шорхалап саркъгъан сууланы кёредиле. Жашчыкъ къудуретге сейирсинип къарайды. Атасына талай соруу береди. Атасы ол соруулагъа эринип жууаплайды. Ол кийик тапмагъаны ючюн ачыуланып айланады, аны жашчыгъы уа асыры къууаннгандан, аягъы тюрюнде чёп сынмай айланады. Кюн тюршден озгъанда, уучула ач болгъанларын сездиле.

Бир бийик дуппурну башында олтуруп тюрш азыкъ ашаргъа хазырланнган уучула дуппурну тёрбенирагъында ёсген къалын агъачдан ургъан ариу хауаны хычыуун кёрюп солуйдула. Хапаш артмакъдан азыкъны чыгъара башлады. Ол къатыны биширген къаты от гыржынны чыгъара келип, кёлундан ычхындырды. Гыржын чарх кирик тёртёгерек болгъаны себепли, тёршден тёрнгереп, хансны жырып, агъачха ташайды. Атасы асыры арыгъандан, гыржынны ызындан баралмай, жашны жиберди. Чапа гыржынны ызы бла чапханлай агъачха ташайды. Ханс терен эди. Ол гыржынны ызын тас этди. Гыржынны излей, Чапа агъачха теренден-терен ташая кетип, къалай ары барлыгъын билмей, ажашып къалды. Энди ол къычырыкъ этип жилий тебиреди. Жилий да бара, жашчыкъ агъачха ташая баргъан болмаса, атасы болгъан жанына чыгъалмады. Жашны жылагъанын эшитип, бир эмеген аны кесине чакъыра башлады. Чапагъа ол таууш атасыны тауушуна ушадды. Чапа чакъыргъан таууш таба чабып тебиреди. Чабаргъа не кыйын болса да, Чапа агъачланы аралары бла, атасы келген сунуп, ёлю мыллыгын атып барады.

Бутакъла, чыгъанала Чапаны юсюн-башын да жыртадыла. Ахырында Чапа бир эриши эмегенни аллына келеди. Эмегенни кёргенде, хыпыяр Чапа жүн буштукъ болады. Алай хыйлачы эмеген жашчыкъгъа ариу айтады, аны жууашдырады. Чапаны да аркъасына миндирип, эмеген юйюне келеди. Эмегенни юйю агъачны кыйырында эди. Ол журтну уллу тёртгюл арбазы бийик хуна буруу бла бегитилип эди. Къабакъ эшикден киргенлей, кёз кюфле тизилип салыннган эдиле. Эмеген жашны кёз кюфледен бирине атды. Ол кюфде Чападан сора да бир къызчыкъ олтура эди. Чапа асыры ачдан, кёзланы ууатып, уучу бла аузуна ташайтады. Ол къызчыкъ аны кёргенде, былай айтады: «Эй, ахшы улан! Сен кёзланы эркин табам деп, асыры мыллык атма, харип, эмеген сени кёз кюфге билмей атмагъанды. Ол сени мында семиртип, сойгъан этерикди. Эмегенле адам эт ашап жашайдыла». Чапа ол хапарны эшитгенден сора, кёзладан, бек ач болмаса, хазна ашамай башлады.

Бир эртденликде эмеген къызчыкъны кюфден чыгъарып алып кетди да, бир аздан къызны ачы къычырыгъы чыкъды. Эмеген эси аууп тургъан къызчыкъны къайтарып келтирди да, кюфге атды. Къыз эс жыйып, сёлеше башлагъанында, жашчыкъгъа былай хапар айтды: «Мени эмеген алып барды да, отда кыйп-кыйзыл темирни табаныма басды. Табаным «пыс» деген болмаса, «чыр» демеди. Ма аны ючюн мени къайтарып кюфге келтиргенди».

Жашчыкъ нёгер къызы кёзланы нек аз ашагъанын энди ангылады. Алай бла энтда да бир ыйыкъ озду. Эмеген биягъы къызчыкъны

кюфден чыгъарып, алып кетди. Ол жол кызыны кычырыгы алгындан эсе кёпге созулду. Ол эмеген жашагъан юйден бир эриши хорусмаг ий-ис да чыкъды. Эмегенле ол кызычыкыны кычырыгына юйге басынган кезиуде, хыпыяр Чапа къачар акъылгъа кирди. Ол акъырын кюфден чыгып, тегерегине сакъ къарады. Не арбазда, не тегерекде жан кымылдамады. Чапа арбазгъа чыкъды. Арбазда бир ат иери бла илгичге тагъылып тура эди. Ол ат Чапагъа: «Жашчыкъ, мени жүгеними илгичден теш да, юсюме мин, мен сени къутхарырма»,— деди.

Чапа эрляй, жүгенини ычхындырып, атны сыртына минди. Ат бир секиргенлей, хуна бурууну башы бла учуп, уллу жолгъа тюшдю. Ол жолну ат аяусуз чабып тебиреди. Чапа да атдан жыгъылмаз ючюн, кесин ат иерге иги бегитип, атны жүгенин бошлады. Ат чапханын тохтатмай тюшден озгъунчу барды.

Кюн тюшден аугъандан сора, ат тохтады. «Биз энди къоркъуусуз жерге келгенбиз. Мен бир кесек солуюм. Сен а кёкге къарагъанлай тур. Не аз да кёкню ол биз келген жанында къарелдиле эслесенг, олсагъат мени уят»,— деп, ат жатып жукълады.

Чапа кёкге да къарай, жол азыкъгъа алгъан къозларын да ашай, иги кесек турду. Бирде къараса, кёкню ол ат айтхан жанындан чаукала кёрюндюле. Ала уллудан уллула бола келе эдиле. Жаш атны уятды. «Ай жолунг, мени эртдеракъ нек уятмагъан эдинг, эмеген жетип келеди да. Ол чаукала аны аякъ тюбюнден чачылгъан зылдыладыла. Ол бизни къуууп келеди. Хайда, терк мин мени сыртыма!» — деди ат.

Чапа атха минди да, ат уллу суугъа кирип, сууну ары жанына ётдю, олсагъатдан сууну аргъы жагъасына эмеген да жетип, атха, жашха да дунияны аманын айтып кычырды. Ол тишлерин не бек кыжыратса да, ат аны къулагына да алмады. Энди эмеген суудан ётюп, бери келалмазлыгын ат бек ахшы биле эди. Иши болмазын кёрюп, эмеген ызына къайтды.

Эмегенден да къутулуп, атны, жашны да жүректери ырахат болгъандан сора, ат Чапагъа былай айтды: «Энди мени къуйругъумдан бир къыл ал да, мени бошлап къой. Мен керекли болсам, ол къылны отха жетдирирсе, ол заманда мен сени къолунга табылырма. Хайда, санга — саулукъ, манга — эсенлик!» Чапа атны иерин да алып, бир тап жерде букъдурду, атны къуйругъундан да къыл алып, атны бошлап жиберди.

— Ат — таугъа, жаш — тюзге жол салдыла. Чапа бара кетип, бир элге жетеди. Элни баш жанында бир терек бахчада юч кызы салкъында олтуруп, лахор эте тура эдиле. Аладан бирлери Чапаны эслеп: «Жашчыкъ, ма алма ашай эсенг»,— деп, бир кызыл алманы чалдишни башы бла сызды.

Чапа алманы жерге тюшюрмей, сермеп тутду. Кызла къууандыла. «Бу бир жигит болмай къалмаз»,— деди кызыладан бири.

Алай бла кызла Чапа бла шагъырей болдула. Юйю-жери болмай айланнганын билип, кызла Чапаны юйлерине чакъырдыла. Аны ашатып-ичирип, юйге шагъырей этдиле. Аз-аздан жумуш эте, арталлы да

быладан кетмей кьалды. Ол юйню иеси бай адам эди. Аны жерни жапхан малы болгъанды. Арбазы толу кьулу-кьарауашы бар эди.

Бир аздан Чапа байны атчысы болду. Кюнлени бир кюнюнде байны кьызлары аталарына юч алма жибередиле. Ол алмаланы бири — бек бишген, экинчиси — бишип тургъан, ючюнчюсю — энди бише баргъан, бай бу затны магъанасын ангылаялмай, юйюне билгичлени чакъыртады. Ала иги да сагъышланып, быллай оюмгъа келедиле: «Хурметли бай, сени кьызларынг, санга: «Баш оноуубузну этер заман болады»,— деген оюмларын билдиргендиле. Тамата кьызынг жетип, оза турады, ол санга иги бишген алманы жибергенди; ортанчы кьызынг тамам жетип турады, кичинг да жете келеди. Ала ма ол кеслери ийген алмала кибикдиле. Энди сен, тынгылап турмай, кьызларынгы эрге берир оноу этерге керексе»,— дедиле билгичле.

Кёп да бармай, бай элни жашын жыйып, юч кьызына да юч боза аякьны тутдуруп: «Бу жашладан сайлагъаныгъызгъа аякъларыгъызны беригиз»,— деди. Байны эки уллу кьызы эки байны жашын сайлап, боза аякъларын алагъа узатдыла, кичи кьызы уа бу жыйылгъанладан бирин да жаратмады.

— Яраби, энди бу жыйыннга, келирге тийишли болуп, келмей ким кьалгъан болур? — деп, бай, аны кьатыны, жууукълары да сагъыш этдиле, алай кишини эслерине тюшюралмадыла.

Болмаз кьалгъанда байны атчысын эскердиле. Байны кьызы атчыны сайларыгъы кишини акъылына келлик туююл эди. Болса да, аны да бир чакъырып кёрюрге оноулашдыла. Атчы ат орунну кюрей тургъанлай, биреу аны тойгъа чакъыра келди. Чапа не билген сылтаун да жарашдырып, тойгъа барыргъа унамады. Келечи аны келирге унамагъанын байгъа билдирди, бай ачыуланып: «Барып, келмесе, сюйреп алып келигиз»,— деп эки мазаллы жашны жиберди. Была Чапаны тарт-соз этип тойгъа келтирдиле. Чапаны кёргенлей, байны кичи кьызы боза аягъын элтип барып, тюз кьолуна туттурду.

Бай мудах болду. Аны жууукълары да суу кьуйгъанлай болдула. Болса да, той бютюн кьыза тебиреди. Байны юч кьызы юч жасалгъан отоугъа кирдиле, арбаз а кьобуз тауушдан толду. Эт кьазанла кьайнай, шишлик ийис тегерекке жайылды.

Той бошалгъанлай, бай эки киеуюне эки жарагъан отоу берди, ала ны жасады. Кичи кьызын а тауукъ орунга кьыстады. Алай бла талай заман озду. Бир жол, байны жылкьысы сюрюлдю деген кьуугъун келди. Байны эки киеую жыйын кьурап, бай кеси да алларында, жылкьы сургенлени ызларындан тебиредиле. Чапа ашыкьмай, бауда, акъсакьдан жүрюялмай тургъан арба алашагъа да минип, тот басхан ушкогун да тагъып, орамгъа чыкьды. Орамда сабийчикле, ныгъышда кьартла да кюлдюле. «Байны бу киеую уа, жылкьыны кьайтармай, элге кирмез»,— деп самаркьау этдиле.

Чапа элден чыкьгъанлай, атыны иерин алды, ол кесин кьутхаргъан атны кьылына сирнек тартып жетдирди да, аты олсагъат аллына келди. Терк окьуна, аны иерин-жюгенин да салып, Чапа байны жыйыныны ал-

лына ётдю. Ол жетгенде, байны эки киеую да таудан къачып, бир та-шагъа бугъуп тура эдиле. Чапа ачыуланып, аланы бирини бичагъын, бирини ушкогун тартып алып, душманны ызындан жетеди. Алайда урушуп, ол жылкыны артха къайтарады. Ол урушда Чапаны сол билеги-не окъ тийген эди да, аны къаны да саркъа, байны аллына жылкыны сюрюп келеди. «Ай таланган, жаралы да болдунг ушайды»,— деп, бай Чапаны билегин кесини алтынлы къол жаулугъу бла байлады.

Бай къууанып, жашны атын, тукъумун сорады. Алай, Чапа кесин танымай, саламлашып кетеди. Жылкыны жолгъа салгъандан сора, байны эки киеую да чыгъып, жыйыннга кшошуладыла. Бай былайда киеулерине бир кесек ишекли болуп къалады.

Чапа эл кыйырында атындан тюшюп, аны къуйругъундан, биягъы бир тюрк алады да, таугъа иеди. Кеси уа акъсакъ алашаны тутуп, ол тот ушкокну да тагъып, элге киреди. Орамда биягъы масхарачыла: «Ой, байны жигит киеую, бу тот топуй бла жылкыны жаудан сыйырды, ха-ха-ха!» — деп кюледиле. Чапа да, атын бошлап, тауукъ оруннга кирип, солургъа жатады. Ол кече, байны къатыны эшикке чыкыгъанда, кичи кызы кечге дери жатмай, чыракъ жандыргъанлай тургъанын эслей-ди. «Маржама, бу былай кечге дери не эте тургъанын бир кёрмесем» — деп, тауукъ орунну терезесинден къарайды. Къараса, эри, къатыны да жатып, байны атчысыны билеги жууургъандан тышында бир алтынлы жаулукъ бла байланып, юйню чыракъча жарытхан а — ол жаулукъ. Ма санга, ол жарлы атчыгъа аллай жаулукъ къайдан чыкыды?

Ол билегин да нек байлагъанды? Бу сагъышла бла байны къатыны юйге кирди да, эри бла кёп ушакъ этди.

Бай ол кече ауруп чыгъады. Эки киеую юсюне сюеледиле. Ары-бери чапхан кибик этедиле. Бай киеулерине былай айтады: «Мени жигит киеулерим, мени ауруума дарман боллукъ — жалан да акъ маралны сютюдю. Аны табып келсегиз эди, мен сау болуп къаллыкъ эдим».

— Эй а, биз тапмагъанны ким табар?! — деп, киеуле атланып, жол-гъа чыгъадыла. Ала кетгенлей, Чапа да, акъсакъ атын жерлеп, тау та-ба кетеди. Муну ызындан а биягъыча халкъда кюлкю къабынады.

Чапа жан хуржунундан ат кылын чыгъарып, анга сирнекни жет-диргенлей, аты аллына келеди. Атына да минип, Чапа тюш заманда саулукъ маралла улакъларына эмизир заманны марлап туруп, бир сау-лукъ маралны сермеп тутарды. Аны саууп, суулугъун толтурады. Чапа да агъачдан чыгъаргъа кёп къалмай, аллына эки бажасы чыгъадыла.

— Жол болсун!

— Сау болугъуз.

— Не айланасыз?

— Бир кесек марал сют керек эди.

— Бу агъачны иеси менме. Менден измисиз бу агъачны ичинде ки-шини чёп юзерге иши жокъду,— дегенни айтды Чапа.

— Биз аны да билмегенбиз, кечгинлик беригиз, жюйюсхан. Не да этип, бизге бир кесек марал сютчюк тапсагъыз эди, ёмюрге сени атынг-дан къаргъанып туруп эдик.

— Алай болса, экигиз да тешинигиз. Сол жауурунларыгъызгъа мени мухуруму табын тюшюртсегиз, мен сизге марал сют берирме.

Бажала бир кесек арсар да болдула, болса да, тешиндиле. Жауурун къалакъларына мухурну ургъан бла Чапа бажаларыны суулукъларына бир-эки оймакъ марал сютчюк тамызды.

Бажала ёхтем къайтдыла, Чапа уа акъсакъ алаша бла чынгкай-чынгкай эте, аркъасында да тот топуйу ары-бери силкине, элге кирип, ныгъышдагъыланы кюлдюрдю. Байны эки къызы ахшы ашла да этип, марал сютню да асламыракъ кёргюзтюр ючюн, суучукъ да кьошуп келтирдиле. Кичи къызы уа суулукъ бла марал сютню алып келип, байны аллына салды. Бай марал сютню ичип, гитче къызына былай айтды: «Къызым, бу таза марал сютдю, алай бир кесек тауукъ бокъ ийис эте-ди ансы».

— Да, атам, тауукъ орунда жашасам, аллай ийис этмей, башха эгечлеримча таза юйде жашасам эди, ийис этмеген сют келтирир эдим,— деди кичи къызы.

Бай сау болады. Кичи киеуюн чакъырып, хапар сорады. Ол байгъа былай айтады: «Мени атамы эки къулу къачхан эди. Мен аланы излей, бу жерледе амалсыз болуп къалгъанма. Не этерге билмей, санга атчы болгъанма. Энди сени элингде къулларымы табалсам эди, къайтып атама кетерик эдим».

— Сени къулларынг мени элимде болгъанын толу билемисе?

— Ишекли болуп турама.

— Къулларынгы белгилери бармыды?

— Аланы сол жауурун къалакъларында мени мухуруму таплары боллукъду.

— Мен элни жыйым да, тешиндирип къарайыкъ.

— Ким болса да, бет этмезге. Охому?

— Охо.

Элни жыйып, тешиндиредиле. Байны эки киеуюню жауурунларында мухур тапланы табып, бай экисин да тауукъ орунлагъа къыстайды. Чапагъа уа байлыгъыны экиден бирин берип, юйюне ашырады.

ХАННЫ КИЧИ ЖАШЫ

Ханны эки уллу жашы жортууулгъа кетип, андан къайтмагъанлы талай жыл озду. Хан не къадар излеген эсе да, ол жашладан бир хапар билялмады. Энди ханнга ючюнчю жаш тууду да, ханны кёзю-башы бираз ачылды. Кичи жашы бек тири, хар затха да иги къармашхан сабийчик болуп ёсе эди. Мынга он беш жыл да иги толгъунчу, ол жыйыннга кьошула тебиреген эди. Жыйында бек мажал мараучу, бичакъ урушда биринчи, ат ойнатыуда да аны аллына ётген адам болмай тебиреди. Дорбасхын бла ташны ханны кичи жашыча узакъгъа бир киши

да аталмай эди. Ханны жашы аскер ишге иги юйреннген, чыдамлы, къарыулу жашха саналып тебиреди.

Жортууулгъа баргъан жерде ханланы, ёзюрлени жашларыны ичинде батырлыгъы ючюн уллу намысы жюрюй эди. Энди бу къарындашларын излер акъылгъа кирди. Ол, жортууулдан къайтханлай, атасына келип, былай айтды:

— Атам, мен сени нек мудах болуп тургъанынги билеме. Сени тас болуп тургъан жашларынги ачуулары замансыз къарт этгенди. Энди мен да адам къурамына къошула башлагъанма. Мен тас болгъан къарындашларымы излей чыкъмасам, эл мени эшек атха миндирир.

— Ахшы айтаса, балам, сени ол оюмунг таза кишилиги болгъан жигитни сёзюдю. Бар, жаным, ахшы жолгъа! — деди хан. Ол оноуда ханны кичи жашы узакъ жолгъа атланды. Ол, къарындашларын излей, элlege, шахарлагъа, тюзlege, таулагъа да кёп айлана келип, бир тегереги бийик къаяла бла къуршаланнган, терен къолну ичинде эки кымыжа адамны эслейди. Ол терен къолну ичинде зыгъыр бла къумдан сора бир чёп ёсмей эди. Суу дегенден мылы да жокъ. Ол огъурсуз жерде экеулен не эте эселе да бир затха кюрешгенлерин ханны кичи жашы кёзюлдюреуюк бла къарап кёреди. Къолгъа тюшерге жол дегенден бир тюрлю ышаны кёрюнмейди.

Ханны кичи жашы кёп тегерек айлана келип, бир тар ыранчыкъны эслейди. Ол ыран бла адам атыны башындан тартып тюшерге окъуна амалы болмагъан илтир бла жаш атына мингенлей тигеледи. Ханны кичи жашы салып барса, эки кымыжа адам, кеслери да асыры арыкъдан къуру терилери болмаса, юслеринде этлеринден бир зат къалмай, суюклери бери-бери чыгып, ачдан ауузлары къургъакъсып, экиси да бир бирлери бла сермеше тура эдиле.

— Салам алейкум! — деди ханны кичи жашы ол жагъалаша тургъанлагъа.

Ала, сейирсинип, бу атлыгъа кёзлерин аралтхан болмаса, тиллери айланып жууап эталмайдыла.

— Аланла, сиз былайда не эте турасыз? — деп, экинчи кере сёлешгенинде, ол жагъалашханла, аякъ юслеринде да кючден суюле, алларын атлыгъа айландырадыла. Сёлешген а этмейдиле.

Сора ханны кичи жашы былагъа суулукъдан бирер чёмюч суу ичиреди. Ол жарлылагъа бир кесек эс келеди да, была сёлеше башлайдыла.

— Биз,— дейди ол адамладан бири,— ашыбыз, сууубузну да тауусулуп, бу аман жерден чыгъалмай, эки атыбызны да ашагъанбыз. Энди уа экибизден къайсыбыз хорласакъ, ол хорланнганны ашаргъа кюрешип жагъалашабыз.

Быланы ким болгъанларын билгенден сора, ханны кичи жашы къарындашларын танийды. Ол къарындашларына артмакъларындан аш-азыкъ чыгъарып ашатады, юслерине да кийимле кийдиреди.

Бир кесек эс алып, жолгъа жарарча болгъанлай, къарындашлар ыран бла, уллу кыйналып, терен къолдан чыгъадыла. Кичи къа-

рындашларыны болушлугъу бла ат, сауут да табадыла, юслерин-башларын да тизгиннге келтиредиле, адам хал аладыла.

Энди къарындашла бир жигитлик да этмегенлей юйлерине къайтыргъа уяладыла. Аны себепли кеслерин энтда да бир кере сынаргъа оноулашадыла.

Была атланып кетип бара, юч жол айырылгъан жерге жетедиле. Былайда къарындашла жюзюклерин уллу ташны тюрбюнде букъдурадыла.

— Къайсыбыз алгъа къайтса да, ол жюзюгюн алады. Жюзюгю алынмагъаныбыз а къайтып былайгъа келмегенин билдиреди,— деп тохташдырадыла къарындашла.

Ол юч айырылгъан жерде хар жолну башланган жеринде жазуула болгъандыла. Аланы биринде: «Бу жолну баргъан къайтмаз», экинчисинде: «Бу жолну баргъан къайтыр-къайтмаз», ючюнчюсунде: «Бу жолну баргъан сау къайтыр»,— деп жазылып эди.

— А, жанларым-кёзлерим, мени тамата къарындашларым! Сиз тюзюнлей къайтып юйге барыргъа ыйлыгъа эсегиз, ма бу жолла бла айырылышып кетейик да, жюзюкле бла уа къайтханны-къайтмагъанны билирбиз. Энди мен бек кичигиз болгъаным себепли, къайтмаз жолну кетейим, ортанчыбыз «къайтыр-къайтмаз» жолну барсын, таматабыз а «сау къайтыр» жолгъа барсын,— деди кичи къарындаш. Жашла ол оноуну тюзге санап, хар ким жолуна кетди.

Ханны «къайтмаз» жолгъа кетген кичи жашы терен сагъышха кёмюлюп, аты къалай ары баргъанына да къарамай, узакъ кетди. Ол эс этип къарагъанында, уллу жашил ёзенни ортасында ёмюрлюк терекленни салкъынларында бир уллу къаланы кёреди. Ол къаланы тегереги бийик хуна буруу бла бегитилипди. Аны темир къабакъ эшиклерин не къарыулу адам да жангызлай ачаллыкъ туююлдо. Хунаны бийиклиги алты арышын, кенглиги уа юч арышындан эркинди. Ханны кичи жашы арсарсыз ол хунаны башы бла атын секиртип, уллу арбазгъа тюшеди. Жашны кычырыууна киши жууап бермейди. Ол атдан тюшеди да, аны быкыгъа тагып, юйге киреди. Юйге кирсе, бир ариу кыыз кёз жашлары асыры тегюлгенден, аланы суулары бла тылы булгъай тура эди.

— Ой, юйге да игилик! — дейди ханны жашы.

— Келгеннге да игилик! — деп жилягъанын да кёюп, кыыз жашха жууап бередиди.

— Ай, таланган, сен, ахшы кыыз, быллай бир не жиляйса?

— Да мен жилямасам, ким жиляр? Мени жети къарындашым бюгюн тогъуз башлы эмеген бла сермеширге кетгендиле. Ала андан сау къайтырламы деген кюркёуудан жиляйма. Алагъа азыкъ этерге бла этмезге билмей, арсардан тылыны кёз жашларым бла жибитип, жилямукъ суу бла аш этерге кюрешеме.

— Ахшы кыыз,— деди хан улу,— сен, эринме да, манга бир къабар затчыкъ эт да, мен сени къарындашларынга болушургъа барайым.

— Ай, мени жаным санга кърман болгъу эди, сен алагъа бир болушлукъ этсенг эди.

— Сен манга тогъуз къалпакъ да тап, мени чырмамай жолгъа да ашыр. Къарындашларынг ючюн а не аз да къайгъы этме.

— Сен мени къарындашларыма болушсанг, ала сенден не ырысхы, не да жангыз эгечлерин аямазла,— деди къыз.

Мудах къыз жашны не сурагъанын да берип, ашыгъышлы жолгъа ашырады. Аты да кесин тыйдырмай, жаш жолгъа чыгъады, къыз да муну ашыра чыгъып, аны барлыкъ жолун кѣргюзтеди.

Хан улу келгенде, тогъуз башлы эмеген жети къарындашны да ырыннга тыйып, бусагъат ашайым деп тура эди.

Жигитни келгенин кѣрюп, эмеген бек элгенди. Ол энди къарындаш-ла къайгъылы болмай, жангыдан келген душманнга эс бурду.

— Эй, адам улу! Сен жанынгдан тоюп айланнган, тели адамладан болурса ансы, былайда сени атангы башымы къалгъанды? — деп сорду эмеген.

— Ким жанындан тойгъанын кѣрюбюз. Атышмы, тутушму, аман желбыдыр эмеген?

— Тутушхан къатынла этедиле — атыш!

— Атыша эсек, жеринге сюел! — деди жаш.

Эмеген кесин атышха жарашдырды. Жаш да садагъын, огъун да къолуна алды.

Эмеген атып, жашны бир къалпагъын тайдырды. Жаш атып, эмегенни бир башын тайдырды. Алай эте, эмеген жашны тогъуз къалпагъын кетерди, жаш да эмегенни тогъуз башын да кетерип, къарындаш-ла бла бирге эмегенни ёлгенине къууанды.

Къарындашла ханны жашын кѣтюрюп, ёрге-ёрге атып къубултду-ла. Энди къууанчлы жыйын юйюне къайтды. Къабакъ эшикни аллында сакълап, жашланы эгечлери къууанч тыпырлы тюбеп, къаты къучакъ-лады. Къарындашла къонакъны бек къубултдула. Ахырында эгечлерин анга берирге оноу этдиле. Эгечлери бла бирге ала къонакъгъа кѣп мал, ырысхы да берирге белгиледиле. Алай болгъанлыкъгъа, къонакъ узакъ жолоучу боллугъун айтды, жашла нѣгер болургъа хазырлыкъларын айтдыла, алай жаш аны унамады. Ол кеси жангыз барыргъа керекли-син билдирди. Жашла эгечлерин да, къонакъгъа аталгъан ырысхыны да ол къайтхынчы сакъларгъа сѣз бердиле.

Ханны жашы къонакъбайлары бла да саламлашып, узакъ жолгъа атланды. Ол баргъан жолунда адам башладан къаланиган бир жютю къаланы кѣреди. Ол сейир къаланы къатына келгенлей, жолоучуну экеулен эки къолундан тутуп, къалагъа кийиредиле. Къаланы ичинде жашха бир ариу къыз жютю къарайды.

— Эй, ахшы улан, сен кесинге ёлюм излей айланнган адам болур-са!

— Угъай, ахшы къыз! Мен ёлюм излемейме.

— Сора бу адам башладан къаланиган къалагъа нек келгенсе?

— Былайгъа келирге жарамаймыды?

— Былайгъа келген артха къайтмайды.

— Не ючюн къайтмайды?

— Мени адетим алайды: былайгъа келген мени бла тутушургъа керекди. Ол мени жыкъса, мен аны кесиме эр этеме; мен аны жыкъсам а, уруп башын кетереме. Ма токъсан тогъуз башны кесип, жюзге бир баш керекли болуп тура эди да, сен жюзюнчю болдунг.

— Жокъ. Ол сен этген умутла хазна толсунла.

— Дауурдан къыра турма да, тутушургъа хазыр бол.

— Мен хазырма.

Сермеш башланды. Алгъа къыз сермеди. Ол жашны инчикге дери жерге батдырды. Жаш сермеди да, къызны тобукъгъа дери батдырды. Къыз жашны базыкъ бутларына дери батдырды. Жаш къызны эмчекге дери батдырды. Къыз жашны киндикге дери батдырды. Жаш къызны богъурдакъгъа дери батдырып, башындан жаулугъун тешип, кылычын сууурду.

— Энди сен мени хорладынг: сюйсенг ёлтюр, сюйсенг — кеч. Мени сау къойсанг, ёмюрге дери санга халал тенг, жан нёгер, халал жүрек-ли юй бийче болурма. Мени сансыз малым, сыйынгысыз харагетим, учу-кыйыры болмагъан жерим, къулум-къазагъым сени боладыла. Аланы сен къалай сюйсенг, алай жүрют.

Къыз ёмюрюнде биринчи кере юйюнде къонакъны сыйлы кёрюп сыйлайды. Жолоучу ашдан-суудан да къанып, ахшы жатып да солугъандан сора, ызына къайтыргъа хазырланады. Малны, ырысхыны да жолгъа чыгъарып, къызны да, адетде болгъаныча, сыйлы арбагъа миндирип, къул-къазакъла да ашыра, атланып тебиредиле. Ала саулай жолну толтуруп келедиле.

Келе-келип, кеч болгъанда, шатырларын бир ариу шауданны къатында къурадыла. Эртден бла хар ким къл-бет да жуууп, ашап-ичип жолгъа атлангъанда, ханны кичи жашы бир кесек чырмалып, ол кече къалгъан жерден кетгинчи, бир огъурсуз адам келип, уруша башлады.

— Ай, итден туугъан ит! Сен мени кирсиз жерими кир этип, ариу шауданымы бокълап, санга ол эркинликни ким бергенди? — деп, ол огъурсуз адам аузуна келгенни тегеди.

— Жюйюсхан, кечгинлик бер, биз узакъ жолоучулабыз, бу жерле сеники болгъанын да билмегенбиз. Этген зараныбызны тёлейик. Не дерик эсенг да, айт, мен заранымы тёлейим, — деди ханны кичи жашы.

— Манга сени ахчанг, ырысхынг, харагетинг да керек туююлдю. Манга жалан да адам къаны керекди.

— Алай эсе, атышмы, тутушму? — деди хан улу.

— Тутушхан къатынла этедиле — атыш! — деди огъурсуз.

Эки душман да, от окъну тенг этдиле, хар ким жерине тохтады да, атышып башладыла. Ингирге дери уруш селеймей барды. Ингирде эки-си да, ач да болуп, арыгъан да этип, жаралары да онгсуз этип кыйнагъандан сора, урушну тохтатдыла.

— Эр болсанг, эртден бла мен келгинчи былайда турурса, — деди огъурсуз адам.

— Эр болсанг, экибизге да боллукъ окъ-топ алып келирсе, — деди хан улу.

Душман сыртдан аугъанлай, хан улу атына минип, душманны ызындан къууду. Бири къолгъа ташайса, бирсиси сыртха чыгып, бири сыртха чыкъса, бирсиси — къолгъа ташая, душманны журтларына жетдиле.

Душман атын илгичге тагъып, юйюне ташайыргъа, хан улу да атын тагъып, терезеге жетди.

Душман юйюне кирип, тешине башлагъанлай, аны къарауашы жетип, кийимин юсюнден алды да:

— Ай, хайырсыз, болгъанынгы элек этдирип къойгъанса да! Бу къадар окъ тийгенде, сен жарлы, ёлмей къалай къалгъанса? — деп, къарауаш сейир этди.

— Ай, мен не да болгъу эдим, ол иги жашны тенг къызымы хата-сындан аллай бир кыйынамагъы эдим ансы,— деди огъурсуз.

Сора ол жаралыны къарауашы тешиндирип, кийизге жатдырды да, аны жараларына бир къолан гюлмендини къысды. Къымыжа къызыны жараларындан окълары тюшдюле да, къарауаш бийчесин отоуна элтип жатдырды. Ол кезиуде хан улу терезе бла юйге тюшдю да, кесини жараларына къарауаш эслемей къойгъан гюлмендини ышыды. Олсагъат аны этинден садакъ окъла чартлап-чартлап тюшдюле, жаралары анадан туума сау болдула. Ол, эрляй, чартлап эшикге чыкъды да, атына минип, шаудан бойнуна кетди.

Эртденликде «огъурсуз киши» тюненеги кийимлерин да кийип, эки локъум бла бир чёмюч айран да алып келди да, хан улуну аллына салды.

— Отунг-огъунг къайда? — деди хан улу.

— Мен,— деди душман,— тенг къызыма эришип, къонакъгъа уллу кёллююк этгенме. Биз ол сен алып баргъан къыз бла тенгле болуп ёсгенбиз. Экибизден ким алгъа эрге барса, ол эринден ёзденлик этерге деп антыбыз бар эди да, ол антын унутуп, манга ёзденлик этмегени ючюн, анга кёлкълалдымы сенден алгъаныма энди сокъуранама. Къайгъырмаз, энди экибиз да бир адамны оноууна тюшдюк. Бюгюнден ары мени малым, ырысхым, кесим да сеники болабыз,— деп, къыз башындан бёркюн алып, сары чачын тёкдю. Алайдан экиси да атланып, къызыны юйюне къайтадыла, анда болгъан малны, ырысхыны, хазнаны да къулу-къарауашы бла бирге алып, жети къарындаш жашагъан жерге жетедиле. Ол жыйын алайгъа келгенинде, алгъын кетген жыйын да ары келип, иебиз не кёп кълалды деп жарсып тура эдиле. Бу жерде да асыры кёп кълалмай, жети къарындашны эгечлерин да алып, жашладан эгечлерине жетерик юлюшню да алгъыннгы ырысхыгъа кьошуп, юч келинни юч ариу жасалгъан арбагъа олтуртуп, аланы ашырыргъа алты жыйын да къурап, жолгъа атландырдыла. Хапчук арбаланы сакълагъан бёлек аскер къулланы ашыкъдырып сюреди. Малланы да сюрюу-сюрюу этип, жылкыны башха, къой сурюулени башха, тууар малланы да башха кьош этип сюредиле. Кьош хапчукну жоргъа тюелеге жюклегендиле. Алай бла юч жол айырылгъаннга жетедиле.

Жаш барып, ол уллу ташны тюбюне къарайды, жюзюкле ючюсю

да салыннган жерлеринде тура эдиле. Ханны кичи жашы нёгерлерин былайда кёояды да, кеси ол «къайтыр-къайтмаз» жолгъа атланады. Бара кетип бир уллу шахаргъа жетеди. Ол мында сурай кетип, къулла сатылгъан базаргъа барады. Анда къолларына, аякъларына да бугъоу салыннган адамланы, малланы сатханча, сата тургъанларын кёреди. Ол сатылгъан жесирлени ичинде, иги ышанлап къарагъанында, ханны ортанчы жашын танийды. Бу къарындашын сатып алады да, ызына ашыгъады.

Экиси да атланышып, юч жол айырылгъан жерге келедиле, нёгерлерин уллу къууандырадыла. Болса да, ханны кичи жашы уллу къарындашын тапмай, юйюне барыргъа уялады.

— Энди,— дейди ол, ортанчы къарындашына жети къарындашны эгечин къатыннга берип,— мен уллу къарындашымдан бир хапар билгинчи, сиз былайдан тепмегиз. Мен а кёп мычымай къайтырма.

«Къайтыр» жол бла жортуп, кичи къарындаш бир элни сабанлары болгъан жерге жетгенинде, бир адам сабан сюре тургъанын кёрюп, къарындашын сураргъа бурулады. Барса, ол сабан сюрген адам, сабан агъашча бир арыкъ кишини жегип, ол да тарталмай, сабанчы да аны аяусуз туюе тургъанын кёреди.

— Иш къолай болсун! — дейди ханны кичи жашы.

— Сау бол! — деп суху жууап берди сабанчы.

— Алан, бу адамны нек туюесе?

— Да муну манга берлиги бар эди. Энди уа берлигини орнуна манга кесин бергенди. Мени уа сабан сюргенден башха ишим жокъду. Атым-ёгюзюм болса эди, сабанны ала бла сюрюр эдим, бу «оу» боллукъ а тартыргъа унамайды, сора туюмей не этейим! — деп жарсыйды сабанчы.

Ханны жашы къарындашын танийды да, сабанчыгъа былай айтады:

— Сен муну манга сат да, кесинге эки ёгюз, не да эки ат ал. Са-нга сабан сюрюрге ол иги боллукъду. Манга уа къул керекди да, бу ол жумушха жарар.

— Бек ахшы,— дейди сабанчы.

Алайда къарындашын сабан агъачдан жибертип, багъасын да тёлеп, ханны гитче жашы уллу къарындашын алып, юч жол айырылгъаннга келди. Сакълап тургъан жыйын уллу къууанч болду, той-оюн да этип, ханны уллу жашына да ол шауданда урушхан кызыны къатыннга берип, жолгъа атланадыла. Ол уллу жыйын дауур-дууур эте келеди. Кеч болуп, бир ышыкъ жерде тохтайдыла. Ханны юч жашы юч чатырда къатынлары бла, къалгъанла да балаганла ишлеп жатадыла.

Ханны эки уллу жашы жатмайдыла. Была бу уллу ырысхыны, малын тегерегине айланнган кибик эте, неле эсе да шыбырдашадыла. Иги къулакъ салып тынгылагъан адам быллай ушакъны эшитирге боллукъ эди: «Энди биз элге къайтсакъ, бизни кичибиз бу къадар ырысхыны, малын да табып, бизни да ол къадар кыйынлыкъдан да къутхаргъа-

нын айтса, адамла бизге не айтырла? Кел, муну не ёлтюрейик, не да кыяулу этип, жолда кыояйык».

Кыарындашла бир тилли болуп, кичи кыарындашны чатырыны эшигине эки жютю чалгыны орнатадыла. Сора жыйын иги жукуга кирген сагъатда: «О, хахай, бизге палах келди!»,— деп, экиси да бир ауудан кычырадыла. Ханны кичи жашы кычырыккыны эшитип, эшикке ашыгып чыгама дегенлей, эки бутун эки чалгы бла кесип юздюрөдиле. Кыарындашла муну устага элтген сылтау бла ташага атып кыайтадыла да, малны-мюлкню да алып кетедиле.

Ханны кичи жашы, бутлары да кетип, ашы-суу да болмай, кёп жарсыйды. Ол сюркеле кетип, кесини чатырына келеди. Былайда кыарындашлары ашыкыгъандан алалмай кетген аш-азык, быстыр — кийим да табады. Ол да алай тургъанлай, бир сокюр адам бу кыошха келип кыалады.

— Энди бизге аллах берди. Экибиз да бирге жашайык,— деди хан улу.

— Ахшы, жашайык. Алай мен сени ненге жарарыкма?

— Сен мени кётюрюрге жарарыкса. Мен а ууга барып, жаныуар ёлтюрюп, экибизге да боллук эт мажарырма.

— Аламатды! — деди сокюр.

Алай бла эки жарлы да бир бирге болуша, бир кесек жашадыла. Бир кюн былайга эки билеги да болмагъан бир садакчы келди.

— Сен да бизге кыошул, чолак,— деди акъсак.

— Кыоша эсегиз а, мен бек ыразыма.

Алай бла, кыошда ючеулен болуп жашай башладыла. Сокюр бла чолак кезиу-кезиу акъсаккы кётюрюп, ол да кийикле марап, жашайдыла. Бирлери акъсаккы кётюрсе, бирси кийик мыллыккы кётюрюп келе, кыошну этден бла териден толтурадыла. Была кеслеринден артык ырысхыны сатып, керекли затларын алып оноу этип, шахарга бардыла. Терилени, этни да сатып, аш-азык, кыош керек, кийим да алдыла. Быланы кыошларында ючеуленнге угъай, алтауланнга да боллук хант бола башлады.

— Аланла,— деди бутсуз,— бизге бир тиширу шапа керек эди. Алай бир адам табылмазмы эди? Не десенг да, быстыр жууарга, аш этерге, кыошда тизгин жыярга тишируча кыайда болур?

— Тюздю,— дедиле аны эки нёгери.

Бутсузну кезиу-кезиу кётюре, была бир элге чабыуул этдиле да, бир тишируну алып кыачдыла. Ол тиширу была жаратхан адам болду. Ол кыошну тизгинин да жыйып, кир-кипчикни да тазалап, ахшы аш да биширип, кыошну кёлюн кётюрдю.

Бу юч эр киши ол тишируну эгечлеринча кёрюп, ол да былага таза эгечлик этип тебиреди. Была энди кыошха кыайгы этмей, ючюсю да ууга кетедиле. Ингирде хазыр отха, ашха-сууга келедиле.

Бир кюн шапа кыыз эски жамай кетип, отну ёчюлтюп кыояды.

Не этерге билмей, жарлы шапа тёгерекке кыарайды. Кыарай келип, узакда бир от жарык кёреді. Салып от жарык чыкыгъан жерге бар-

са, бир эмеген къатын от жагъада урчукъ ийире тура эди. Къыз эмеген къатындан от алыргъа келгенин айтады. Эмеген къатын:

— Отну элек бла элтмесенг, берлик туююлме,— дейди.

Къыз элекни туююне кюл къуюп, аны юсюне мыдыхланы салады.

— Энди жолда кюлню элей бармасанг, отунг ёчюлюп къалыр,— дейди эмеген.

Шапа къыз, эмеген айтханча, кюлню элей барады. Къошха жетип, от да тиргизип, шапа ашха-суугъа къармашады, алай уучула къайтхынчы аш биширалмай кечирек къалады. Уучула, ашны хазыр кёрмей, эгечлерине мудах къарайдыла. Шапа отну ёчюлтгенин къарындашларын-дан жашырады. Эмеген къатын да от бергенин кишиге айтмазын тилеген эди. Эртден бла уучула уугъа кетдиле. Къызгъа ол кюн эмеген къатын келди. Ол жолну кюлню ызы бла тапханды. Эмеген къошха келип, шапа къызны къанын ичип кете тебиреди. Шапа къыз кюнден кюнге азып, ийнеден ётерик бола башлады. Къарындашла не бек сорсала да, нек азгъанын айтыргъа унамады.

Бир кюн уучула къыздан жашырын чолакъны къошда букъдуруп къойдула. Къолсуз эмегенни келгенин, ол жарлы шапаны къанын къалай ичгенин да кёрдю, алай этер мадары болмай, къаны къайнап, не этерин билмей, ингирге кюнден жетди. Ол нёгерлерине кёргенин айтды да, уучула тамбла барысы да эмегенни марларгъа оноулашдыла.

Была уугъа кетген кибик этип, бугъуп, эмегенни келирин сакълайдыла. Кёп да турмай, эмеген къатын жетип келди да, жарлы шапаны эмерге умут этип, къызны ырбынга тыя тургъанлай, уучула тегерегинден аладыла. Бутсуз эмеген къатынны бойнуна бичагъын салгъанлай, эмеген къатын жалынып башлайды:

— Сиз мени жанымы сау къойсагъыз, сизни барыгъызны къыяуларын да сау этерме,— дейди.

Уучула кенгешип, бу къатынны сынаргъа таукел боладыла.

— Биринчиден, шапабызны сау эт,— дейди бутсуз. Эмеген къатын, шапа къызны ичине жутуп, айландырып, тышына чыгъарды. Къыз алгъындан эсе сау болуп чыкъды.

Экинчиге билексизни жутду да, сау этип чыгъарды. Ючюнчюге сокъурну жутуп, сау этип чыгъаргъанды. Уучула къууанч болдула.

Энди бутсузну жутаргъа керекди.

Бутсуз нёгерлерине былай айтып сёлешеди:

Бу мени жутса, артха чыгъарыргъа унамазгъа кюреширикди. Сиз энди хайт деген батырла болдугъуз. Мени эмеген къатын артха чыгъарыргъа унамаса, сиз аны ёлтюрюгюз. Мени уа ол аякъ чыкынайында букъдурлукъду. Сиз аны ичин жарып, мени анда излегиз.

— Ахшы. Сен бизге не аз да ишекли болма. Биз сени ючюн отхасуугъа да арсарсыз секирликбиз, сени биз тапмай къоймазбыз,— деп бир аууздан жууапладыла уучула.

Эмеген бутсузну жутду да, артха чыгъарыргъа бир ненча кере сыгъынды. Чыгъаралмагъанча этип, эмеген уучуну берирге унамады. Уучула экиси да уллу бичакъларын алып, эмеген къатынны юсюне сю-

елдиле да, ол не сыгъынды эсе да, ичине жутхан жашны чыгъаралмады. Уучула, эмеген къатынны уруп, башын тайдырдыла, сора ичин жарып, нёгерлерин излеп башладыла. Не кёп изледиле эсе да, жашны тапмайдыла. Жара келип, эмеген къатынны сол аягъыны чыкынайына жетдиле. Чыкынайны жарып къарасала, ханны кичи жашы анадан туума сау болуп чыкъды. Уучула къучакълашдыла, ийнакълашдыла. Энди ала къошну къоюп, хар ким юйюне-жерине тебиреди.

Къошда хапчукну юч юлюш этдиле. Ханны жашы кесине жетген юлюшюн шапа къызгъа берди.

Къыз бла бир уучуну да бир юйюр этип, бир белгили элде къойдула. Уучуладан бири да кеси таныгъан жерлеге кетди.

Ханны кичи жашы сакъалын да ёсдюрюп, садакъачыча кийинип, атасыны юйюне келди. «Жарлы садакъачыгъа бир садакъа беригиз»,— дегенинде, ханны эки тамата жашы факъыраны арбаздан кыыстар умут этдиле. Факъыра къарт атасына тарыкъды:

— Сени бу эки жашынг манга ол тас болгъан жашынг ючюн бир садакъа берирге унамай, мени арбаздан кыыстайдыла.

Хан садакъачыгъа жаны ауруду:

— Муну элтип ахшы ашатып тойдуругъуз. Аны юсюне-башына да къарагъыз,— деп буйрукъ берди.

Аш юйде муну къатыны шапалыкъ эте тура эди. Ханны кичи жашыны къатыны эрини онг къулагъына тешикчик этген эди. Ол факъырачыгъа аш бере туруп аны къулагъында кеси тешген тапчыкъны эслейди. Факъырагъа кийимле келтиргендиле. Ол къатын эринден къалгъан кийимлени да келтирип, къонакъгъа кийдиреди. Ол кийимле факъыраны юсюне теппе-тенг болгъандыла.

Къатын эрин арсарсыз таныйды. Эри къатынны таныгъанын сезип, аны къулагъына шыбырдайды:

— Сен кесинги таныгъанынги кишиге билдирме. Мен къарындашларымы итликлерин атама ангылатхынчы, сен тынч тур.

Къонакъ ашап-ичип тойгъандан сора, юсюн-башын да тюрлендирип, ханны аллына келеди. Хан жолоучу бла ушакъны башлайды.

— Сен жолоучуса, элле сайын айланаса,— дейди хан,— ким биледи, сен жүрюген жерледе тамата къарындашларын излей айланган адам иш кёргенинг, не да эшитгенинг?..

— Эшитгенме, ханым, эшитгенме. Керек болса, толу хапар айтайым. Алай мени хапарымы сени эки уллу жашынг да, аланы къатынлары да, ол аш юйде шапа къатын да тынгылап тургъанлай айтырыкъма,— деди къонакъ.

Хан юйдегисин саулай уллу отоугъа жыйды. Кеси да тахтагъа олтуруп, кичи жашыны хапарына тынгылайды. Хапарчы кесини сабий заманда этгенлеринден башлап, къарындашларын излерге чыкъгъынчы болгъан ишлеге хан кеси да шагъырей болгъаны себепли, кичи жашын сагъынып тансыкълайды. Хапарчы терен къолда бир бирни ашар ючюн жагъалаша тургъан къарындашлагъа жетгенинде, къарындашла секи-

рип орунларындан ёрге туруп, дыгаласха къалдыла. Хан аланы дыгаласха къалгъанларын эсле, эшикни киритин салдырды.

— Къонакъ хапарын бошагъынчы бир адам жеринден тепмесин!— деп хан буйрукъ берди.

Хапарчы теренден теренге кире баргъаны сайын, ханны бети тюрлене, аны къатыны да жүрегине жабыша тебиредиле. Ханны жашлары уа олтуруп туралмай, ары бла бери тепселейдиле. Жалан да ханны юч келини хапаргъа къулакъ салып тынгылайдыла. Хапар кичи къарындашны бутлары кетген жерге жетгенде, ханны къатыны эси аууп жыгылды. Аны юч келини да чабып, бетине суу сыладыла. Ханны жашлары уа таза амалсыз болуп, юй тюбюнде къарындарындан тутуп төгерек айланадыла.

Жаш хапарын бошап, къарындашларына былай айтды:

— Тюзюю огъу тюзге жетсин, терсни огъу башына тийсин!

Хан кичи жашын къучагъына кысып, къатынча жияды.

— Энди, деди хан, мени кичи жашым адамлыкъ да, кишилик да этгенди. Уллу жашларым а итлик этгендиле. Терени-тюзюю Тейри сюзсюн.

Хан элни жыйды. Болгъан ишни ангылатды да, жашларын да алып, ёзенге чыкъды. Былайда ханны юч жашы да садакъларын кёкге айландырып атдыла. Кичи жашны огъу келип тюз аллына чанчылды. Эки тамата жашны уа окълары келип башларына тийдиле да, ёлтюрдюле.

Ма алай!

«ОКЪУ-СОКЪУ»

Мырзакъулну беш жашы бар эди. Ол, уллу юйюрюн кечиндиралмай, жалчыгъа-жалгъа кирип айлана эди. Абадан жашы бек камсык эди. Ол хоншу сабийле бла туююшуп, Мырзакъулну башын хайран эте эди. «Энди хоншула бла бизни эт бла бичакъ этдинг эсе, сен мени юйюрюмден къора»,— деп, Мырзакъул жашын юйюнден кыстады. Ол жаш элден чыгып, кетип тебиреди. Къалай ары барлыгъын да билмей, кёзю къарагъан жанына жол салып бара тургъан жашны ызындан, кундузча жылтырагъан, тор ажирни аузун тартып тыялмагъан бир омакъ кийинген киши жетеди. Атлыны кийими, аты да бай киши болгъанына толу шагъатлыкъ этедиле.

Атлы жашны эслемегенча этип озаргъа да бир умут этди, алай аллында баргъан жашны нек эсе да жаратып, артха бурулду.

— Эй, жаш улан, къайры жол салгъанса? — деп сорду.

— Башым къарагъан жерге,— деп жууаплады жаш.

— Манга жалчы болурму эдинг?

— Айхай, болурма.

Жолоучула жолда лахор эте элге жетдиле. Бай жашны юйюне элттип сыйлады да жалчылыкъны юсюнден сёз тауусдула.

— Сен,— дейди бай,— беш жылгъа манга жалчы боласа, мени жылкымы кютесе. Ашынг, сууунг, кийиминг мени бойнумда болсун. Беш жылынг тауусулгъанлай, хакынг ючюн тамата кызымы санга къалынсызлай эрге береме. Беш жылны ичинде сен элге келмей чыдасанг, кызымы юсюне уллу берне да кьошарма.

Жаш байны сёзюне ийнанды да, бир тюрлю хакъ излемей, жылкычы кьошха чыкъды. Барса, не айтырса, бир уллу сууну бойнунда жылкы чачылып, терен кырдыкда отлай. Жылкычы да сырт юсюнде бир кьош кибикни ичинде ашы-сууу да доюн болмай, аманны кебинден кечинмек эте тура эди.

Жылкычыла бирер атха да минип, жылкыны тегерегине айланайды. Жылкы отлагъан жер бир да айыпсызды мал тутаргъа. Суу юсюнде, ёрюшю иги. Жалан да суудан ары жанына ётерге жарамайды. «Сууну ары жаны,— дейди жылкыны кютюп тургъан киши,— жилянланы жериди. Къайда да суудан ары мал ётдюрме».

— Ахшы. Бир да, амал табып, суудан ары мал атлатмам,— деди жангы жалчы.

— Кюнден тегереклерине бир айланып жокъласанг, ажирле жылкыны ары-бери жибермейдиле. Ол жаны бла артыкъ уллу жарсууунг боллукъ туююлдю. Алай башха жашау кереклинги артыкъ ала-мат тапмазса. Ким биледи, сени киеу этерик эсе, санга энчи къараргъа да болур,— деп эски жалчы мыйыкъ тюбюнден кюлдю.

Алай бла, эски жылкычы кетип, Мырзакъулну тамата жашы байгъа жылкычы болду. Нелляй бир заман озду эсе да, жылкы къалайды деп сурагъан адам болмады. Ашы-сууу да хазна болмай, жауун, жел тюбюнде байны жылкысын кютюп, жарлы жылкычы башын суугъа атарыкъ болуп жашайды.

Кюнлени биринде жилянланы жерлерин ёртен алды. Ёртен жанып, суу таба келеди, жел да аны ызындан кыстау сюреди. Ол уллу ёртенни аллында бир ачы кычырыкъ келеди. Ол кычырыкъ жылкычыны жүрегин титиретеди, аны чачы бёркюн ёрге кётюрдю. Ол кычырыкъ уллу суугъа жууукъ келеди. Жылкычы да суугъа жууукълаша келип, ёртенни аллында тегерекни кычырыкъгъа алдырып келген къарелдини эследи. Ол узун къара зат эди. Башы жерден бир аршин чакълы кётюрюлюп келеди. Жууугъуракъ келгенинде, ол къарелди—жилян болгъаны ачыкъ кёрюндю. Жилян башын суу таба атды да, сууну ары жанында тургъан атлыны кёрдю.

— Эй, ахшы улан,— деди жилян,— сен мени бу кыйынлыкъдан кьутхарсанг, ёмюрюнг зауукъда ётер!

— Не бла болушайым мен санга?

— Суугъа атынг бла кир да, суу атны къарын тюбюне жетсе, алайда тохта. Сора къамичинги манга узат. Мен къамичини юсю бла сени атынга жетерме да, суудан ётерме. Ёртен а суудан ёталмазлыгъы кимге да белгилиди.

— Ахшы, жилян! Сен айтханча этейим,— деди жылкычы. Ол суугъа кирди да, жилян айтханча этди. Жаш къамичини узатханлай, жи-

лян кѣамичи сапны юсю бла жашны билегине илинди, сора келип, жылкѣычыны бойнуна чулгѣанды, жаш ат бла суудан чыкѣды, жилян а жылкѣычыны бойнуна чулгѣанганлай турады. Жаш кѣоркѣуп, кючсюндю, ахтынды. Олсагѣатдан жилян созулуп, жашны бойнундан жерге сюркелди.

— Аллай бир нек кючсюндюнг, харип, мен сени тансыкѣлап тура эдим ансы, сени бууар акѣылым жокѣ эди: сен керексиз кѣайгѣы этдинг. Мен, сени шуѣхунгма. Сен мени жанумы отдан сакѣлагѣанса, энди уа сени ыразы этерге мени борчумду. Атынга да минип, мени ызымдан арсарсыз кел. Мен сени атама бла анама кѣргюзтюрюкме: ала сени бек ыразы этерле,— деп, жилян жолну энишге айланды. Жилян аллында, жылкѣычы да ызындан бара, бир кѣаяла ичине жетедиле. Жол сент-ментле ичи бла киришлеге ѣрлейди. Жылкѣычы жолну аманлыгѣындан, атындан тюшюп, аны башындан тарта барады. Жилян да сюйреле-сюйреле кѣая ыраннга киреди. Ат андан ары баралмайды да, жылкѣычы атын алайда тагѣып кѣояды. Кеси уа жилянны ызындан ыран бла барады. Жилян жылкѣычыны бир терен дорбуннга элтеди. Дорбунда бек тап жарашдырылгѣан отоула жылкѣычыны сейирге кѣалдырадыла. Уллу отоуда бир акѣсакѣал келбетли киши намаз эте тура эди. Андан арлакѣда уллу ожакѣны тюбюнде, от жагѣада сынжыргѣа асылып тургѣан чоюнну тюбюнден жарыкѣ отчукѣ жана, от жагѣада да бир толу кѣатын олтуруп, кѣолу бла бир кѣауракѣ кѣапталгѣа дигиня буруп, тухтуй тиге тура эди. Аны чох этилген чикилясыны тюбюнден акѣ чачыны бурма кѣыйырлары кѣарап, бетине тап жараша эдиле. Ол кѣатынны бетинден жылкѣычы жашха ана жылыуу урду. Алай ол огѣурлу кѣатын жылкѣычы жашны кѣргенлей, жилян кѣабына кире башлады.

Ол кезиуде жилян анасына былай айтып сюелди:

— Анам, бу жаш сени жангыз кѣызынгы ѣртенден-ѣлетден сакѣлагѣанды, сен андан бир да букѣма. Ол бизни сыйлы кѣонагѣыбызды.

Ол сѣзлени эшитгенлей, жилянны анасы жиляп, кѣабын да бир жанына быргѣап, жылкѣычы жашха жарыкѣ тюбеди. Ол жаш бла саламлашып, аны чакѣырып, тѣрге олтуртду. Намаз эте тургѣан акѣсакѣал, намазын бошап, жылкѣычы бла жарыкѣ тюбеди.

Кѣп да бармай, ич отоудан узун жыйрыкѣ да кийип, бир ариу кѣыз чыкѣды да, кѣонакѣгѣа хант кѣанганы жасап башлады. Ол кѣызны узун кѣара кирпичлери дугѣум кѣара кѣзлерин жашыра эдиле.

Болса да, ол кѣыз жылкѣычыгѣа кѣарагѣан кезиуюнде, аны кѣзлеринде элия жарыгѣы эслене эди. Жылкѣычы уа: «Ол мени бойнума чулгѣанган жилян бу болгѣанын билсем эди, аллай бир ахтынмаз эдим»,— деп сагѣыш эте эди.

Жилян кѣыз хант кѣанганы ахшы ашла бла жасап, акѣсакѣалны бла жылкѣычыны аллына салды. Акѣсакѣал уста ишленген агѣач тапчаннга олтурду, кѣонакѣ жаш а ючаякѣ шинтикге олтуруп, кесин теп-

сиге жарашдырды. Азыкъ бек уста жарашдырылгъан, татымлы, эм бек таза этилген хантладан къуралгъан эди. Ол къыз азыкъ этерге айтхылыкъ уста кёре эдим. Ол азыкъ экеуге угъай, сау жыйыннга окъуна болур эди, алай, хант къанганы юсюнде хазна зат къалмай тауусулгъандан сора, акъсакъал дууа тутду да, сакъалын сылап бошагъандан сора, аны аллындан тепсини кетердиле. Акъсакъал бла жылкычы кёп сёлешдиле. Кюн тюшден оза башлагъанда, жаш кетерге ашыкыгъанын билдирди.

Сыйлы къонакыны ашыра туруп, жилян кызыны анасы, кызын кыутхаргъаны ючюн саугъагъа жылкычыгъа «окъу-сокъу» деген минчакыны берди.

Къартла жашны ашыра дорбундан ары бармадыла, кыыз а жашны атына жетдиргинчи ашырды. Жылкычы атына минип кете тебирегенинде, кыыз жашха былай айтды:

— Сен мени бир эсинге тюшюрген кезиуюнг болса, «окъу-сокъугъа» муратынгы айтырса. Сени излегенинги «окъу-сокъу» хар заманда тапдырлыкъды. Келе-келе тур. Бизни юйюбюз энди сени да юйюнгдю,— деп, жилян кыыз ызына айланып кетди.

Жылкычы жаш кыошуна келгенинде, кыошда бир адамны жүреги жагъылыр ышыкъ кёрмеди. Тизгин деген мында кыайдан боллукъ эди. Кыошда олтуралмай, жылкычы сыртха чыгып, жылкылагъа къарады. Жылкыла сыртха-кыолгъа да чачылып, хау-хуу болуп тура эдиле. Ол халны кёргенде, жылкычы бек жарсыды.

— Энди уа, мен бу бош къаллыкъ жылкыны бирге къалай тийишдирейим? — деп сагъышланды.

Сора «окъу-соку» эсине тюшюп, хуржунундан минчакыны чыгъарды да:

— «Окъу-сокъу», жылкыны бирге жый! — дегенлей, жылкы жокку болуп къалды. Жылкычы «окъу-сокъуну» кючюн кёп кере сынап кёрдю да, энди жылкыгъа кыайгы жокъду, мен энди кесими баш кыайгымы кёрсем игиди деп, элни туурасындан къарады. Кыараса, байны арбазында уллу тойну кёрдю. Элден келген адамлагъа жолугъуп: «Аланла, ол бизни байыбызны арбазында уллу той не затды?» — деп соргъанында, келгенле былай жууап бердиле:

— Да, харип, сен байгъа киеу болама деп жылкы кютгенликге, бай уллу кызын эрге береди. Ма ол уллу той да аны ючюн этиледи,— дедиле жолоучула.

«Да алай эсе, бир кёрюшейик ким хорларыгъын»,— деп, жылкычы элге атланды. Энди ол жылкыгъа арталлы да кыайгы этмейди. Атла чачылсала, «окъу-сокъу» жыяллыкъды. Бай а мени алдап, жылкы кютдюраллыкъ эсе, бек сау болсун деген сагъышла бла жаш элге кирди. Жалчы байны арбазына баргъанында, уллу арбаз адамдан толу. Жашла гюрен туруп, кыызла да юй кыабыргъасына тыянып, кыобузчу да асыры жан салып сокыгъандан, терлегенлери бетин жуууп барадыла. Эки шапа кыыз да бирер жан жаулукъ бла кыобузчуну бетин сыйпайдыла. Арбазны ортасында жаш бла кыыз кыолларын кенгнге жай-

ып, этеклери да жел эте, сюзюлюп тепсейдиле. Къарс да тегерекни зынгырдатады.

Жылкычы арбазгъа кире келгенлей: «Окъу-сокъу» сен къуруш-дур!»— деген буйрукъну береди. Олсагъатдан къобузчудан башлап, тепсегенле, къарс ургъанлагъа дери барысы да къурушуп къаладыла. Аладан бири да жеринден тебалмайды. Къоллары окъуна бир бирге жабышхандыла. Барындан да сейирлик: ол тепсей тургъанла жерге, чюй бла ургъанча, бегитилгендиле. Хар ким, кесин унутуп, ол эки тепсеген жаш адамлагъа кюледи. Олсагъатда жалчы байны кеси жараууна аякъ жолгъа озгъанын эслеп, аны олтургъан жеринде жабышдырады. Жалчы тахтаны аллы бла озгъан кибик этип, кесин байгъа кёргюзтеди.

— Ой, жалчы, сен жылкыны къоюп не айланаса? — деп сорады ол.

— Азыгъым тауусулгъанды да, бир унчукъ алыргъа келген эдим,— деп жууаплайды жаш.

— Алай эсе, хата жокъду. Азыкъны къаллай бир суйсенг да берирме. Барчы, маржа, мени бийчеми бери бир чакъыр, бусагъатда ол манга бир бек керекди,— деди бай.

— Бусагъат, жюйюсхан,— деп, жалчы чабып кетди.

Ол барып, байны къатынын чакъырып келди.

— Къатын, мен былайдан къобалмай къалгъанма, сен бир болушсанг эди,— деди бай.

Къатын эрини къолундан тутханлай, «окъу-сокъу» экисин да бирге жабышдырды. Къатын не кюрешсе да, эрин не аз да жеринден тепди-ралмады. Ол угъай эсе, кеси да эрине жабышып тохтады.

— Жалчы, чап маржа, бизге кызыларыбызны чакъыр, ансы иш осалды,— деди бай.

Жалчы, чабып барып, байны эки кызын чакъырып келди. Ала да аналарыны къолуна жабышдыла.

Ишни болмазын кёрюп, бай жалчысына эфендини чакъырыргъа буйрукъ берди.

Жалчы эфендини чакъырыргъа кетди. Эфенди байны чакъыргъанына бек къууанды. Олсагъатдан эфенди суйюндю, кийинди, омакъ болду. Жолда быланы сакъ жауун жетди. Жалчы эфендиге:

— Эй эфенди, бу омакъ кийимлени жибитип халек этесе, андан эсе, теш да, юслерине олтур,— деди.

Эфенди жалчы айтханча этди. Эфенди жауун тохтагъанлай, кийимлерин имбашына салып, суу бойнуна тебиреди. Жалчы «окъу-сокъугъа: «Жабышдыр!»— деп буйрукъ берди. Эфендини кийимлери имбашына жабышдыла. Ол суу бойнунда аякъларын жуууп, кийинирге умут этген эди, алай ол кийимлерин алалмайды. «Жалчы, манга не эсе да бир палах болду, мен кийимлерими имбашымдан алалмайма. Энди бу халим бла мен байны аллына баралмам»,— дейди эфенди.

— Угъай, мен байны аллына не айтып барлыкъма? Сени элтмей барсам, ол мени ташдан кёчюрюр. Келмей бир амалынг жокъду,— деп тохтады жалчы.

Не этерик эди эфенди, не бек аякъ тиреди эсе да, байны аллына бармай амал тапмады.

Эфенди келсе, байдан эсе ол амалсыз болгъанын бай кѳреди.

— Эй, эфенди! Санга уа не палах болгъанды? Бу этип келиуюнг неди? — деп бай тамашагъа къалады. — Энди уа не этейик? Бизге ким болушсун?

Эфенди бир къуртханы юйретеди.

— Ол келсе эди, бизге бир мадар этер эди. Андан башха адам бизге хазна болушалмаз, — дейди эфенди.

— Бар, маржа жалчы, ол къуртханы да бир келтир, бир мадар болмай эсе, биз къырылабыз, — дейди бай.

— Бусагъатдан къуртханы алып жетейим, — деди жалчы.

Ол барып, къуртханы алып келеди, алай, къуртха быладан да амалсыз болуп келеди.

— Санга уа, къуртха, не болгъанды?

— Бир да билмейме не болгъанын. Сизге не болгъан эсе, манга да ол болгъан болур.

— Бизни былай амалсызгъа къойгъан ким эсе да, бир дерти болгъан адамды, — дегенни айтады къуртха.

— Бизге кимни дерти боллукъ эди, бу аллахны кесинден келген къыйынлыкъды ансы, — дегенни айтады эфенди.

— Эй, киши, сенден бир терслик иш а чыкыгъан болурму? — деп сорады байны къатыны.

— Менден не терслик чыгъарыкъ эди? Мен, адетде болгъаныча, той этип, айыпсыз къыз ёсдюрюп, эрге береме. Аны ючюн кимни юйюне ант тюшгенди? — дейди бай.

— Ол жалчыгъа къайсы къызынгы берирге айтхан эдинг? — деп сорады байны къатыны.

— Уллу къызы, — деп жууаплайды бай.

— Да сора, энди ол къызы башха адамгъа нек бересе? — деди эфенди.

— Жалчыгъа къызын ким береди? Мен аны алдап ишлетеме. Ол аны ючюн ёпкелерик туююлдю, — деди бай.

— Мен ангылагъаннга кѳре, бизни бу палахха къойгъан ол сизни жалчыгъыз болур деригим келеди. Ол хар затха да сансызча къараса да, хар бир ишни терен ойлап этеди, — деди къуртха.

— Къуртха, баям, тюз окъуна айта болур ансы, бу къадар адам бу къыйынлыкъда тургъанда, сени жалчынг эркин айланады. Анда бир хыйла болмаса, ол алай эркин къалай жүрюрюк эди? — деди эфенди.

Жалчы бу даулашланы эшитип, кесин жукъ сезмегенча этип, байны аллына сюеледи.

— Жалчы, бу ишле сени хатангдан иш болурламы? — деп сорду бай.

— Къайдан боллукъ эдиле ол ишле мени хатамдан? Мени аллай иш этерге къолумдан келсе, кесими санга алдатып, сени жылкынгы хакъсызлай кютерми эдим?

— Ол тюздү. Бу хайуан кирик бир адамды. Ол тюрлю хыйлаланы, кертиси бла да, ол кьайдан билликти? — деди бай.

— Мени ием — бай! — деди жалчы. — Сен тюз айтаса, мен хайуан кирик болмасам, сени жылкынгы хаксыз кютюп да айланмаз эдим. Алай энди ким хайуан, ким адам эсе да кьорюшейик.

Ол сьзлени айтып, жалчы кетип тебирейди. Бай терслигин сезип, жалчыгьа жалына башлайды. Алай, жалчы тынгыларгьа да унамай, жолуна атланады.

Жалчы байны ырысхысындан кьезю кьарагьан затланы да алып, юйюне кетеди.

Жылкыдан да жалчы юлюшюн алды. Артда кеси кьош кьурап, жашап башлады. Бир ингирде бу жаш мал жыйып бошап, кьошуна келгенинде, мулжар агьачха олтуруп тургьан бир жаш адамы эслейди.

— Ай, ахшы улан, мени кьошума сен кьайдан чыкьдынг?

— Да мени санга жумушха жибергендиле да, андан келгенме.

— Ол да хайыр, ахшы жаным. Айт жумушунгу.

— Ол санга «окьу-сокьуну» берген эки огьурлу кьарт былай бир кьорюнюп кетсин, — деп излейдиле сени.

— Да энди кеч болгьанды. Малымда да кесимден сора киши жокьду. Сора кьалай этейик?

— Ол хаталы туююлду. Сени малынг сен болмагьанлыкьгьа жарсымазлыкьгын сен кесинг да ахшы билесе. «Окьу-сокьу» барда, сени бир туююнг сытыллыкь туююлду. Кеч а бизге чырмау болмайды. Ма ол тагьылып тургьан атны кьордюнгмю? Ол бизни кьезню кьысып ачхынчы ары да, бери да жетдираллыкьды. Хайда атлан! Бизни сакьлап турадыла.

Акь атха экиси да минип, кьарап-кьарагьынчы жиянла жашагьан дорбунну аллына жетдиле. Атха мингенде, жумушчу жаш жалчыгьа: «Кьезлеринги кьыс», — деген эди. Дорбун аллына жетгенлей а: «Кьезлеринги ач», — деди. Жылкычы кьезлерин ачханлай окьуна дорбунну таныды. Кьонакь дорбуннга киргенлей, кьарт киши бла кьарт кьатын ёрге кьобуп, кьонакь бла жарыкь саламлашдыла, кьызлары уа жашдан ал бугьартып, ич отоугьа ташайды. Кьартла кьонакьны сыйлы жерге олтуртуп, хайыр-хапар сордула. Чалбаш тууушлу кьарт кьатын кьонакьдан бир кесек кьлю кьалып тургьанын да айтды.

— Биз сени жангыз кьызыбыздан бек сюйген эдик, сен а не эсе да бизни атып кьойгьанса, — деди ол огьурлу ана.

— Мен жангыз адamma, мени малыма кьарар адамым болмагьаны себепли, мен ары-бери кетер заман табалмайма.

— Кьонакь, сени «окьу-сокьунг» бир адам угьай, он адам этгенден да кьеп этерикди: сен жангыз нек боласа? — деп, акьсакьал да сьзге кьошулду.

— Ол затла бары да тюздюле, тамата, алай мени чырмагьан жумушла болуп, аллымы ала тыйгьандыла. Энди сизни кьлюгюзге бир да тиймем.

— Энди бизге сагьыракь бола турмасанг, кьарт болгьанбыз. Сен-

ден бла жангыз кызыбыздан башха бизни тыяныр адамыбыз жокъду,— деди акъсакъал.

Ушакъ бошалгъынчы азыкъ да хазыр болду. Ауузланып бошагъанлай, жылкычыны дорбунну ич отоуна чакъырдыла. Отоу бир тап жарашдырылгъан, адамны жүреги жаратхан ышыкъ жер эди. Жылкычы отоугъа киргенинде, жилян къаплы кыыз, кюн тийгенча жарыкъ тюбеди. Ол жашны аллына келип, къолун берди.

— Мен мурат этгенча болмай,— деди кыыз,— сен а бек эсирик жаш кёре эдим да.

— Мени аллай бир эсириклигими къайдан кёрдюнг? — деди жаш.

— Мараучу жаралы этген кийигини ызындан къарайды, сен а жаралы этген кийигинги бек аз жокълайса.

— Мен не кийикни жаралы этгенме?

— Мен санга кийик туююлмеми?

— Кийик окъуна болсанг да, мен сени жаралы этмегенме.

— Сен салгъан жарамы сау да сен эталлыкъса. Ол жара мени жүрегимди. Эсингдемиди ол ёртенден къутхаргъан кюнюнде сен къутхаргъан жилянны бойнунга чулгъаннганы? Ма ол сагъатда окъуна бир жүрекге жара тюше башлагъан эди.

— Аллай жараны аты неди?

— Аны аты суюмекликди.

Кыыз бла жаш алай лахор эте кечени эки тенг этдиле. Ахырында экиси да отоудан чыгып, къартлагъа келдиле да, юйюр къуаргъа оноу этгенлерин билдирдиле.

Акъ сакъаллы къарт кеси неках этди да, кызыны атасы бла анасы жангы юйдегилилени алгъышладыла.

Танг атаргъа биягъы ат бла жылкычыны къошуна жетдирдиле. Ол халда жылкычы ингирде дорбуннга, эртден бла къошха жетип, бир бёлек заман ётдю.

Жылкычыны къатыны кюнлени биринде былай сорады:

— Алан, сени атанг, ананг жокъмуду?

— Бар эдиле.

— Энди уа алагъа не болгъанды?

— Мен аладан эртде айырылгъанма. Бек кёпден бери хапар алмагъанма.

— Атаны, ананы алай атып къояргъа жарамайды. Бюгюнден оздурмай, ол сени жүрютген жашны да биргенге алып, ол биягъы акъ ат бла барып, аланы хапарларын билип кел,— деп, къатыны эрине юйретди.

Жаш къатыны айтханча этди да, Мырзакъулну юйюне келди. Мырзакъул да къарт, къарыусуз болуп, анасы да эки кёзюнден ийнеге халы суууралмай, амалсызлыкъда жашай эдиле. Кызылары, жашлары да Мырзакъулгъа этген хайырлары болгъан угъай, кеси башларын да кючден кечиндире эдиле.

Ол халны кёргенде жылкычыны жүреги да сынды, атасына, анасына да жаны ауруду. Атасыны этген къатылыгъын да кечди. Юйге къайтып, къатынына кёргенин айтды.

— Алай болургъа жарарыкъ туююлдю,— деди жилин къаплы келин.

— Да не этейик?

— «Окъу-сокъуну» бери бер.

— «Окъу-сокъу», сен бизге бир уллу ариу къалала ишле. Ишлер жеринг а ма ол ариу ёзен болсун,— деп, бир уллу сууну бойнунда жашил ёзенни кёргюзтдю.

Ол тишируу сёзюн айтып бошагъынчы, тоханала битип, хазыр болдула. Ол тоханаланы ичлери дарий-къанауат жабыуладан, айтхылыкъ кийизледен, кюйюзледен жасалдыла.

Эри бла къатыны ол журтланы ариулукъларына, сейирликлерине къууанып бошаймаидыла. Сора эки къауум къартларын да ол тохана-лагъа кёчюретиле.

Сыйынмагъан маллары, саны-эсеби болмагъан ырысхылары бла къартларын да ажымсыз тутуп, кеслерине да тогъуз тулпар жаш тууп, аланы да ёсдюрюп, ма алай жашап къалдыла.

КЮЛТЫПЫС

Туугъанны къатыны ёлюп, кеси уа юч жашы бла къалгъан эди. Эки абаданы къалай эсе да бир гуларакъ затла эдиле. Гитчеси да асыры тынчдан, эки аягъын кюлден чыгъарыр амалы жокъ эди. Аны себепли, аны атына Кюлтыпыс атап къойгъан эдиле. Ол бир да къуруса да, юйюн сакълай эди, ууакъ жумушчукъланы да этерге кюреше айлана эди. Ол эки абадан а, эл тюбюнде хауле айланнгандан башха, бир жукъгъа жарамай эдиле. Ала, хауле итле кибик, эл тюбюнде къау-къалакъ этип, ач болсала уа, юйге къайта эдиле. Аш хазыр болмай келсе-ле, жарлы Кюлтыпысны ууата эдиле. Туугъан а, харип, юйню сакълап туруп заман тапмай эди. Ол мал кюте, сабан сюре айлана эди. Бир бирде уа къайры эсе да кетип, келмей кёп туруучу эди. Келсе уа, не айтырса, аудуруп-жаудуруп келе эди. Келтирген ырысхыны кишиге кёр-гюзтюрге сюймеучю эди. Жалан Кюлтыпыс биле эди ол затланы асы-рагъан жерлерин. Эки абадан жаш юйюн а дуния башы тюбюне болуп окъуна къалсын. Туугъанны эки жашы бармагъан ол элде той бол-магъанды. Ала юйге кече ортадан алгъа хазна келмегендиле. Бир бир-де уа, танг ата келгенлери да болгъанды. Хауле айланнган жашла Кюлтыпысны этген ашына да иги бюсюремей эдиле. «Сен билген — как бла биямукъ. Бир мажал аш этип да бир ашатсанг а»,— деп, жарлы Кюлтыпысны тырмандан ёре отха олтуртмай эдиле. Аш этип, къарын-дашларын сакълай, эки аягъын да кюлге сугъуп олтуруп, кече ортагъа дери турса да, уллу къарындашлары мынга бир ариу сёз айтмаз эди-ле: «Эй, сен аман Кюлтыпыс, былай аман аш нек этгенсе? — деп къакъ-ды-сокъду этер эдиле.

Кюнлени бир кюнюнде быланы аталары ёле башлайды. Бу жашларын жыйып, осуят этеди. «Жашла,— дейди Туугъан,— энди мен ёлме. Мен ёлсем, ючюгюз юч кечени мени къабырымы сакъламай къоймагъыз». Жашла аталарына бек сёз береди, бирер кечени аны къабырын сакълап чыгъаргъа эринмезлерин айтадыла.

Аталары ёледи, кечеле да оза башлайдыла. Туугъанны эки абадан жашы уа, той-оюнда айланган болмаса, аталарыны осуятын толтурур умутлары арталлы да жокъду.

Кичилери бир кюн эки таматасына былай айтады: «Къарындашларым, атабызны осуятын нек унутхансыз? Мен биринчи кечени сакълагъанма, энди сизни кезиуюгюздю. Барыгъыз сиз да, бирер кече сакълагъыз». Жашла къулакъларына да алмайдыла. Аталарыны осуятын толтурурну орнуна, кечеле бла тойлада айланып, ач болуп къайтсала уа, биягъы Кюлтыпысны уруп, туююп жилятадыла.

— Ой, юйюнге ант жетерик, бу кюлге кирип турмай, сен да элге бир къошулсанг а, кёзюнгю ачып адамлагъа бир къарасанг а,— деген болмаса, Кюлтыпысха тюз жууап бермейдиде.

Энди къарындашларындан хайыр чыкъмазлыгъын кёрюп, Кюлтыпыс юч кечени да кеси сакъларгъа таукел болду. Ингир къарангы болгъанлай, Кюлтыпыс юйде атасыны эски къауалын да жерлеп, кеси да иги жылы кийинип, къабырлагъа барды. Атасыны къабырыны жанында эски къабыр бар эди. Ол бир кесек ичине да оюлгъаны себепли, анда кишиге да кёрюнмей олтурургъа боллукъ эди. Кюлтыпыс да алайны сайлап, кесин жарашдырды.

Муну жукъусу да келе, дагъыда аяза тургъанлай, кёк кыбыла жанындан къарала башлады. Ай чыкъмагъаны себепли, кече алайсыз да къарангы эди. Энди уа андан да къарангы бола тебирегенинде, Кюлтыпыс сагъайды. Ол ушкокну кьолуна алып, аны огъары аягъына бармагъын илиндирди.

Бир заманда кёк къаппа-къарангы болуп, кёзню кёзге урсанг кёрмезча болады. Кёп бармай, бир огъурсуз къара аслы, юсюнде жамычысындан башлап, битеу кийимлери да къап-къара болгъан бир адам, келип, къабырны къатында тюшеди. Ол атын да арлакъда къантарып, тишлерин кыжылдатып, аман айталгъанын да аямай, кесин Туугъанны къабырына атады.

— Сен бизни сау заманында ашагъан эсенг, мен сени ёлюгюнгю бусагъат кюйдюрюп, урходук этейим,— дейди.

— Да, сени кибик итлеге, биз атабызны къалай кюйдюртюрбюз? Ичингде жанынг бар эсе, алгъа бир атлачы! — деп, Кюлтыпыс къауалны огъары аягъын басады. Къауал атылып, тегерекни ачы тауушдан алдырады. Эки окъ да бирден тийген къара киши къаннга боялып тегерейди. Кюлтыпыс ёлюкню къабырлада басдырады, кийимин, атын да юйюне элтп, ат орунда букъдурады. Сора барып жатады да кълкыйды. Олсагъат муну къарындашлары тойдан ач болуп къайтадыла. «Бизге какдан нек къоймагъанса?» — деп аяусуз туюдиде.

Экинчи кече да Кюлтыпыс атасыны къабырын сакъларгъа кетеди,

къарындашлары уа, биягъы тойлагъа жайыладыла. Кюлтыпыс къауалны да жерлеп, ол тюнене кече олтургъан жерчигине чөгелеп, кесин жарашдырып тохтагъанлай, кюн чыкъгъан жанындан кёк суу бетли хал алып, тегерекни да кеси бояулу этеди. Бир аздан а, жел этип, бир суу бетли атха минген, кийими, саууту-сабасы да аты бетли бир адам, болгъан аманны къуюп: «Сен бизни сау заманында да къоймаучу эдинг, энди ёлгенинде да къарындашымы ёлтюрюп тура ушайса, сени мен бусагъат урходук этейим»,— деп чабады. Олсагъатдан, къауалны эки быргъысындан да окълары бирча атылып, суу бетли атлыны жерге къаплайдыла. Кюлтыпыс ёлюкню жер тюбуне кёмеди. Аны атын, сауутун-сабасын, кийимин да алып, юйге келеди. Атны, кийимни да ат орунда букъдурады. Кеси уа барып, биягъы от жагъада, эки аягъын да кюлге басдырып олтурады.

Къарындашлары тойдан ач болуп къайтадыла.

— Кюлтыпыс, ашаргъа не барды? — деп сорадыла.

— Тюшден къалгъан билямукъ.

— Башха зат жокъмуду?

— Угъай.

Ай, алайлай, ол эки къарындаш, жарлы Кюлтыпысны тюпге басып согъа киредиле. Ол да, жарлы, жиляй кетип, тешегине тёнгереп жукълайды.

Ючюнчю кече, Кюлтыпыс, биягъы къауалын да жерлеп, кесин да бегитип, къабырлагъа барады. Кёз байланып, тегерек къарангыгъа тумаланганды. Кюлтыпыс ол алгъын сайлагъан жерин кючден табып, алгъынча чөгелеп, тегерегине сагъаяды. Бир жерде бир «шыгъырт» эшитилмейди. Кюлтыпыс сагъыш эте келип, къалкъып къалады. Бир заманда муну бир огъурсуз жел, къанжал тауушла уятадыла. Кюлтыпыс сескенип ёрге къобады. Кюн батхан жанындан къызарып, тегерекге ёртен тюшген сыфатлы бир учуп келген кёрюнеди, жууукъ келсе, ол а бир тор атлы. Аны кийими, саууту да тюз ол аты бетли. Учуп келип, Туугъанны къабырыны къатында тюшдю.

— Ай, итден туугъан, ит, сен бизни терибизни союп, къаныбызны ичип жашадың. Энди ёлгенинден сора да бизни жашаргъа къоймай, эки къарындашымы ёлтюрюп, къутулуп кетергеми умут этесе? Мен сени кёлюнгю-кёмюрюнгю кёкге сууурайым. Сени жер башында урходугунгу да къоймам,— деп, тор атлы ёлю мыллыгын Туугъанны къабырына атды.

Ол кезиуде, Кюлтыпыс жерленип тургъан къауалны угъары аягъындан бармагъы бла басды да, къауалны эки быргъысы тенг от къусдула. Эки окъ бирден тийгенде, тор атлы къырылып тюшдю. Ол бир кесек тыпырдай кетди, болса да, кёп бармай жан алды.

Кюлтыпыс муну да эки къарындашына къошду. Атын, сауутун, кийимин элитип барып, биягъы ат орунда асырады.

Кече ортадан озгъандан сора, Кюлтыпысны эки къарындашы ач болуп келдиле да, аш тапмай, жарлы Кюлтыпысны тюйдюле. Сора аны къобарып, от этдирдиле, кеслери уа билямукъ къайнатып ичдиле. Бир

кесек ёз басхандан сора Кюлтыпысны уллу къарындашларындан бири былай сорду: «Ой, жарлы Кюлтыпыс, къуру бу кюлге кирип турмай, сен да элге бир къошулсанг а?»

— Къайры къошулайым мен? Сиз юйде турмайсыз. Барыбыз да кетсек, бизни юйюбюзге ким къарар? — деди Кюлтыпыс.

— Къарап, юйню несине къарарыкъса? Бизни юйге къутургъан ийнек кирсе, мюйюзюне илинир зат жокъду. Бизни юйге уа уручула кирмеге эдиле. «Юш» дерге тауугъу болмагъан юйде ким да не этерикди?

— Къой, къарындашым, къой, Кюлтыпыс оюннга къатышып, ханны къызын алып депми кюрешесе, — деди къарындашладан бири.

— Ким биледи, алып окъуна къояр, — деди экинчиси. Ала хиликгя этип кюлдюле.

— Тамбла, — деди къарындашладан бири, — хан тамата къызын эрге береди. Элли жашла жыйылып, илишан атадыла. Илишан атыл ким озса, хан къызын анга берликди.

— Кел сен да, Кюлтыпыс, ол оюннга бир къошул, ким биледи, кимни аягъы бегирек кюл жугъу болса, хан къызын анга берирге да болур, — деди Кюлтыпысны къарындашларындан бири.

Къарындашла билямукъдан тоюп, Кюлтыпысны да масхарай, самаркъалай жатдыла да жукъладыла. Кюлтыпыс а атлагъа аш салып, суу ичирип, аланы сылап-сыйпап тангнга чыкъды.

Танг атханлай, эки абадан къарындаш тойгъа кетдиле, Кюлтыпыс а ол кийимлени къан тамгъаларын кетерип, окъ тешиклерин жамап, юсюне тенг этди. Ашап-ичип, ахшы кийинип, сауут-сабасын да тагъып, къара ажир бла Кюлтыпыс ханны арбазына келгенинде, элни сайлама жашы къалмай, илишан атаргъа кюреше тура эдиле. Ала бир бийик къурукъну башына ийне салып, аны тюз кёзюнден ким урса, хан анга къызын берликди деп, андан кюрешедиле. Алай, илишанны уралгъан а бир киши жокъ эди.

Кюлтыпысны кенгден кёргенлей окъуна, халкъ жол къойду. Хан Кюлтыпысны аллына кеси келди. Ол былай айтды:

— Эй, ахшы улан, бюгюн мен къызымы илишан атып озгъан жашха берирге айтханма. Сен да ол оюннга къошулсанг, бек ыразы этериксе.

— Да мен артыкъ уста мараучу да туююлме, алай, хан кеси тилегенден сора, кесими бир сынамай къоймам, — деп, Кюлтыпыс ушкогун жерледи.

— Мен атдан тюше да турмам, — деп, Кюлтыпыс бир аягъын ёзеннгиден чыгъармай, бирси аягъын а жерге жетдирип, ушкогун иер къашха тыяндырып атды да, ийнени тюз кёзюнден урду.

— Ма ханнга киеу чыкъды, — деген тауушла чыкъдыла. Хан Кюлтыпысны кюлун тутуп: «Тамата къызымы сермединг, ахшы улан. Энди юйге кел. Суусап иче кет», — деп бек жарыкъ болду.

— Сау бол, хурметли хан. Керекли кюн юйге да кирирбиз, суусап да ичербиз. Бюгюн а бир ашыгъышлы жумуш бла барама да, кёрюшгюнчю, сау къалыгъыз! — деп, Кюлтыпыс саламлашып кетди.

Кюлтыпысны эки къарындашы уа ауузларын ачып, ол жигит жаш-ха сейирсинип тура эдиле. Кеслери да кенгден къарагъан болмаса, ол жашны къатына келирге къоркъуп, адамла артына бугъуп къарай эдиле.

— Хайда, сау тюбешейик! — деп, Кюлтыпыс халкъ бла саламлашып, керекли кюн табылырбыз деп, атланып кетди.

Жыйылгъанла сукъланып, сейирсинип, Кюлтыпысны ызындан къарап къалдыла.

Ингирде, эки къарындаш, ачдан къарынлары къан тырнай келдиле да, биягъы Кюлтыпысха къадалдыла: «Кюлге кир да тур. Ёнге уа, ол бюгюнню жашча, ханны кызын алыр эдинг. Бир да къуруса да, бир аш хазыр этип турсанг а бизге».

— Эрикген да бир этмеймисе бу кюлге кирип тургъандан, ол той болгъан жерге да бир барсанг а,— деген тырман бла жарлы Кюлтыпысны этин ашадыла.

— Сиз барсагъыз болмаймыды? Манга анда не барды? — деген болмаса, Кюлтыпыс бир да сёз айтмады.

— Энди,— деди уллу къарындашладан бири,— тамбла хан ортанчы кызын эрге берликди. Анда эришиуле бюгюнден эсе да сейирлик боллукъдула.

— Кел, бу аман жашны да ары бир элтейик. Бу да дуняда сейир затладан бирин бир кёрсюн,— дегенни экинчиси айтды.

— Къоюгъуз, мени, къоюгъуз. Мен сизнича атаны, ананы да унутуп, ыйыкъ жетгинчи тойлагъа жүрюрге бош туюлме,— деди Кюлтыпыс.

— Да, сора кюлге кир да тур, аны ючюн сени атанг жаннетге барыр,— деди тойчу жашладан бири.

Эртден бла эки къарындаш да, юслерин-башларын сымарлап, тойгъа кетдиле. Кюлтыпыс а, биягъыча, эки аягъын кюлге салып, тыпыр ташха олтургъанлай къалды.

Къарындашла да арбаздан ташайдыла. Кюлтыпыс да ат орунга кетди. Ол анда атлагъа къарай, сауутну, кийимни жарашдыра тургъунчу кюн орта болду. Кюлтыпыс ашап, ичип, омакъ кийинип, суу бетли ажирни жерлеп жолгъа чыкъды.

Бу атлыны кёргенде, халкъ сейирсинип къарады. Атлыгъа жол къойдула. Хан кеси тахтадан тюшюп келди да, Кюлтыпысны къолун тутуп, эришиуге къатышырын тиледи.

— Хан тилесе, эришиуге къатышмай къалай къалайым,— деп Кюлтыпыс атдан да иги тюшмей, къол юсюнден атып, илишанны тюз ортасындан урду.

— О хахай, ханнга киеу табылды,— деп халкъ къууанч болду.

— Хан намыс артдады. Хайда, тюбешгинчи! — деп саламлашып, Кюлтыпыс юйюне кетди. Аны эки къарындашы уа, ингирге дери ауузларын ачханлай, ким не айтады деп, адамла ичинде тегерек айлана кетдиле да, ач болгъанлары эслерине тюшгенде уа, къайтып юйлерине келдиле.

Къарындашлары юйге келгенде, Кюлтыпыс, биягыча, кюлге кирип, олтуруп тура эди.

— Алан, ол бюгюн ханнга киеу болгъан бизни Кюлтыпыс болур эди,— деди бир къарындаш.

— Кеси уа, къалай ариу ата биледи? — деди экинчи.— Ол бир уллу ханны жашы болур эди ансы, ол къалай ариу кылыккылы, уста сёлеше билген адам эди,— деди къарындашладан бири.

— Бизни Кюлтыпыс барып андан бир кесек юйренип келсе эди, бу кюлге киргенин бир къояр эди,— деди экинчи къарындаш.

Кюлтыпыс а тынгылауну басып олтурады.

Ючюнчю кюн биягы хан ючюнчю кызын эрге берирге той этеди. Элни жашын жыйып, илишан атаргъа чакъырады. Ийнени бийикге салып, аны кёзюнден ургъаннга хан кызын береди. Элни адамы ханны арбазын толтуруп, сыйынмагъанла орамдан къарайдыла. Не кёпле кюреше эселе да, ийнени кёзюнден уралгъан табылмайды.

Ол хапарны Кюлтыпыс да эшитгенди. Кюлтыпыс тор атны жарашдырып, иерин-жюгенин салып къуралгъынчы, кюн да жолуну иги кесегин къоратып, тюшден атлады. Омакъ да кийинип, ол ахшы атха да минип, сауут-сабаны да тагъып, Кюлтыпыс орамда кёрюнгенде, ханны арбазына басынган халкъ сейирге къалып, бу сейир атлыгъа жол къойдула. Атлы ханны арбазына кирип, салам берди. Хан тахтасындан тюшюп, Кюлтыпысны аллына келип, къол тутду.

— Кел, маржа, къонакъ, сен да оюннга къошул, илишанны атыл бир кёр,— деди хан.

— Да, мен бир ашыгъышлы жумуш бла узакъ жолоучулукъгъа чыкыгъанма, алай ханны хурметинден, эришиулеге уа къатышмай къалай кетейим? Аtdан зат тюшерге заманым жокъду, айып этмегиз,— деп, Кюлтыпыс, ат юсюнден атып, ийнени тюз кёзюнден урду да, ханнга киеу болду.

— Ханнга киеу чыкъды! Ханнга киеу чыкъды! — деген таууш адамланы къулакъларын сансытады. Хан да къууанып, киеуню юйге чакъырады.

— Керекли кюн табылырбыз, сизге эсенлик, манга саулукъ! Сау къалыгъыз! — деп Кюлтыпыс жолуна атланып кетди.

Кюлтыпысны эки къарындашы уа, биягыча, ауузларын ачып, адамла артындан къарайдыла.

Кюлтыпыс тойдан кетгенлей, жортууулгъа барып, къалаладан ырысхы, хапчук келтирип, юйюн жасайды. Юч отоуну асыры ариу жасагъандан, кюн тийгенча этгенди. Ол отоуланы жасалгъанларын угъай, аланы болгъанларын окъуна Кюлтыпысны эки къарындашы билмейдиле.

Кюлтыпыс юйлени да жарашдырып, арбазны да тизгинин жыйып, хар затны да къурагъандан сора, хан киеулерин излей башлайды. Ол киеулерин танымайды, къайдан, кимден болгъанларын да билмейди.

Болса да, сурай баргъан, тейри эшигин табады дегенча, ханны келечиси Кюлтыпысны табады. Анга ханны чакъыргъанын билдиреди. Кюлтыпыс къарындашларын чакъырып, атланы, кийимлени да кёргюз-

теди. Ол отоуланы кыалай жасалгъанлары бла да кыарындашларын шагъырей этеди да, алагъа кесини муратын айтады.

— Мен,— дейди Кюлтыпыс,— ханны уллу кызын кесими уллу кыарындашыма алгъанма, ортанчы кызын — ортанчы кыарындашыма, кичи кызын а — кесиме. Энди, ма, атла, кийимле, сауутла. Хар биригиз кесине жетгенни алып, жарашдырып, жолгъа тебирегиз. Хан бизни сакълайды.

Алай бла юч кыарындаш ысхылтылылача, кийинип, айтхылыкъ атлагъа да минип, ханны юйюне келедиле. Хан киеулени кыонакъ этеди, сыйлайды.

Юч кызын эрге берген кюн ханны юйюнде бир той, бир кыурманлыкъ бар эди да, аллай той дунияны башында да болгъан болмаз. Алай, мен аны кърмеген кибик, барыбыз да ауруу-талау кърмей кыалайыкъ.

ЖЕТИ ЖАЛАНБЫДЫР

Бир элде бир жарлы кыатынны жети жашы болгъанды. Ала орамда ойнай, кълекчиклерин жагъалашып жыртхандан сора, кьер кийимлери болмай, быдырчыкълары ачылгъандан кыум жугъу болгъанлай айлана эдиле.

Бир кюн ханны кызы урланганды. Не кыадар адам излеген эсе да, урланган кызыны ызына киши тюшалмагъанды. Амалсыздан хан садакыа юлеше башлагъанды. Ол садакыадан жарлы кыатынны сабийлерине да бирер кълеклик ийгенди. Жаланбыдырланы аналары жашлагъа кълекле тиге башлагъанды. Анасы да кълек тиге тургъанлай, жаланбыдырладан бек гитчелери ач болуп, орамда ойнагъанын кыююп, гыржынчыкъ алыргъа юйге келгенди. Жашчыкъ юйге кирип, анасы кълек тиге тургъанын кърюп: «Анам, бу кълекни кимге тигесе? — деп соргъанды.

— Ким жигит эсе, анга тигеме,— деп жууаплагъанды анасы.

— Анам, мен жигитме, кълекни манга тик.

— Сен жигит болуп не эталлыкъса?

— Мен а жигит болуп этеригим олду, бир затны ызын ызлап башласам, аны жыйысы бла тапхынчы тохтарыкъ туююлме.

Тас болгъан затны менден терк табаллыкъ адам жокъду.

— Ахшы, балам, сен жигитсе, кълекни санга тигеме, жашым,— деди жашланы аналары.

Ол да гыржын туурагъанны кыолуна алып, кыурлай чайнай орамгъа чыкыгъанда, экинчи жаланбыдырны ашарыгы келди.

Ол да гыржын алама деп юйге киргенинде, анасы кълек тиге тура эди.

— Анам, бу кълекни кимге тигесе?

— Ким жигит эсе, анга тигеме.

— Мен жигитме, анам, манга тик кълекни. Мени кълегим да жокъду.

— Сен жигит болуп не этериксе?

— Мен а жигит болуп этеригим олду, кѳулагѳымы салып тынгыласам, жерни тюбюнде сѳлешгенни эшитирме.

— Сен жигитсе, санга тигеме кѳлекни. Ол да гыржын алып орамгѳа чыкѳгѳаны, аны кичиси да кѳозуп, ашарыгѳы келип, юйге чапханы тенг болду.

Ючюнчю жаланбыдыр юйге кирип келди да, анасыны кѳлек тиге тургѳанын кѳрдю.

— Анам, бу кѳлекни кимге тигесе?

— Жашым, ким жигит эсе, анга тигеме.

— Мен жигитме, манга тик.

— Сен жигит болуп не этериксе.

— Мен жигит болуп а этеригим олду, жумдурукѳ этип урсам, не уллу тѳбени да тюбюн башына бурурма.

— Сен жигитсе, кѳлекни санга тигеме. Ол да гыржын туурагѳанны кѳурлай кемире орамгѳа чыгѳып, бешинчи жаланбыдырны кѳозутады. Жаланбыдырладан бешинчиси чабып юйге киреди да, анасыны кѳлек тиге тургѳанын кѳреди.

— Ой, анам, бу кѳлекни кимге тигесе?

— Жашым, ким жигит болса, анга.

— Мен жигитме, манга тик.

— Сен жигит болуп не эталлыкѳса?

— Мен эталлыкѳ жигитлик — экеу эки жанындан тутуп тургѳан затны урлап кеталлыкѳма.

— Сен жигитсе, санга тигеме.

Ол жаш да гиряхын алып, орамгѳа чыгѳады. Аны ызындан алтынчы жашчыкѳ чабып киреди да, гыржын тилейди. Анасы кѳлек тиге тургѳанын кѳрюп, алтынчы жаланбыдыр анасына былай сорады: «Анам, бу кѳлекни кимге деп тигесе?

— Ким жигит эсе, анга тигеме.

— Мен жигитме, анам, манга тик.

— Сен жигит болуп не этериксе?

— Мен а аллай жигитлиги болгѳан жашма, бир затны алып кѳачсам, мени ызымдан кѳуш окѳуна жетмез.

— Сен жигитсе, кѳлекни санга тигеме.

Эм ахырында жетинчи жаланбыдыр да келеди. Алгѳа гыржын сурайды, ызы бла уа, анасы кѳлек тиге тургѳанын кѳрюп, анга жанлайды.

— Анам, бу кѳлекни кимге тигесе?

— Ким жигит эсе, анга тигеме.

— Мен жигитме, манга тик.

— Сени не жигитлигинг барды, не зат этерге кѳолунгдан келликди?

— Мен а жигит болуп этеригим олду, ийнени элтип кѳкге салсала, мен аны садакѳ бла атып, тюз кѳзюнден ураллыкѳма.

— Алай эсе, жашым, сен чынтды жигитсе, кѳлекни санга тигеме,— деди анасы.

Ингирде жашла барысы да юйге жыйылгъанлай, аналары хар бирини кёлегин кийдиреди. Энди жашланы быдырлары да жабыладыла, кеслери да къууанышадыла.

— Жашла,— дейди сабийлени аналары,— бу кёлекликлени сизге хан жибергенди. Ол ханны кёп болмай къызы тас болгъанды. Энди сиз аны къызын излеп табаргъа керексиз. Сиз аны тапсагъыз, кесигиз айтханча, жигитлесиз. Мен да жигит жашла тапханыма ёхтемленирикме.

Жашла, олсагъатдан тизилип, ханны юйюне барадыла. Хан жашлагъа къызыны къалайдан урланнганын кёрюзтеди. Жыйылаучу ызын алып жыйылап тебирейди. Къалгъанла да аны ызындан тизилип барадыла. Жыйылаучу ызын тутуп бир тёбеге дери барады, андан ары не жыйыласа да, ыз табалмайды. Энди кезиу тынгылаучугъа жетеди. Тынгылаучу тёбеге къулакъ салып тынгылайды да, эки адам даулаша тургъанларын айтады.

Тёбени тюбюнде адамла неге даулашханларын билир ючюн, ючюнчю жаланбыдырны чакъырадыла. Ол тюрслеп къарайды да, экеулен ханны къызын ортагъа салып, неле эсе да сёлеше тургъанларын кёреди. Ханны къызы табылды. Энди аны къутхарыргъа керекди.

Тёртюнчю жаш жумдурукъ этип урады да, тёбени башын тюбюне айландырады. Уручуну кезиую жетгенде, ол барып, экеую арасындан къызыны, эслетмей, урлап чыгъады. Уручула къызыны къолдан ычхындыргъанларын терк окъуна сезип, аны ызындан боладыла. Энди къызыны алып къачар заман жетеди. Чабыучу жигит къарындашыны къолундан алып къачады да, окъ атылгъанлай, думп болады. Къызыны ызындан сюргенле аны къарелдисин да кёралмайдыла.

Энди кезиу мараучугъа жетгенди. Ол садакъны тартып, къызыны ызындан сюргенлеге атады. Жаздырмай, ол экеуленни да къаплайды.

Ол халда, жети жаланбыдыр ханны урланнган къызын алып, юйюне келедиле. Хан къызын тапханына уллу къурманлыкъла, тойла да этеди. Ол жети жаланбыдырны юйюне, ырысхысына къалауур этип, аланы ашларын-сууларын, кийимлерин да кеси бойнуна алды. Ол жетиси жети пелиуан, жети батыр болуп, ханны ышаннгылы сакълагъандыла. Хан да, аланы энди не ач, не жаланнгач этмей, иги жашаугъа чыгъаргъанды.

Аланы аналары да жашларына къууана, къартлыкъгъа дери жашагъанды. Ахшы жашла ёсдюргени ючюн, хан къарт къатыннга хар заманда уллу хурмет этип, анга саугъала да берип тургъанды.

БАШЛАРЫ

Кёсе бла жашчыкъ		5
Билгичле		10
Жашчыкъ бла къочхарчыкъ		13
Юч аякълы атны иеси		18
Эрлик кичиден чыгъады		25
Айкъыз		27
Иш кёллю жаш		29
Дерт		33
Тюш		41
Урланган жашчыкъ		55
Акъмыйыкъ		58
Тенгликни сынау		65
Игиликни билмеген		68
Уста кёоллула		70
Обурла		71
Бузоучу бла шайтан		72
Уручуну жашы		75
Хыпыяр		80
Ханны кичи жашы		85
«Окъу-сокъу»		95
Кюлтыпыс		103
Жети жаланбыдыр		109